

ქართული წყაროთმცოდნეობა

IV

კრებულში შესულ გამოკვლევებში საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის საყურადღებო საკითხებია განხილული. კერძოდ, ყურადღება გამახვილებულია ქართულ, სომხურ, არაბულ, სპარსულ, თურქულ წყაროთა ცნობებზე და მათი ანალიზის საფუძველზე გარკვეულია შუა საუკუნეთა საქართველოს ისტორიის არაერთი მნიშვნელოვანი საკითხი.

სარედაქციო კოლეგია:

ზ. ალექსიძე
მ. ბერძნიშვილი
რ. კიკნაძე
ბ. სილაგაძე
თ. ყაუხჩიშვილი

მოტანილ ცნობაში გარკვევით არის ნათქვამი, რომ შაბურ II-ის უზარმაზარ ლაშქარში, რომელიც ხაზართა წინააღმდეგ ჩოლა-დერბენდისაკენ იყო მიმართული, ქართველებიც იღებდნენ მონაწილეობას. აღნიშნულ თავდასხმას, როგორც აღვნიშნეთ, ადგილი ჰქონდა 350 წლის ახლო ხანებში, ხოლო IV საუკუნის I ნახევრის მთელ მანძილზე მკვლევართა აზრით (ივ. ჯავახიშვილი³, გ. მელიქიშვილი⁴), მირიანის მეფობაა ნავარაუდევო. ამრიგად, ქართულ-სომხურ წყაროთა ცნობები კარგად ეთანხმებიან და ავსებენ ერთმანეთს.

ბუნებრივად იბადება კითხვა, რამდენად მოსალოდნელია IV საუკუნის პირველ ნახევარში ხაზართა არსებობა ჩოლა-დერბენდის იქითა მხარეებში. ხაზარები გარკვეულ დრომდე ექვემდებარებოდნენ დასავლეთ თურქულ სახაკანოს, რომელსაც VII საუკუნისათვის ეკავა უზარმაზარი ტერიტორია აზოვის ზღვის ნაპირებიდან ტიანშანის აღმოსავლეთის განშტოებამდე და თითქმის ჩრდილო-დასავლეთ ინდოეთამდე აღწევდა. ეს ქვეყანა დაღუპვამდე მიიყვანა VII საუკუნის 30—50-ანი წლების განუწყვეტელმა შინაომებმა, რის შედეგადაც ჩრდილოეთ კავკასიის ტერიტორიაზე წარმოიქმნა ორი ერთმანეთის მიმართ მტრულად განწყობილი ხაზართა და ბოლღართა სახაკანოები, რომლებიც შეუპოვარ ბრძოლებს აწარმოებდნენ პირველობისათვის⁵. X საუკუნის ებრაულ წყაროში — „ებრაულ-ხაზარული მიმოწერა“, დაცულია ხაზართა მეფის იოსების ცნობა, რომლის მიხედვით, გაცილებით მრავალრიცხოვანმა ბოლღარებმა ვერ გაუძლეს ხაზარებს, დატოვეს თავისი ქვეყანა და გაიქცნენ⁶. IX საუკუნის ბიზანტიელი მწერლების ნიკიფორე პატრიარქისა⁷ და თეოფანე აღმსარებლის⁸ გადმოცემებით, ხაზარების მიერ დამარცხებულ ბოლღართა ერთი ნაწილი გაეშურა ჩრდილოეთისაკენ, ვოლგის მიმართულებით, სადაც მომდევნო ხანებში მათ შექმნეს ვოლგის ბოლღართა სახელმწიფო⁹. ხოლო მეორე ნაწილი — ასპარუხის წინამძღოლობით წავიდა დასავლეთით, ბიზანტიის იმპერიისაკენ. მათ მდ. დუნაიმდე მიაღწიეს და იქ გამაგრდნენ 660 წლის ახლო ხანებში. ე. ი. ამ დროისათვის ხაზარები უკვე აწარმოებდნენ დამოუკიდებელ ომებს თავისი ქვეყნის განმტკიცების მიზნით.

ხაზართა ხსენება გაცილებით ადრეული პერიოდისათვის საკმაოდ ხშირია. როგორც ქართულ-სომხურ საისტორიო მწერლობაში, ასევე არაბულ წყაროებში. არაბულენოვანი ავტორები ირანულ-ხაზარული ომების დასაწყისად ირანის შაჰის კავად I-ის (486—531) მმართველობის ხანას მიიჩნევენ. IX და მომდევნო საუკუნეების მწერლები ბალაზური, იაკუბი. იბნ-ალ ფაკიჰი, იბნ ალ-ასირი და სხვები აღწერენ რა ჩრდილო კავკასიიდან წამოსული ხალხების თავდასხმებს ირანის ტერიტორიაზე (კერძოდ ამიერკავკასიაზე, რომლის უმეტეს ნაწილს მა-

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960. გვ. 234.

⁴ Г. А. Меликшвили, К истории древней Грузии, тб., 1960, გვ. 62.

⁵ М. И. Артамонов, История Хазар, Л. 1962, გვ. 170—171.

⁶ П. К. Кожовцов, Еврейско-хазарская переписка в X в., Л., 1932, გვ. 32.

⁷ Никифора патриарха Константинопольского Краткая история со времени после царствования Маврикия, перевод Е. Э. Липшиц, вып. III, 1950, გვ. 349—382.

⁸ Летопись Византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта, пер. В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского, ЧМОИДР, 1884—1887, გვ. 263.

⁹ ამ საკითხზე სპეციალური ნაშრომი იხ. А. П. Смирнов, Волжские булгары, М., 1951.

შინ ირანი ფლობდა), ყველგან ხაზარებს უწოდებენ მათ. აღნიშნული ავტორები მაშინ ცხოვრობდნენ და მოღვაწეობდნენ, როდესაც ხაზართა სახელმწიფო უკვე წარმოქმნილი იყო და ამდენად ხაზარებიც კარგად იყვნენ ცნობილი. სხვა ვითარებაა VI საუკუნის ბიზანტიელ მწერლებთან. ისინი კავად I-ის დროინდელ ისტორიულ მოვლენებზე საუბრისას, ჩრდილო კავკასიიდან წამოსულებს ხაზარებად არ იხსენიებენ. ცხადია, VI საუკუნეში ხაზარები ჯერ კიდევ არ არიან გამოსული ფართო სამოქმედო ასპარეზზე და ამდენად მათი სახელიც არა ჩანს. ამ მხრივ ნიშანდობლივია პროკოპი კესარიელის აღწერა, რომლის მიხედვით, „კასპიის კარს იქით თითქმის მთლიანად მხოლოდ ჰუნთა ტომები დამკვიდრებულან“¹⁰. ასევე ჰუნებად მიიჩნევენ მათ იოანე მალალა, ფსედო ზაქარია (რომლის კრებულში *Historia Miscellanea*-ში შესულია ზაქარია რიტორის „საეკლესიო ისტორია“). გენანდრე და სხვები.

ჩვენს მიერ ზემოთ მოტანილი ცნობებიც იმ ისტორიკოსებს ეკუთვნის (ლეონტი პროველს და მოსე კალანკატუელს), რომელთა მოღვაწეობის პერიოდში ხაზართა სახელმწიფო უკვე არსებობდა. ამდენად ისინიც, მსგავსად არაბულენოვანი ავტორებისა, წინა დროის ამბებს, რაც ჩრდილო კავკასიის ხალხებს უკავშირდებოდა, ხაზარებს მიაწერდნენ. მიუხედავად იმისა, რომ ხაზართა მიმართ ეს ცნობები ანაქრონიზმად მიიჩნევა, თვითონ ფაქტი, ჩოლა-დერბენდის მხრიდან წამოსული მეგრძოლი რაზმების მიერ ამიერკავკასიის ტერიტორიების ხშირი დალაშქვრა და მირიან მეფის მონაწილეობა მათ წინააღმდეგ მიმართულ ბრძოლებში. სინამდვილეს უნდა ასახავდეს.

Л. С. ДАВЛИАНИДЗЕ

К ТОЛКОВАНИЮ ОДНОГО СООБЩЕНИЯ ЛЕОНТИ МРОВЕЛИ

Резюме

По сообщению грузинского летописца XI века Леонти Мровели царь Картли Мириан (I пол. IV в.) совершил свой «большой поход» против хазар и двинул войска к Дербенту.

Известно, что хазары на Северном Кавказе создали самостоятельное государство лишь в конце первой половины VII века. Однако, арабские, армянские и грузинские источники содержат сведения о хазарах относящиеся к значительно раннему периоду. В частности, подобное сообщение встречается у автора VII в. Мовсеса Каганкатваци («История Албании», кн. II, гл. I), которое хорошо согласуется с вышеотмеченным изложением Леонти Мровели.

На основе этого момента, автор статьи предполагает, что в IV веке на самом деле велись ожесточенные бои с некоторыми племенами Сев. Кавказа, а летописцы последующих времен приписали их хазарам.

¹⁰ ს. ყაუხჩიშვილი, გეოგრაფიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 72.

თბილისი 1082—1122 წლებში

1082—1122 წლების თბილისის ისტორიისათვის მცირე ცნობები მოიპოვება როგორც ქართულ (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი), ისე უცხოურ (არაბულ, სპარსულ, სომხურ...) წყაროებში.

აღმოსავლური წყაროებიდან უწინარეს ყოვლისა აღსანიშნავია ალ-ფარიკი. რომელიც აღწერილი ამბების თითქმის თანამედროვე იყო და, როგორც ცნობილია, ერთ დროს ლემეტრე I-ის კარზე მოღვაწეობდა.

არაბი ისტორიკოსი ალ-ფარიკი (1116 — გარდაიცვალა 1176 წლის შემდეგ) ავტორია „მაიაფარიკინის ისტორიისა“ (من تاريخ ميافارقي). დაწერილია იგი 560 (1165) წელს. ბრიტანეთის მუზეუმში ინახება ამ თხზულების ორი ხელნაწერი. ერთი მათგანი (or. 5803) გადაწერილია 572 (1176/7) წელს, მაგრამ არასრული და ფრაგმენტულია.

არანაკლებ საინტერესოა მეორე არაბულენოვანი ისტორიკოსის სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის (1186—1257) ცნობა 1082—1122 წლების თბილისის შესახებ. სიბტ იბნ ალ-ჯაუზი შედარებით გვიანდელი ხანის ისტორიკოსია, მაგრამ, როგორც ჩანს, მას გათვალისწინებული ჰქონდა თბილისის ისტორიის ამსახველი უფრო ადრინდელი არაბული წყაროები, მათ შორის აგრეთვე ალ-ფარიკის ცნობები.

ალ-ფარიკისა და სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის ცნობებმა 1082—1122 წლების თბილისის შესახებ პირველად ზოგად, ევროპულ ორიენტალისტიკურ ისტორიოგრაფიაში გაიკვლიეს გზა, შემდეგ კი ეს მასალა ქართული ისტორიოგრაფიის შესწავლის საგნად იქცა.

მ. დეფრემერი პირველი იყო, რომელმაც ყურადღება მიაქცია XI—XII სს. საქართველოსა და, კერძოდ, თბილისის ისტორიის არაბულ წყაროებს. მან შეისწავლა პარიზის ნაციონალურ და ლეიდენის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკებში დაცული ხელნაწერები სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის თხზულებისა („ეპოქის სარკე გამოჩენილ პირთა ისტორიის მიხედვით“ — من كتاب مرآة الزمان في تاريخ الاعيان) რომელშიც საინტერესო ცნობები მოიპოვებოდა XI—XII სს. თბილისის შესახებ. მან ამ ცნობების ფრანგული თარგმანი (არაბული ორიგინალის გარეშე) გამოაქვეყნა 1849 წელს¹.

1851 წ. იგივე ტექსტი, ოდნავ შემოკლებული სახით, დაბეჭდა მ. ბროსემ².

¹ M. Deffrémery. Fragments de géographes et d'historiens arabes et persans inédits, relatifs aux anciens peuples du Caucase et de la Russie Meridional. Journal asiatique. Quatrième série, t. XIII, 1849, გვ. 485.

² M. Brosset. Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Georgie. St. Peterbourg, 1851, გვ. 242.

1897 წ. ი. მაჰავარიანმა დეფერემერისეული ფრანგული თარგმანის საფუძველზე გამოსცა სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის ტექსტის ქართული თარგმანი³.

1967 წ. თბილისის საზ. უნივერსიტეტის შრომების აღმოსავლეთმცოდნეობის სერიაში გამოქვეყნდა ო. ცქიტიშვილის წერილი, რომელშიც ერთხელ კიდევ ექსევე ყურადღება სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის თხზულების სათანადო კონტექსტს⁴. ხსენებულ წერილში არაბულ ნაწილს თან ახლავს ქართული თარგმანი. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ამ კონტექსტის შინაარსი შეიცავს საინტერესო ცნობებს XI—XII სს. საქართველოსა და თბილისის შესახებ.

გაცილებით გვიან მიექცა ყურადღება ალ-ფარიკის ცნობას როგორც ზოგად, ისე ქართულ ისტორიოგრაფიაში.

ალ-ფარიკის თხზულებით და მისი ცნობებით ჩვენი საუკუნის დამდეგს დაინტერესდა ინგლისელი აღმოსავლეთმცოდნე ჰ. ამედროზი. მის გამოკვლევაში მოცემულია ალ-ფარიკის ბიოგრაფიული ცნობები, ხელნაწერთა აღწერილობანი და ცალკეული ადგილების ინგლისური თარგმანი⁵.

ვ. მინორსკიმ „ისლამის ენციკლოპედიისათვის“ დაწერილ სტატიაში — „თბილისი“ — გამოიყენა ჰ. ამედროზის ზემოთ დასახელებული გამოკვლევები. ვ. მინორსკის არ მოუცია ტექსტის ანალიზი, მან უბრალოდ აღნიშნა ალ-ფარიკის ცნობის მნიშვნელობა თბილისის ისტორიისათვის⁶.

1930 წ. თეირანში ირანელმა ისტორიკოსმა ქესრევი თავრიზელმა სამ წიგნად გამოსცა ნაშრომი „დაღიწყებული ხელმწიფენი“ (شهریاران گمنام), რომლის მე-3 ტომში მოტანილია ალ-ფარიკის თბილისთან დაკავშირებული ნაწყევტის სპარსული თარგმანი⁷. მას ეს ცნობა დასკირებია თბილისის საამიროს ჯაფარიანთა დინასტიის ხანგრძლიობის გამოსარკვევად⁸. აღსანიშნავია, რომ ირანელმა მეცნიერმა ალ-ფარიკის ისლამის ერთ-ერთი საუკეთესო ისტორიკოსი უწოდა.

ქესრევი თავრიზელის პუბლიკაციის საფუძველზე ვლ. ფუთურიძემ 1942 წელს ქართულ ისტორიოგრაფიაში პირველად შემოიტანა ალ-ფარიკის ეს მეტად საინტერესო და საყურადღებო ცნობა. მან შეასრულა ტექსტის ქართული თარგმანი და შესაბამისი კომენტარებიც დაურთო⁹.

ამრიგად, ქართულ ისტორიოგრაფიაში ალ-ფარიკის ცნობა XII ს. თბილისის შესახებ შემოვიდა არა პირდაპირი გზით (არაბული ორიგინალიდან), არამედ XX საუკუნეში შესრულებული მისი სპარსული თარგმანის მეშვეობით.

³ ი. მაჰავარიანი, არაბ და სპარსელ მწერალთა გეოგრაფიული და ისტორიული ცნობანი საქართველოს შესახებ, ჟურნ. „მოამბე“, 1897, XII, გვ. 5. შენ. II.

⁴ ო. ცქიტიშვილი, სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის ცნობა დავით აღმაშენებლის შესახებ, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 118, 1967, გვ. 204—206.

⁵ H. F. Amedroz, Three Arabic Mss on the History of the city of Mayyafariqin, JRAS, 1902, გვ. 783—812.

⁶ V. Minorsky, Tiflis, Tirage à part de l'encyclopédie de l'islam, Leyde, 1930, გვ. 795.

⁷ ۱۳۰۷, شهریاران گمنام بخشی سومین شدادیان نگارش کسروی تبریزی، طهران، ინგლისური სათური: The forgotten rulers (Shaddadits), by S. A. Kasrawi Tabrizi, vol. III, Teheran, 1930.

⁸ ვ. ფუთურიძე, არაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისის შესახებ, ენიშის მოამბე, ტ. VIII, 1942, გვ. 139.

⁹ ვ. ფუთურიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 139—143.

1949 წ. ვ. მინორსკი ხელახლად დაუბრუნდა ალ-ფარიკის ცნობას თბილისის შესახებ. მან ბრიტანეთის მუზეუმის ხელნაწერების საფუძველზე გამოაქვეყნა მისი ინგლისური თარგმანი (არაბული ტექსტის გარეშე). თარგმანს მან დაურთო კომენტარები, სადაც მოცემულია 1082—1122 წლების თბილისში არსებული ვითარების ანალიზის ცდა¹⁰.

ალ-ფარიკის ცნობების მნიშვნელობა საგანგებოდ აღნიშნა აკად. გ. წერეთელმა და გარკვეული დასკვნებით გააკეთა¹¹.

მანვე 1949 წ. „არაბულ ქრესტომათიაში“ გამოაქვეყნა ალ-ფარიკის ცნობის არაბული ტექსტი¹². არაბი ისტორიკოსის თხზულების ამ ნაწყვეტის პუბლიკაციას საფუძველად დაედო ბრიტანეთის მუზეუმის ზემოთ უკვე დასახელებული ხელნაწერები, რომელთა ფოტოპირები გადაღებულ იქნა სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის დაკვეთით. „ქრესტომათიის“ შესავალ წერილში გ. წერეთელმა კომენტარები გაუკეთა ალ-ფარიკის თხზულების გამოქვეყნებული ნაწყვეტის ტექსტს¹³.

1957 წ. ა. მამედოვა გ. წერეთლის „არაბულ ქრესტომათიაში“ გამოქვეყნებული ალ-ფარიკის არაბული ტექსტის საფუძველზე შეასრულა მისი რუსული თარგმანი¹⁴.

XI—XII სს. თბილისის ისტორიის კვლევისას ალ-ფარიკის ცნობებს მნიშვნელოვანი ადგილი დაუთმო თავის ნაშრომებში რ. კიკნაძემ¹⁵.

ალ-ფარიკის ცნობის ანალიზი მოცემულია აგრეთვე ვ. კოპალიანის წერილში „თბილისელთა ორიენტაციის საკითხისათვის 1121—1122 წლებში“¹⁶.

1962 წ. გამოვიდა შ. მესხიას წიგნი „საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში“, რომელშიც ალ-ფარიკის ცნობის ვრცელი და საფუძველადანი ანალიზია მოცემული¹⁷.

ალ-ფარიკის ცნობის გამო გარკვეული მოსაზრებები აქვს გამოთქმული ვ. ვაბაშვილისა¹⁸.

როგორც ვხედავთ, ალ-ფარიკის „მაიაფარიკინის ისტორიის“ თბილისთან დაკავშირებული სათანადო კონტექსტი საფუძველად დაედო არაერთი ქართველი მკვლევარის მოსაზრებებსა და შეხედულებებს და საზოგადოდ, ფართო ადგილი დაიკავა ქართულ ისტორიოგრაფიაში.

¹⁰ V. Minorsky. *Caucasica in the History of Mayyāfāriqin*, Bulletin of the School of Oriental and African studies, University of London. V. XIII, 1949, გვ. 27—35.

¹¹ გ. წერეთელი, სემიტური ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლისათვის, თსუ სამეცნიერო მოხსენებათა კრებული, № 1, 1947, გვ. 40—41.

¹² გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, 1949, გვ. 68—75.

¹³ გ. წერეთელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 6—8.

¹⁴ А. Мамедов, Ахмед ибн Лютфулах (Мунеджим-баша). «Джами ад-дугал», Труды института истории АН АЗССР. т. XII, 1957, стр. 222—225.

¹⁵ რ. კიკნაძე, არაბული და სპარსული წყაროები XI—XII სს. თბილისის შესახებ. „ცისკარი“, 1953, № 10; მისივე XI—XII სს. თბილისის ისტორიიდან, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. V, ნაკვ. 1, 1950, გვ. 110—111.

¹⁶ ვ. კოპალიანი, კრებული, „თბილისი 1500 წლისათ“, თბ., 1953.

¹⁷ შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962.

¹⁸ ვ. ვაბაშვილი, თბილისის მშარველობა X—XI საუკუნეებში, თსუ შრომები, ტ. 108, გვ. 348—349. მისივე, ქალაქ თბილისის სოციალური ისტორიიდან (უამთაბმწერლის ერთი ცნობის განმარტება), ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, 1, თბ., 1966, გვ. 123—126.

ქართველ მეცნიერთა ერთი ნაწილი (ვლ. ფუთურიძე, გ. წერეთელი, შ. ბესია და სხვ.) ალ-ფარიკის ცნობის შინაარსიდან გამომდინარე 1082—1122 წლების თბილისში კომუნისდაგვარ დაწესებულებას და თვით კომუნას ხედავს. ისტორიკოსთა გარკვეული ნაწილი კი აღნიშნული ხანის თბილისში უარყოფს როგორც საქალაქო კომუნის, ისე საქალაქო თვითმმართველობის არსებობას (ვ. გაბაშვილი და სხვ.).

ვ. მინორსკი, მაგალითად, 1082—1122 წლების თბილისში არსებულ ვითარებას ორმოცწლიან ანარქიას უწოდებდა¹⁹. ასეთი ერთიმეორის გამომრიცხველი შეხედულება და დასკვნა კეთდებოდა ერთი და იმავე ცნობის შინაარსის საფუძველზე.

დამატებითი მასალები ალ-ფარიკის ცნობის შესწავლისა და გაანალიზებისას შეიძლება მოვიხმოთ მხოლოდ სიბტ იბნ-ალ-ჯაუზის თხზულებიდან, რადგან, რამდენადაც ვიცით შესაძარებლად სხვა აღმოსავლური წყარო არ მოგვეპოვება.

სიბტ იბნ-ალ-ჯაუზის ცნობა, ალ-ფარიკის ცნობისაგან განსხვავებით, არ გამხდარა სპეციალური დაკვირვებისა და შესწავლის საგანი, თუმცა დავით აღ-მაშენებლის მოღვაწეობის დახასიათებისას ეს არაბულენოვანი ისტორიკოსი არაერთი ქართველი მეკლევარის მიერ არის დასახელებული და დამოწმებული (ივ. ჯავახიშვილი, ს. მაკალათია, ა. კიკვაძე, ვ. კოპალიანი და სხვ.)²⁰. სიბტ იბნ-ალ-ჯაუზის ასახელებენ ისინიც, ვინც ასე თუ ისე ეხებოდა XI—XII სს. თბილისის ვითარებას ალ-ფარიკის აღწერილობის მიხედვით (ვლ. ფუთურიძე, ო. ცქიტიშვილი). მაგრამ ფაქტიურად არ დასმულა საკითხი ალ-ფარიკისა და სიბტ იბნ-ალ-ჯაუზის ცნობების ურთიერთმიმართების თაობაზე. ეს ალბათ უნდა აეხსნათ იმით, რომ მეკლევრები უპირატესობას ანიჭებდნენ ალ-ფარიკის (და საესებით მართებულადაც), მაგრამ ნეგატიურ დამოკიდებულებას ამჟღავნებდნენ სიბტ იბნ-ალ-ჯაუზის ცნობების უეჭველობისა და ღირსების მიმართ. მაგრამ ალ-ჯაუზი ერთი იმათგანია, ვინც როგორც ჩანს, სარგებლობდა ალ-ფარიკის ცნობებით.

ინგლისელი მეცნიერი ამედროზი თვლიდა, რომ სიბტ იბნ-ალ-ჯაუზი სარგებლობდა ალ-ფარიკის თხზულებით და თბილისის შესახებ ცნობებიც მისგან ჰქონდა ნასესხები, მაგრამ დამახინჯებული სახით²¹ (ვ. ამედროზის ამ მოსაზრებას იზიარებს ვლ. ფუთურიძეც)²².

ო. ცქიტიშვილის აზრითაც, სიბტ იბნ-ალ-ჯაუზის შეცდომები აქვს დაშვებული თბილისის ამბების აღწერისას²³. ამდენადვე არ შეიძლება საინტერესო არ იყოს ალ-ფარიკის და ალ-ჯაუზის ცნობების ურთიერთშეჯერება. ამ მიზნით ქვემოთ მოგვთქვას სათანადო კონტექსტები როგორც ერთი, ისე მეორე ისტორიკოსის თხზულებიდან.

ალ-ფარიკი:

„ხუთას თხუთმეტ (1121/22) წელს თბილისის ხალხმა ნეჟმ ად-დინ ილ-ლაზის მოწვევა გაუგზავნა, რათა [მოაწოდებოდა] გადაეცათ მისთვის თბილი-

¹⁹ V. Minorsky, დასახ. ნაშრ. გვ. 29.

²⁰ ყველა დასახელებული ავტორის სათანადო ნაშრომი მითითებული აქვს ო. ცქიტიშვილს. (ო. ცქიტიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 201).

²¹ H. F. Amedroz, დასახ. ნაშრ. გვ. 782—812.

²² ვ. ფუთურიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 142—143.

²³ ო. ცქიტიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 207.

სი. ამაზე წინ კი ორმოცი წლის განმავლობაში იგი (თბილისი) იყო მისი ხალხის ხელში და მათ (თბილისელების) მფლობელად (მუღლაქ) ორასი წლის მანძილზე იყო ჯგუფი ადგილობრივი ხალხისა, ჯაფარიანებად წოდებული, რომელიც ამოწყდა. შემდეგ გამგებლობა გადავიდა მისი (თბილისის) ხალხის ხელში და ყოველ თვეს განაგებდა ქალაქს ერთი მათგანი²⁴.

ბიბტ იბნ ალ-ჯაუზი:

„თბილისის მცხოვრებთა ერთ-ერთი გვარი, რომელსაც უწოდებდნენ ბანუ ჯაფარს, ფლობდა ქალაქს ორას წელიწადს. შემდეგ სამ გვარის მოხუცები გადაშენდნენ და დარჩნენ მხოლოდ ყმაწვილები, რომელთაგან თითოეული მართავდა თბილისს ერთ თვეს. ასე დაჰყვეს მათ ორმოც წელს. დავითმა, მეფემ აღხაზთა და ქართველთა, ძლიერ შეავიწროვა ისინი“²⁵.

როგორც ვხედავთ, ალ-ჯაუზი ზუსტად იმეორებს ალ-ფარიკის ცნობას, ოღონდ იბნ ალ-ჯაუზი „ხალხის“ მაგიერ ასახელებს „ყმაწვილებს“. ალბათ „ყმაწვილების“ დასახელებამ აფიქრებინა მკვლევართ, რომ სიბტ ალ-ჯაუზი ამახინჯებს ალ-ფარიკის ცნობას. ამიტომ ბუნებრივად ისმის კითხვა: შეიძლება თუ არა ერთმანეთს დავეუკავშიროთ ალ-ფარიკის „ხალხი“ და ალ-ჯაუზის „ყმაწვილები“?

სპეციალურ ლიტერატურაში „ხალხი“ გაიგივებულია დაბალ საზოგადოებრივ ფენებთან. შუა საუკუნეების მაზლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში „ხალხის“ ცნების ქვეშ ყველგან ნაგულისხმევი იყო: წვრილი ვაჭრები, ხელოსნები, მტვირთავები, დაქირავებული მუშები, ფეხზე მოვაჭრენი, ქალაქის ღარიბები²⁶.

იგივე შეიძლება ვთქვათ XI—XII საუკუნეების თბილისის მიმართაც. წყა-

و في سنة خمس عشرة وخمسة نفذوا اهل تقيس الى نجم الدين ايلغازي
يستدعونه ليسلموا اليه تقيس و كان آنفا يبد اهل مدة اربعين سنة و كان ملاك قوم
(من اهلها) يسمون بنوا جعفر من مقدار مائتي سنة فانقضوا. فولى اهلها و كان كل
شهر يلى منهم واحد (გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, გვ. 68, თარგმანი შესრულებულია პროფ. ალ. ლევიაშვილის მიერ; შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, გვ. 62).

كان قوم من اهل تقيس يقال لهم بنو جعفر قد ملكوها فاقاموا مائتي سنة ثم
انقرض كبارهم و بقى شبابهم كل واحد منهم شهرا فاقاموا على ذلك اربعين و
كان داؤد ملك الالبخاز و الكرج قد ضايقها مضايقة شديدة ... من كتاب مرآة
الاعيان... حيدرآباد 1370 = 1951
ო. ციტიშვილის ციტირებულია *არაბული ქრესტომათია*, გვ. 204. მასვე ეკუთვნის თარგმანი, გვ. 205. ო. ციტიშვილის თარგმანი: „[ამ გვარის] მოხუცები გადაშენდნენ და დარჩნენ [მხოლოდ] „ყმაწვილები“, მ. დე-ფარმერის მერ ოდნავ განსხვავებული ნიუანსით არის გადართარგმნილი: „les anciens de cette famille vinrent à mourir, et il ne resta pour les remplacer que des jeunes gens“, *Journal Asiatique*, Quatrième série, t. XIII, 1849, გვ. 485. ამრიგად, ერთი შეხედვით, ალ-ჯაუზის თითქმის მხედველობაში აქვს ჯაფარიანთა ბუნებრივი გადაშენება, რის გამოც თბილისში იძულებული იყვნენ (დღერეშერის თარგმანის მიხედვით) გადაშენებული მოხუცები შეეცალათ ყმაწვილებით, ახალგაზრდებით.

26 Л. Строева, К вопросу о социальной природе исмаилистского движения в Иране в XI—XIII вв. Вестник ЛГУ, № 20. 1963, გვ. 4, ე. გ. აბაშვილი. ქალაქ თბილისის სოციალური ისტორიიდან (ცამთაღმწერლის ერთი ცნობის განმარტება) გვ. 126; მ. გ. აბაშვილი, ქალაქის საზოგადოებრივი ფენები „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით, თბილისის სახ. ჯივიაშვილის სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, ტ. X, 1970, გვ. 164—168. შ. მესხიას „თბილისის ხალხი“ ვიკივებულში აქვს ქართული წყაროების „ტფილელ ბერებთან“, ე. ი. „ქალაქის კეთილშობილებთან“ და „ღიდვაკრებთან“ (შ. მესხია, დასახ. ნაშრ: გვ. 147).

როების „თბილისის ხალხი“, ჩვენი აზრით, ქალაქის დაბალ, მწარმოებელ მოსახლეობას უნდა გულისხმობდეს. ვ. გაბაშვილმა ყურადღება მიაქცია იმას, რომ ალ-ფაჰიჰის „თბილისის კეთილშობილთა ჯგუფი“ თავისი სოციალური მდგომარეობით აშკარად განსხვავდება ალ-ფარიჰის „თბილისელი ხალხისაგან“²⁷. უაღრესად ნიშანდობლივია ისიც, რომ „თბილისის კეთილშობილთა ჯგუფი“ გაბატონებულია XI ს. 70-იანი წლების თბილისში, მაშინ როდესაც ალ-ფარიჰის მიხედვით 1082—1122 წლების თბილისში „ხალხი“ ბატონობს.

ამ თვალსაზრისით ალ-ჯაუზის „მოხუცები“ შეიძლება გაეიგივოთ ალ-ფარიჰის „თბილისის კეთილშობილთა ჯგუფთან“ (ქართული ტერმინოლოგიით „ქალაქის ბერებთან“, აღმოსავლური ტერმინოლოგიით „ქალაქის რაისებთან“), ხოლო „ყმაწვილები“ ალ-ფარიჰის „ხალხთან“.

„ხალხი“ თავისთავად სოციალური შინაარსის შემცველია და გამომხატველი, მაგრამ ჰქონდათ თუ არა მინიჭებული აღმოსავლური წყაროების „ყმაწვილს“, ან „ყმაწვილებს“ სოციალური აზრი და მნიშვნელობა?

საქმე ისაა, რომ მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ქალაქებში მიმდინარე სოციალურ მოძრაობებში მონაწილეობდნენ „ახალგაზრდები“ ანუ „ყმაწვილები“, რომელთა აღსანიშნავად გამოქვეყნებული იყო შესაფერი ტერმინები „ალ-ფათა“ (მრ. „ფითიან“), „ჯეჰანმარდი“.

არაბული „ფითიან“ და სპარსულ „ჯეჰანმარდი“ ახალგაზრდას ნიშნავს. ამავე დროს ჩვენთვის ცნობილია, რომ „ფითიანები“ და „ჯეჰანმარდები“ მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში მიმდინარე სოციალური მოძრაობებისა და კლასობრივი ბრძოლების თანამონაწილენი იყვნენ²⁸.

ისევე როგორც „ფითიანს“ და „ჯეჰანმარდს“, სოციალური მნიშვნელობა ენიჭებოდა ტერმინ „შაბაბსაც“. არაბული „შაბაბ“ (მრ. شاب — მხ. რ. شب) ყმაწვილს ნიშნავდა და სოციალური მოძრაობების მონაწილეს აღნიშნავდა.

ამრიგად, ერთმანეთს თამამად შეიძლება დავუკავშიროთ „ალ-ფათა“ და „აშ-შაბაბ“. სწორედ ამ ტერმინით (მრ. الشباب) აღნიშნავს სიბტ იბნ ალ-ჯაუზი 1082—1122 წწ. თბილისში მოღვაწე „ყმაწვილებს“.

აღსანიშნავია, რომ თანამედროვე არაბულ ისტორიოგრაფიაშიც ფითიანი განიხილება როგორც გარკვეული საზოგადოებრივი მოძრაობის მონაწილე. მხედველობაში გვაქვს ომარ ალ-დასუჰის 1959 წელს გამოქვეყნებული გამოკვლევა, რომლის შინაარსი მთლიანად ფუთუჟეა-ფითიანს ეხება²⁹. ჩვენთვის უაღრესად საინტერესოა ისიც, რომ მკვლევარს „ფითიანი“ გაიგივებული აქვს „შაბაბთან“ (شباب)³⁰.

ომარ ალ-დასუჰის მსჯელობა „ფითიანებთან“ და „შაბაბებთან“ დაკავშირებით საგულისხმოა სხვა მხრივაც.

27 ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 125. „თბილისის კეთილშობილთა ჯგუფის“ გამო (ალ-ფაჰიჰის მიხედვით.) იხ. V. Minorsky, Studies, გვ. 19; რ. კიკნაძე, XI—XIII სს. თბილისის ისტორიიდან, გვ. 113—114.

28 მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში მიმდინარე სოციალურ მოძრაობებში მონაწილე „ახალგაზრდებს“ ეძღვნება ჩვენი წერილი: მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების სოციალური ტერმინოლოგიიდან. საქ. მეცნ. აკადემიის „მოამბე“ ტ. 66, № 2, 1972, გვ. 505—507.

29 1959, عمر الدسوقي، الفتوة عند العرب، مكتبة نهضة مصر بالبحالة.

30 იქვე, გვ. 11.

მუსლიმანური სამყაროს დასავლეთ ნაწილშიც, ისევე როგორც ერაყსა და ირანში, ერთი და იგივე ნიშანთვისებები იყო დამახასიათებელი სოციალური მოძრაობებისა და მღელვარებების მონაწილეებისათვის. ქართულ ორიენტალისტურ ისტორიოგრაფიაში აღნიშნულია ყველა ის ნიშანთვისება, რითაც ხასიათდებოდნენ ფითიანები და ჯევანმარდები³¹. აქ აღნიშნავთ მხოლოდ იმას, რაც ომარ ალ-დასუჟის ნათქვამი აქვს სოციალური მოძრაობების მონაწილე „ახალგაზრდებთან“ დაკავშირებით. მისი სიტყვით, ალ-ფუთუჟევას წარმომავლობა ალ-ფათადან უეჭველად მიუთითებს იმაზე, რომ ფათა უნდა ყოფილიყო ოლიერ მამაცი, უნდა ჰქონოდა ძალა და სიმძაფრე. ეს იყო ნიშანთვისება ყმა-წვილებისა (شباب).³² ასეთი დახასიათებანი „ფითიანების“ და „შაბაბებისა“ ომარ ალ-დასუჟის გამოკვლევის სხვა ფგერდებზეც გვხვდება³³ და სავსებით ემთხვევა იმ დახასიათებებს, რომლებიც მრავლად არის მოტანილი XI—XII სს. არაბულ და სპარსულ წყაროებში „ფითიანებთან“ და „ჯევანმარდებთან“ დაკავშირებით.

სხვადასხვა არაბულ წყაროებზე დაყრდნობით ომარ ალ-დასუჟიც მიუთითებს, რომ როცა არაბები ფითიანებზე ლაპარაკობენ, „გულისხმობენ მამაციობას, დიდსულოვნებას, ერთგულებას და მრავალ საქებას თვისებას“³⁴. ამ თვისებებით გამოირჩეოდნენ, როგორც ცნობილია, ჯევანმარდებიც.

„ფითიანების“ და „ჯევანმარდების“ ნიშანთვისებებმა გაძოძახილი ჰპოვეს დასავლეთ ევროპაშიც.

საინტერესოა, რომ „ახალგაზრდა“ სოციალური მნიშვნელობითაა ნახმარი ტრუბადურულ პოეზიაში. ეს საკითხი სპეციალურად შეისწავლა ა. დენომიმ, რომლის გამოკვლევაში აუარებელი მაგალითია მოტანილი ევროპელი „Joven“-ის („ახალგაზრდას“, „ყმაწვილის“) და აღმ. „ფითიანის“ ურთიერთობის საჩვენებლად³⁵ ა. დენომის დამსახურება ამ მხრივ ხაზგასმით აქვს აღნიშნული ერისკოლერს³⁶.

ა. დენომიმ შეისწავლა გიომ IX, მარკაბრიუს, სერკამონის, ალეგრეს, ბერნარ მატრესა და სხვათა პოეტური ნიმუშები. მან ცხადყო, რომ დასახელებულ ტრუბადურთა შემოქმედებაში „ახალგაზრდა“ უმრავლეს შემთხვევაში გულისხმობს არა ბიოლოგიურ ასაკს, არამედ სოლიდარობასა და ძმობის იდეით გაერთიანებულთა ჯგუფს („ახალგაზრდის“ ამ მნიშვნელობით ხმარების სულ 39 შემთხვევაა დამოწმებული, აქედან 27 მარტო მარკაბრიუს ნაწარმოებებზე მოდის).³⁷ ამ ნაწარმოებების შესწავლამ ა. დენომი მიიყვანა იმ დასკვნამდე, რომ „ახალგაზრდობაში“ ნაგულისხმევია სოლიდარული ძმობა. მისი აზრით, ამ ძმო-

31 ვ. გ. აბაშვილი, ქალაქ თბილისის სოციალური ისტორიიდან (ქმთააღმწერლის ერთი ცნობის განმარტება), გვ. 111—151. 162, 161.

32 عمر الدسوقي, დასახ. ნაშრ. გვ. 11.

33 იქვე, გვ. 12, 13.

34 იქვე, გვ. 13.

35 A. I. Denomy, „Jovens“ the notion of the youth among the troubadours, its meaning and source, „Medieval Studies“, t. XII, 1949, გვ. 13.

36 Erich Köhler, Sens et fonction du terme „jeunesse“ dans la poésie des troubadours, Mélanges offerts à René Crozet, t. I, Poitiers, 1963.

37 A. I. Denomy, დასახ. ნაშრ. გვ. 13.

ბას განეკუთვნებოდა, მაგალითად, ტრუბადურული პოეზიის ერთ-ერთი წარმომადგენელი მარკაბრიუ³⁸.

შუა საუკუნეების ევროპულ ტრუბადურულ პოეზიაშიც „ახალგაზრდა“ გამოხატავდა განსაკუთრებული ღირსებებით, პატიოსნებით და კეთილშობილებით შემკულ ადამიანებს (მღრ. „ფითიანების“ და „ჯევანმარდების“ ღირსებათვისებები აღმოსავლური წყაროების მიხედვით). „ახალგაზრდობა“ წარმოადგენდა ადამიანთა ასოციაციას, რომელიც ამ თვისებებს იყენებდა და მისდევდა³⁹.

მაგრამ ჩვენთვის მთავარი მაინც ისაა, რომ ტრუბადურულ პოეზიაში „ახალგაზრდას“ ენიჭებოდა არა მარტო ბიოლოგიური ასაკის მნიშვნელობა, არამედ საზოგადოებრივი ფუნქციაც. ერის კოლერი პირდაპირ მიუთითებს, რომ „ახალგაზრდის“ ან „ახალგაზრდობის“ მოხსენიებას უმრავლეს შემთხვევაში არავითარი კავშირი არა ჰქონდა ბიოლოგიურ ასაკთან⁴⁰.

კიდევ მეტი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ევროპელი მკვლევარები „jovens“ და „ფათას“ (fata, fatura, filie)⁴¹ ერთმანეთთან აიგივებენ და აღნიშნავენ იმ გავლენას, რაც აღმოსავლურ „ფითიანებს“ უნდა მოეხდინათ ევროპულ „ახალგაზრდას“, ან „ახალგაზრდობის“ ცნებასა და მნიშვნელობაზე⁴².

ყველა ამ მაგალითის შემდეგ სავსებით გასაგები უნდა იყოს, თუ რა მნიშვნელობითაა ნახმარი „ყმაწვილები“ („შაბაბ“) სიბტ იზნ ალ-ჯაუზის თხზულებაში 1082—1122 წწ. თბილისის ამბების აღწერისას.

საქმე ეხება ამ „ყმაწვილების“ მიერ ძალაუფლების ხელში აღებას ქალაქ თბილისში. ეს სრულიად მკაფიოდ ჩანს ალ-ჯაუზის კონექსტიდან. იქვე ნათქვამია, რომ ეს ძალაუფლება მათ ხელთ იყო მთელი ორმოცი წლის განმავლობაში (ფაქტიურად გამეორებულია ალ-ფარიკის ცნობა).

ამასთან დაკავშირებით ისმის კითხვა: შეეძლოთ თუ არა „ახალგაზრდებს“ ძალაუფლების ხელში აღება ქალაქში?

ალ-ლაზალის „ნასიკათ ალ-მულუქში“ („ჩრევა-დარიგებანი მეფეთათვის“) დაცულია ძალზე საინტერესო ცნობა, სადაც პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ ახალგაზრდებმა ხელთ იგდეს ძალაუფლება და შეაფრთხვეს ხალხი⁴³.

ალ-ლაზალის ეს ცნობა სხვა მხრივაცაა საინტერესო. „ახალგაზრდის“ აღსანიშნავად მას გამოყენებული აქვს სპარს. ტერმინი „ქულაქ“ (მრ. „ქულაქან“) ⁴⁴,

³⁸ A. I. Denomy, დასახ. ნაშრ. გვ. 13.

³⁹ E. Köhler, დასახ. ნაშრ. გვ. 569.

⁴⁰ „Joven“ (lat. inventus) et „jove“ (lat. invenis) souvent dans la grande majorité des cas à exprimer quelque chose qui est bien différent de l'âge biologique“, E. Köhler, დასახ. ნაშრ., გვ. 569.

⁴¹ A. I. Denomy, დასახ. ნაშრ. გვ. 14.

⁴² „That concept of jovens was extant previous to them (the troubadours) in the fatura ideal of the Arabs“, A. I. Denomy, დასახ. ნაშრ. გვ. 14.

⁴³ „When the government passed to the „youngsters“, these latter oppressed the people sovereignty has (now) passed from their hand“ (Gazali's book of counsel for kings, translated by F. R. Baglay, Oxford University Press, 1964, გვ. 71). ალ-ლაზალის ინგლისურად მთარგმნელის F. R. Baglay-ის აზრით ძალაუფლების ახალ დინასტიებზე გადასვლა უნდა ეხებოდეს ლაზნეიანებს, რომელთაც ბოლო მოუღეს სამანიანებს, ხოლო ამ უკანასკნელებს თავის მხრივ ბოლო მოუღეს ალ-ლაზალის მფარველმა სელჩუკებმა (Gazali, დასახ. ნაშრ. იქვე).

⁴⁴ სამწუხაროდ, ამჟამად ჩვენს ხელთ არაა ალ-ლაზალის თხზულების სპარსული ორიგინალი და მისი არაბული თარგმანი. ვეყრდნობით მხოლოდ ინგლისურ თარგმანს და მთარგმნელის შენიშვნებს.

რაც აგრეთვე „ახალგაზრდას“, „ყმაწვილს“ ნიშნავს. მაგრამ ამ შემთხვევაშიც იგულისხმება არა ბიოლოგიური ასაკი, არამედ ქალაქის სრულიად გარკვეული ელემენტების მოღვაწეობა ქალაქში მომხდარ ამბებში.

ალ-ლაზალი, რომლის პოლიტიკური და იდეოლოგიური სიმპატიები კარგადაა ცნობილი, კლასობრივი თვალსაზრისით აფასებს „ახალგაზრდების“ მიერ ძალაუფლების ხელში აღებას. მისთვისაც წმინდა სოციალური თვალსაზრისით „ახალგაზრდა“ იმასვე ნიშნავს, რასაც შესაბამის ტერმინებში (ფითიანი, ჭევანმარდი) გაბატონებულ კლასთან დაკავშირებული ყველა ისტორიკოსი გულისხმობდა — სოციალური მოძრაობის, ან ამბოხების მონაწილე ქალაქურ ელემენტს. ამავე დროს, ალ-ლაზალი აფართოებს „ხალხის“ ცნებას და მასში ქალაქის მთელ მოსახლეობას, ყველა საზოგადოებრივ ფენას ათავსებს, ხოლო „ახალგაზრდები“ მოძალადეებად გამოჰყავს, მაგრამ ჩვენთვის საინტერესოა არა „ხალხის“ ჩვეულებრივი მნიშვნელობის (ქალაქის დაბალი საზოგადოებრივი ფენები) ამგვარად წარმოდგენა, არამედ ის, რომ ალ-ლაზალიც თავის თხზულებაში „ახალგაზრდებს“ მეამბოხეებად თვლის და ამ ცნებაში, ისევე როგორც სხვა თანამედროვე ავტორები, სრულიად არ გულისხმობს ბიოლოგიური ასაკის ნიშანთვისებებს.

როგორი ვითარება იყო ამ მხრივ თბილისში?

ჩვენს განკარგულებაშია ორი ცნობა: ერთი ცნობის მიხედვით 1082—1122 წწ. თბილისში „ხალხი“ არის გაბატონებული (ალ-ფარიკი), ხოლო მეორე ცნობით, ძალაუფლება „ყმაწვილების“ ხელთაა (იბნ ალ-ჯაუზი).

„ხალხისა“ და „ყმაწვილების“ ურთიერთკავშირი ახლა, ვფიქრობთ, ექვს ან უნდა იწვევდეს, ალ-ფარიკი (ადრე) და იბნ ალ-ჯაუზი (შედარებით გვიან) თბილისში მომხდარ ერთსა და იმავე მოვლენას აღნიშნავენ.

ალ-ჯაუზის ცნობაში მთავარია თბილისის მმართველობაში ე. წ. „ყმაწვილების“ მონაწილეობა. ამ „ყმაწვილების“ სოციალური ვინაობისა და დანიშნულების გამორკვევა გვეხმარება ახლებურად გავიაზროთ 1082—1122 წლების თბილისში მომხდარი მოვლენები.

ცხადია, სიბტ იბნ ალ-ჯაუზიც „ყმაწვილებში“ ხალხის მმართველობას გულისხმობს, ისევე როგორც ალ-ფარიკი იმავე ხანების თბილისში „ხალხის“ გამგებლობას.

იბნ ალ-ჯაუზის ცნობა იძლევა „ხალხის“ ცნების გაფართოების შესაძლებლობას, რადგან ჩვენთვის ცხადი გახდა, რომ თბილისელ „ხალხში“ იგულისხმებიან ფითიანები, ჭევანმარდები და შაბაბები.

მაგრამ შეიძლება თუ არა შუა საუკუნეების ამიერკავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში ძალაუფლება ხალხის ხელში გადასულიყო?

XI—XII სს-ის მანძილზე ამიერკავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში მიმდინარეობდა სოციალური მოძრაობანი, ადგილი ჰქონდა უაღრესად გამწვავებულ კლასობრივ ბრძოლას. ქალაქებში მიმდინარე სოციალურ მოძრაობებში განსაკუთრებულ აქტივობას იჩენდნენ დაბალი საზოგადოებრივი ფენების წარმომადგენლები. ისინი უპირისპირდებოდნენ როგორც ფეოდალურ არისტოკრატიას, ისე დიდვაჭრებს⁴⁵.

⁴⁵ Cf. Cahen, Mouvement populaire et autonomisme urbain dans l'Asie musulmane du Moyen Age, Leiden, 1959, გვ. 38, 40, 50.

მასლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან არაერთი მაგალითის მოტანა შეიძლება, რომ ქალაქები რამდენიმე ათეული წლების განმავლობაში ხალხის გამგებლობის ქვეშ იმყოფებოდა.

მაგალითად, იბნ ალ-ჯაუზის მიხედვით, X—XII სს-ში, გარკვეული ხნის განმავლობაში, ბაღდადში ხალხის წრიდან გამოსული, ხალხის ინტერესების დამცველი „აიარუნები“ ბატონობდნენ⁴⁶.

X—XI სს-ში ქალაქის ხალხის დახმარებით რაისებმა ხელთ იგდეს ძალაუფლება ამიერკავკასიის ქალაქებში (განჯა, ბაილყანი, დერბენდი)⁴⁷. როგორც ჩანს, ქალაქის რაისები (დიდვაჟრების წრიდან რომ იყვნენ გამოსული) არ ირიდებოდნენ ხალხთან კავშირს, თუ ეს კავშირი მათს კლასობრივ ინტერესებს პასუხობდა.

წყაროების მიხედვით ისე ჩანს, რომ ძალაუფლებას ქალაქში ხელში იღებდნენ როგორც რაისები, ისე „ხალხი“ და ხალხის წარმომადგენლები. ასე, მაგალითად, ამბოხების შედეგად ქ. ხოიში (ჩრ. ირანი) ძალაუფლება „ხალხის“ ხელთ აღმოჩნდა⁴⁸.

XI ს მეორე ნახევარში, ვაზირ იბნ აბადის ცნობით, ქ. ყაზვინში „ხალხის ბელადებმა“ გაიმარჯვეს⁴⁹. „ხალხი“ აქ საქალაქო არისტოკრატიის წინააღმდეგ გამოდიოდა⁵⁰. იბნ აბადის სიტყვით, მსგავს მოვლენებს ადგილი ჰქონია ცენტრალური ირანის ქალაქებშიც⁵¹.

ქალაქებში მიმდინარე სოციალურ მოძრაობებში, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, განსაკუთრებულ აქტივობას იჩენდნენ დაბალი საზოგადოებრივი ფენების წარმომადგენლები. ამბოხებულთა შორის რომ ჩვეულებრივ ქალაქის დაბალი საზოგადოებრივი ფენების წარმომადგენლებს გულისხმობდნენ, ეს კარგად ჩანს იბნ ჰაუკალის იმ ცნობიდან, რომლის შინაარსი ეხება კეთილშობილთა და ვაჭართა მიერ X ს-ის არდებილში ძალაუფლების ხელში აღებას. ამ კეთილშობილთა და ვაჭართა მოქმედება გაიგივებულია დაბალი ხალხის მოქმედებასა და ამბოხებასთან.

იბნ ჰაუკალის მიხედვით, ეს კეთილშობილნი და ვაჭრები იყენებდნენ „იარას“ მოტივებს, ადგნენ ამბოხების გზას და საჭიროდ არ თვლიდნენ არავითარ მმართველს. ისინი მხოლოდ ბოროტებითა და ამბოხებით იყვნენ გართულნი⁵². კეთილშობილთა და ვაჭართა მიერ „იარას“ მოტივების გამოყენება და ამბოხება მაინც ისე იშვიათი ყოფილა, რომ იბნ ჰაუკალი ასეთ მოვლენაზე საგანგებოდ აჩერებს თავის ყურადღებას. იბნ ჰაუკალს, როგორც ჩანს, მხედველობაში აქვს ისეთი ამბოხება, რომლის აღსანიშნავად აღმოსავლურ წყაროებში გამოიყენებოდა ტერმინი „ლაულა“⁵³.

⁴⁶ დამოწმებულია ბ. ლუისის მიხედვით (B. Lewis. The islamic guilds, EHR, 22).

⁴⁷ V. Minorsky, Studies in caucasian history. გვ. 15. 54, შენ. 1; Cl. Cahen, დასახ. ნაშრ. გვ. 55.

⁴⁸ Cl. Cahen, დასახ. ნაშრ. გვ. 56.

⁴⁹ იქვე, გვ. 47.

⁵⁰ მუსლიმანური აღმოსავლეთის საქალაქო არისტოკრატიის ზოგიერთ თავისებურებათა შესახებ იხ. Jean Aubain. L'aristocratie urbaine dans l'Iran Seldjukide: l'exemple de Sabzavar, Mélanges offerts à René Crozet, t. I, Poitiers, 1966, 322—332.

⁵¹ Cl. Cahen, დასახ. ნაშრ. გვ. 47.

⁵² იქვე.

⁵³ „ლაულას“ მნიშვნელობის გამო იხ. ვ. გაბაშვილი, ქალაქ თბილისის სოციალური ისტორიიდან, გვ. 157—158.

ამრიგად, ყაზვინი ხალხის, ან უკეთ „ხალხის ბელადების“ ხელთ იყო, არ-
ღებოლი — დიდვაჟრების ხელთ, ოღონდ ეს დიდვაჟრები, წყაროს მიხედვით,
იყენებდნენ „იარას მოტივებს“ (ხალხის ლოზუნგებს და ბრძოლის საშუალებებს) და ამბოხების გზას ადგენენ.

ხალხი ბატონობდა აგრეთვე საქართველოს მეზობლად, ქალაქ ბაილაყანში.
„ხალხის“ („ამმა“, „აჰლ ალ-ბალად“) ამბოხებას და ამბოხებისადმი საქალაქო
არისტოკრატიის დამოკიდებულებას (ქალაქის რაისების სახით) 1949 წელს ყუ-
რადღება მიაქციეს ვ. მინორსკიმ და კაენმა⁵⁴. მასულ იბნ-ნამდარის მიხედვით,
ბაილაყანში მომხდარი ამბოხება სპეციალურად შეისწავლა ვ. ბეილისმა⁵⁵. მან-
ვე გამოსცა პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული მასულ იბნ ნამდა-
რის ერთადერთი ხელნაწერის ფაქსიმილე⁵⁶.

იბნ ნამდარის სტილის თავისებურების გამო ბაილაყანში ხალხის მოძრაო-
ბის ბევრი საყურადღებო დეტალი დღემდე განმარტებული და დადგენილი არ
არის, მაგრამ სავსებით ცხადად ირკვევა თუ როგორ ცდილობდა თავის სასარ-
გებლოდ ხალხის მოძრაობის გამოყენებას საქალაქო არისტოკრატია, რათა არ
დაეშვათ ფეოდალური ხელისუფლების ძალადობა და გარეშე ძალის (შირვანის,
განჯის) ბაილაყანის საქმეებში ჩარევა⁵⁷.

თავის უარყოფით დამოკიდებულებას ხალხის მოძრაობისადმი მასულ იბნ
ნამდარი არსად არ მალავს და მის მონაწილეებს „სწორი გზიდან აცდენილებს“
უწოდებს⁵⁸. უარყოფით დამოკიდებულებას ამჟღავნებს იგი „ხალხის“ მოძრა-
ობის შეთაურის ბაშარის მიმართ. ქალაქი, სადაც „ხალხი“ გაბატონდა, მისი სი-
ტყეით, დაემსგავსა უთაო ადამიანს, ხოლო მმართველობა უსაძირკველ სახლს⁵⁹.
მკაცრად არის გალანძღული „დაბალი ხალხი“ („ამმა“), რომელიც უარს ამ-
ბობდა დამორჩილებოდა ოფიციალური ხელისუფლების ბრძანებებსა და განკარ-
გულებებს⁶⁰. მათ მიმართ იბნ ნამდარს არაერთი ოდიოზური გამოთქმა აქვს.
ნახმარი: „ქურდები“, ავაზაკები“ და სხვ.⁶¹

ბაილაყანში „ხალხის ბატონობა ჩვენთვის საყურადღებოა უწინარეს ყოვე-
ლისა იმის გამო, რომ ამ მოვლენას ადგილი ჰქონდა უშუალოდ საქართველოს
მახლობლად, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. ამავე დროს, ბაილაყანში
492—494 (1099 — 1101) წლებში მომხდარი ამბები ქრონოლოგიურად ემთხვევა
„ხალხის“ ბატონობას 1082—1122 წლების თბილისში.

ჩვენ ვუჩვენეთ „ხალხის“ ბატონობის რამდენიმე საგულისხმო მაგალითი.

⁵⁴ V. Minorsky et Claude Cahen, Le recueil transcaucasien de Mas'ud B. Nāmdār, Journal Asiatique, t. CCXXVII, 1949, fasc. I, გვ 93—142.

⁵⁵ В. М. Бейлис, Мас'уд ибн Намдар и городское население Байлакана, Известия АН АзССР, Серия истории, философии и права, 1966, № 3, გვ. 50—64.

⁵⁶ Мас'уд ибн Намдар. Сборник рассказов и стихов, Факсимиле текста предисловие и указатели В. М. Бейлиса, М., 1970.

⁵⁷ В. М. Бейлис, დასახ. ნაშრ., გვ. 58, 59.

⁵⁸ ვ. ბეილისი ამის გამო შენიშნავს: იბნ-ნამდარს არ მოსწონდა ქალაქის ხელისუფლებისა და
ვაჟრების მისწრაფებანი და მისი შეხედულებების ანალიზისას აღნიშნავს, რომ „Он не мог ми-
риться с политической самостоятельностью Байлакана, а в каких формах претендовали
на нее горожане, мы к сожалению не знаем“ (В. Бейлис, დასახ. ნაშრ. გვ. 56).

⁵⁹ المدينة تخصا بلا رأس والولاية بنا بلا أسس Мас'уд ибн Намдар (ფაქსიმილე). გვ. 14.
გვ. 250 ბ.

⁶⁰ В. М. Бейлис, დასახ. ნაშრ. გვ. 53.

⁶¹ იქვე, გვ. 57.

(ირანში, აღმოს. ამიერკავკასიაში). ამავე დროს, ყურადღება მივაქციეთ იმასაც, რომ ქალაქში „ხალხის“ მაგიერ ზოგჯერ საქალაქო არისტოკრატია იყო გაბატონებული, ოღონდ ეს საქალაქო არისტოკრატია „ხალხის“ მოძრაობის მოტივებს და ღონისძიებებს იყენებდა⁶².

მასასადამე, ერთდროულად ქალაქში შეიძლებოდა გაბატონებული ყოფილიყო „ხალხიც“ და საქალაქო არისტოკრატია (ქალაქის კეთილშობილნი და დიდუბურები)⁶³.

ვ. გაბაშვილს შესაძლებლად მიაჩნია, რომ 1082—1122 წწ. თბილისში შექმნილიყო ისეთი ვითარება როგორიც, იბნ აბადის წერილის მიხედვით, ქ. ყაზვინში შეიქმნა და ისეთიც, როგორიც იბნ ჰაუკალის მოწმობით, X ს-ში ქ. არღებில் არსებობდა — კეთილშობილთა და ვაჭართა ბატონობა⁶⁴.

ამის საბუთად გამოყენებულია რინდის ნამდვილი მნიშვნელობის განმარტება და დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობა, რომელიც ახლად შემოერთებულ თბილისში მიმდინარე არეულობებს ეხება.

ეს არეულობანი, უნდა ვიფიქროთ, ადრე იყო დაწყებული და გრძელდებოდა იმ დროსაც, როდესაც ქ. თბილისი „ჩერეთ არა სრულიად შემოყენებულ იყო უღელსა ქუეშე მორჩილებასა, ვითარცა აწ“⁶⁵... დამახასიათებელია, რომ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს მხედველობაში აქვს თბილისის მუსლიმანური მოსახლეობის შეტაკებანი ქრისტიანულ მოსახლეობასთან. ახლად შემოერთებულ თბილისში დროდადრო რომ კვლავ მიმდინარეობდა ასეთი შეტაკებანი, ამას გვიდასტურებს გამოთქმა „ოდეს ყვიან ღავღავი“⁶⁶. „ღავღა“, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, გამოიყენებოდა ისეთი ამბების აღსანიშნავად, როგორიც იყო ქალაქში მომხდარი აჯანყება — არეულობა რინდების, ოვბაშების, ფითიანების და ჭევანმარდების მონაწილეობით.

ტერმინ „ღავღას“ დამოწმება დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებაში იმის დამამტკიცებელი უნდა იყოს, რომ ქ. თბილისში მთელი ორმოცი წლის განმავლობაში მიმდინარეობდა ბრძოლა ქალაქის სხვადასხვა საზოგადოებრივ ფენებს შორის.

ასევე საკმაოდ ძლიერი არგუმენტაციაა რინდების (და, თავისთავად იგულისხმება, ფითიან-ჭევანმარდების) მოღვაწეობა ქ. თბილისში. მაგრამ ეს არგუმენტი კიდევ უფრო მტკიცე ხდება სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის იმ პირდაპირი რჩევების წყალობით, საიდანაც სავსებით აშკარად ჩანს, რომ 1082—1122

⁶² სამწუხაროდ, ჭერაჭერობით გამოსარკვევი რჩება „ხალხის“ ქალაქში ბატონობის მმართველობის ფორმა. თუმცა არ შეიძლება ყურადღება არ მიიქციოს იმან, რომ ხელუხლებლად იყო დატოვებული მთელი რიგი ინსტიტუტები, მაგ. მუსტოფისა (ამ მოვალეობას ბაილყანში თვითონ მასუდ იბნ ნამდარი ასრულებდა) და ქალაქის რაისისა.

⁶³ „ხალხის“ დამოუკიდებელი მოქმედება ქალაქში აღნიშნული აქვთ ბერეჟუზიულ მკვლევრებს, კლოდ კენს და ირა ლაბიდუსს. მათ ნაშრომებზე დაყრდნობით ა. ჰურანი აღნიშნავს, რომ „ხალხი“ თავს აღწევდა როგორც მმართველთა, ისე ქალაქის მეთაურთა კონტროლს და ემორჩილებოდა საკუთარ ბელადებს („At times the „popular“ forces, the instruments of political action, could escape from the control both of the government and of the urban leaders and throw up their own leaders“. A. Hourani, *The Islamic City in the Light of Recent Research. The Islamic City*, Edited by A. H. Hourani and S. M. Stern, Oxford, 1970 გვ. 20). ა. ჰურანი უპირობოდ „ხალხის“ მოქმედების პოლიტიკურ საფუძველს და ავრცელებს მას არა მთელ ქალაქზე, არამედ მხოლოდ ქალაქის ცალკეულ უბანსა და უბნებზე (იქვე).

⁶⁴ ვ. გაბაშვილი, ქალაქ თბილისის სოციალური ისტორიიდან, გვ. 55.

⁶⁵ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 349.

⁶⁶ იქვე.

წლებში თბილისში „ყმაწვილები“ („შაბაბ“) ბატონობდნენ. ასე რომ, თუ აქამდე ჩვენს განკარგულებაში იყო XIV საუკუნის ქართველი ანონიმური ისტორიკოსის ცნობა XIII ს-ის დამდეგის თბილისში რინდების არსებობის შესახებ, ახლა მათს არსებობას გაცილებით უფრო ადრე, 1082—1122 წლებში, გვიდასტურებს სიბტ იბნ ალ-ჩაუზიცი.

სიბტ იბნ ალ-ჩაუზის მიხედვით, ეს „ყმაწვილები“ განაგებდნენ თბილისს მთელი ორმოცი წლის განმავლობაში. ამასთან, სავსებით ცხადია ჩვენთვის ამ „ყმაწვილების“ სოციალური ვინაობა და მნიშვნელობა საქალაქო ცხოვრების საარბიელზე. გასაგები ხდება სიბტ იბნ ალ-ჩაუზის ცნობის მთელი შინაარსიც.

ფაქტიურად ალ-ფარიკი და სიბტ იბნ ალ-ჩაუზიცი ერთსა და იმავე მოვლენას აღნიშნავდნენ და აღწერენ. სახელდობრ იმას, რომ ჭაფარიანთა გვარის გადაშენების შემდეგ თბილისს ორმოცი წლის მანძილზე მართავდა „ხალხი“. განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ ალ-ფარიკის ნახმარაი აქვს „ხალხი“, ხოლო სიბტ იბნ ალ-ჩაუზის „ყმაწვილები“. მაგრამ ჩვენი კვლევა-ძიების შედეგად ერთმანეთს შეიძლება თამამად დავუკავშიროთ „ხალხი“ და „ყმაწვილები“. ორსავე შემთხვევაში ისინი აღნიშნავენ ქალაქის იმ მუშაობზე ელემენტებს, რომელთაც 1082—1122 წწ. ძალაუფლება ხელთ იგდეს თბილისში და ამ ძალაუფლებას მთელი ორმოცი წლის განმავლობაში ინაწილებდნენ (ასე უნდა გავიგოთ გამოთქმა: „რომელთაგან თითოეული [მართავდა თბილისს] ერთ თვეს“⁶⁷).

მაშასადამე, 1082—1122 წწ. თბილისში გაბატონებული უნდა ყოფილიყვნენ არა ქალაქის რაისები, ე. ი. საქალაქო არისტოკრატიის წარმომადგენლები, არამედ ქალაქის დაბალი საზოგადოებრივი ფენებიდან გამოსული: რინდები, ფითიანები, ჭევანმარდები, შაბაბები.

ო. ცეტიშვილი სიბტ იბნ-ალ-ჩაუზის ერთ-ერთ შეცდომად უთვლის იმას, რომ „მოხუცებს“ იგი უკავშირებს ჭაფარიანთა საგვარეულოს და აღნიშნავს, „საქმე ეხება თბილისის მმართველობის გარკვეულ ფორმას, რომელიც ჭაფარიანთა საგვარეულოსაგან სრულიად დამოუკიდებლად განვითარდა“⁶⁸. არც „მოხუცები“ და არც „ყმაწვილები“ არ ეკუთვნოდნენ ჭაფარიანთა საგვარეულოს, მაგრამ თუ „მოხუცებში“ ქალაქის რაისებს ვიგულისხმებთ და გავიხსენებთ, რომ ისინი განსაკუთრებით XI ს-ის მეორე ნახევარში აღზევდნენ და გაძლიერდნენ (სწორედ ჭაფარიანთა საგვარეულოს დასუსტების დროს), მაშინ უნდა დაეუშვათ იმიც, რომ ისინი ჭაფარიანთა საგვარეულოს გადაშენების დროს უნდა დაკნინებულიყვნენ, ე. ი. 1082—1122 წლებში.

ჩერჩერობით ყველა აღმოსავლური მასალა, რომელსაც ჩვენ გავეცანით, იმის სრულ საფუძველს იძლევა, რომ 1082—1122 წლების თბილისში ადგილი ჰქონდა ხალხის მმართველობას. ალ-ფარიკი პირდაპირ მიუთითებს, რომ თბილისს ორმოცი წელიწადი მართავდა „ხალხი“⁶⁹. ახლა ამ „ხალხის“ ცნების დაზუსტების სრულ შესაძლებლობას იძლევა სიბტ იბნ ალ-ჩაუზის ის ცნობა, რომ

⁶⁷ აღნიშნული გარემოება ერთხელ კიდევ გვიდასტურებს, რომ „ყმაწვილები“ სულ სხვა რამეს ნიშნავს, ვიდრე ჩვეულებრივ ჩვენ ამ ტერმინში ვგულისხმობთ და ხანდაზმულობის ვადაც — ორმოცი წელი, რა თქმა უნდა, სავსებით გამორიცხავს „ყმაწვილების“ ბიოლოგიურ ასაკთან ურთიერთკავშირს.

⁶⁸ ო. ცეტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 208.

⁶⁹ გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, გვ. 68.

მელშიაც ლაპარაკია იმაზე, ვინც ორმოცი წელი მართავდა თბილისს — „ყმაწვილებზე“. რას ნიშნავს და რა მნიშვნელობით იხმარებოდა „ყმაწვილები“ აღმოსავლურ წყაროებში ჩვენთვის უკვე ცნობილია.

სიბტ იბნ ალ-ჯაუზი მოგვითხრობს: „დავითმა, მეფემ აფხაზთა და ქართველთა, ძლიერ შეავიწროვა ისინი, მათ (ყმაწვილებმა) გაგზავნეს თოღრულ იბნ მოჰამედ შაჰთან, არანის ბატონთან, [კაცი]. მან გამოგზავნა შიჰნა“⁷⁰.

ქალაქის მფარველი შეიძლება მოეწვიათ და მისი „შიჰნა“ მიეღოთ როგორც ქალაქის რაისებს, ისე „ყმაწვილებს“ — ქალაქის დაბალი ფენების წარმომადგენლებს. ამის არაერთი მაგალითი შეიძლება მოვიტანოთ X—XII სს. მახლობელი და შუა აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან და, კერძოდ, იბნ ნამდარის წერილებიდან⁷¹.

ამავე დროს, მფარველობა შეიძლება ეთხოვათ როგორც ქალაქების რაისებს, ისე „ყმაწვილებს“.

„ახალგაზრდები“ მეამბოხე ელემენტი იყო. მათი მოქმედების შედეგად მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში მყარდებოდა „ხალხის“ მმართველობა, ოღონდ დროებით და ისიც პოლიტიკური კრიზისების დროს⁷². აღ-ფარიყის და სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის ცნობების მიხედვით „ხალხის მმართველობა“ იყო დამყარებული 1082—1122 წლების თბილისშიც.

სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის ის ცნობა, რომ დავით აღმაშენებელი ძლიერ ავიწროვებდა ამ მეამბოხე ყმაწვილებს, ჩვენი აზრით, ისე უნდა გავიგოთ, რომ იგი ქალაქის მაღალ საზოგადოებრივ ფენებს უპყრდა მხარს. ამ მოსაზრების საბუთი უნდა იყოს ის, რომ თბილისის შემოერთების შემდეგ კვლავ განაგრძობდა არსებობას ქალაქის რაისის და სხვა არაბული წარმოშობის საქალაქო თანამდებობები (ამიდის, მუჰთასიბის, შურტას და სხვ.).

ამყამად აქ არ ვეხებით თბილისის მმართველობის ფორმის საკითხს. ეს საკითხი ერთხელ კიდევ შეიძლება დაისვას, როდესაც საჭირო სისრულით შეიწავლება „ხალხის მმართველობის“ ფორმა და ხასიათი აღმ. ამიერკავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში.

М. В. ГАБАШВИЛИ

ТБИЛИСИ В 1082—1122 ГОДАХ

Резюме

Ценные сведения о г. Тбилиси 1082—1122 гг. сохранились у арабского историка ал-Фаруки (XII в.). В частности, он повествует о сорокалетнем правлении в городе «тбилисского народа». Не меньший интерес

⁷⁰ „შიჰნას“ ინსტიტუტის გამო რ. ვ. ბერაძე. XI—XII სს ირანის ქალაქების აღმონებრივი წყობილების ისტორიიდან, საქ. მეცნ. აკადემიის „მოამბე“, ტ. 55, 1969, გვ. 253—256.

⁷¹ В. М. Бейлис, *დასახ. ნაშრ.* გვ. 63.

⁷² ლიტერატურა ქალაქებში დამყარებული „ხალხის“ დროებითი მმართველობისა და საზოგადოდ. ისლამური ქალაქის კონსტიტუციური ინსტიტუტების შესახებ სულ უფრო და უფრო მრავლდება. იხ. Cl. Cahen, *Mouvements populaires et autonomisme urbain dans l'Asie musulmane du Moyen Age*, გვ. 225—250 (Arabica, 1958), 25—26, 223—265. E. Ashtor, *L'administration urbaine en Syrie médiévale*, Rivista di Studi Orientali, 1956, გვ. 73—128, S. M. Stern, *The constitution of the Islamic City*, The Islamic City, გვ. 25—36.

представляют также сведения другого арабоязычного историка Сибт ибн ал-Джаузи (1186—1257), который, повторяя в основном сообщения ал-Фарики, в известной степени уточняет их.

В отличие от ал-Фарики, Ибн ал-Джаузи говорит о правлении в городе не «народа» (اهل), а «молодых людей» (شباب).

Слово «шабаб», употребляемое Сибт ибн ал-Джаузи, является социальным термином и обозначает городские элементы, принимавшие на протяжении XI—XII вв. активное участие в социальной и классовой борьбе в городах Ближнего Востока.

Таким образом, термины «молодые люди», «молодежь» указывают не на биологический возраст, а на определенную общественную функцию, что подтверждается значением таких терминов, как «ал-фата», «джеваемард», «шабаб», «кудак». Эти арабские и персидские слова (букв. «молодые люди») употребляются средневековыми восточными авторами для обозначения участников городских социальных движений.

Аналогичное значение имело также европейское «jovens». Для подтверждения этого положения в работе приводятся соответствующие примеры из поэзии трубадуров (по исследованиям Денонн и Коллера). Европейские ученые указывают на влияние, оказанное «ал-фата — футува» на формирование социального значения термина «jovens».

Все вышесказанное дает основание утверждать, что «тбилисский народ» ал-Фарики и «молодые люди» Сибт ибн ал-Джаузи идентичны по социальному значению; оба автора имели в виду народное правление в Тбилиси 1082—1122 гг.

Вместе с тем в статье отмечается, что аналогичное явление (временное правление народа) имело место в XI—XII вв. как в городах Восточного Закавказья (Байлакан), так и Ирана (Казвин, Ардебиль).

სომხურ ხელნაწერთა ანდერძნამაგები და მათი მნიშვნელობა XII—XIII საუკუნეთა საქართველოს ისტორიისათვის

სომხური ხელნაწერების ანდერძნამაგთა გაჩენას V საუკუნეში ვარაუდობენ. X საუკუნემდე ანდერძნამაგები (ოტა გვაქეს, ხოლო X საუკუნიდან მათი რიცხვი შესამჩნევად მატულობს. როგორც საზოგადოდ ხელნაწერთა კოლოფონების, ასევე სომხურ ანდერძნამაგთა მიზანი თავდაპირველად იყო უკვდავყოფა ყველა იმ პირთა ხსოვნისა, ვინც მონაწილეობა მიიღო ხელნაწერის შექმნაში (სომხური ტერმინი *հիշատակարան* სიტყვა-სიტყვით სწორედ „მოსახსენებელს“ ნიშნავს). XII საუკუნიდან მოკიდებული სომხურ ანდერძნამაგთა ფორმა მნიშვნელოვნად იცვლება და მისი საბოლოოდ ჩამოყალიბებული ტიპი დიდად სცილდება უბრალო „მოსახსენებლის“ ფარგლებს. ანდერძნამაგთა ავტორები, გარდა ხელნაწერთა გადამწერებისა, შეიძლება იყვნენ აგრეთვე ხელნაწერთა მომგებელნი, დამკაზმველნი და სხვანიც, ვინც ასე თუ ისე დაკავშირებულია ხელნაწერის „ბიოგრაფიასთან“¹.

ანდერძნამაგთა ძირითადი მიზანია მოგვითხროს ხელნაწერის წარმოშობისა და მის შექმნაში მონაწილე პირთა თუ მათი მახლობლების შესახებ, მაგრამ გარდა ამისა ანდერძნამაგები, განსაკუთრებით XII საუკუნიდან, შეიცავენ ცნობებს ხელნაწერის შექმნის მანძილზე მომხდარ მნიშვნელოვან მოვლენებზე; აქ გვაქვს ძვირფასი ცნობები ქვეყნის პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიური თუ კულტურის ისტორიისათვის; ანდერძნამაგთა ავტორები აღნიშნავენ, ვინ შეფობდა ხელნაწერის შექმნის ქაშა სომხეთსა თუ მეზობელ ქვეყნებში, ასახელებენ ადგილობრივ ხელისუფალს, სომხეთისა თუ ალვანეთის ეკლესიის კათალიკოსს, იმ მონასტრის წინამძღოლს სადაც გადაიწერა ხელნაწერი; ყველაზე მეტს ლაპარაკობენ საკუთარი თავისა და თავიანთი ნათესავების გარშემო და ა. შ. გვაქვს ცნობები უცხოელ დამპყრობთა თარეშების, ქვეყნის აოხრებისა და სტიქიურ უბედურებათა (მიწისძვრა, ეპიდემია, შიმშილობა, კალიისა და მუხლუხის მიერ ნათესავების განადგურება და ა. შ.) შესახებ.

ამრიგად, ანდერძნამაგთა სახით, სომხურ საისტორიო თხზულებებთან, ქრონიკებთან თუ ეპიგრაფიკასთან ერთად გვაქვს შესანიშნავი პირველწყარო, როგორც სომხეთის, ასევე, რამდენადმე, მისი მეზობელი ქვეყნებისა და მთელი მახ-

¹ Sanjian A. K. The historical significance of the colophons of armenian manuscripts. Le Muséon, LXXXI, 1—2, 1968, გვ. 182.

² იხ. ილ. აბულაძის რეცენზია ლ. ზაჩიკიანის ნაშრომზე—„ძის ეჟიქი ნაქხისნ მხაიციქის ნიჟատაკაიანსის“. ილ. აბულაძის არქივი, ხელნაწერთა ინსტიტუტი, № 219, გვ. 2 (სომხურ ენაზე).

ლობელი აღმოსავლეთის ისტორიისათვის³. ამ სახის ანდერძნამაგები, რომლებიც უფრო ხშირად შედარებით უფრო გვიან, XIV—XV საუკუნეებიდან გვხვდება, თავიანთი კლასიკური ნიმუშებით უახლოვდებიან მატიახეებსა და მცირე ზომის საისტორიო თხზულებებს. როგორც ამბობენ, სომხეთში ისტორიოგრაფიის თავისებური ქანარი შეიქმნა⁴.

მსგავსი რამ — ანდერძნამავთა აგებულების ამ ზომამდე ცვლილება — სხვა ხალხთა ისტორიაში ცნობილი არ არის⁵.

ვითარცა საისტორიო პირველწყაროს, ანდერძნამაგებს სხვა წყაროებთან შედარებით აქვს გარკვეული უპირატესობანი, თუმცა ზოგი ნაკლიც.

სომეხი ისტორიკოსები, რომლებიც უპირატესად ითვალისწინებენ მძართველი წრეებისა თუ ეკლესიის ინტერესებს, თავიანთი თანამედროვე ეპოქის სრულ დასურათებასაც კი ვერ გვაწვდიან; უწინარეს ყოვლისა მათი ყურადღება მიპყრობილია პოლიტიკური და რელიგიური მოვლენებისადმი. ანდერძნამაგები კი ხშირად გვაწვდიან ცნობებს, როგორც ხალხთა ფართო მასების, ასევე ეპოქისათვის დამახასიათებელი სოციალურ-ეკონომიკური ვითარების შესახებ⁶.

ანდერძნამავთა ავტორები არიან მათ მიერ აღწერილ ამბავთა (აღწერენ ჩვეულებრივ დროის მეტად ვიწრო მონაკვეთში — ხელნაწერის შექმნის მანძილზე მომხდარ ფაქტებს) თვითმხილველნი თუ თანადამხვდურნი, ან თანამედროვენი მაინც, და ამიტომ ავთენტურობისა და ქრონოლოგიური სიზუსტის თვალსაზრისით ანდერძნამაგები გაცილებით მაღლა დგას იმავე ამბების ათეული და ზოგჯერ ასეული წლების შემდეგ აღწერს საისტორიო თხზულებებთან თუ ქრონიკებთან შედარებით. ხშირად ანდერძნამაგები შეიცავენ დამატებით მასალასაც ამა თუ იმ საკითხზე და ამით ავსებენ სხვა წყაროთა მონაცემებს⁷. ბუნებრივია, ანდერძნამავთა ფასი განუზომლად იზრდება, როდესაც სხვა მასალის ნაკლებობის გამო, ზოგიერთი ხანის შესახებ ისინი უმთავრეს წყაროდ გვევლინებიან⁸.

ანდერძნამაგები გვაწვდიან ცნობებს კულტურული თუ ინტელექტუალური აქტივობისას ისეთი სამონასტრო კერების შესახებ, რომლებზედაც სხვა საისტორიო წყაროებში თითქმის ვერაფერს ვპოულობთ.

ანდერძნამაგები ხშირად დაწერილია იმდენად ინტიმურად და გულწრფელად, რომ თითქოს უშუალოდ გვეჩმის ჩვენგან საუკუნეებით დაცილებულ ავტორთა ბუნებრივი ხმა; ამის გამო შეიძლება ბევრი რამ ახალი შევიტყოთ იმდროინდელი ყოფისა და ადამიანთა ფსიქოლოგიის შესახებ⁹.

³ Sanjian A. K., დასახ. ნაშრომი, გვ. 183.

⁴ Л. С. Хачикян. Памятные записи армянских рукописей как исторический источник, XXV международный конгресс востоковедов, М., 1960, გვ. 2.

⁵ Sanjian A. K., დასახ. ნაშრომი, გვ. 194.

⁶ Sanjian A. K., დასახ. ნაშრომი, გვ. 191. ძ-ბ ღარი ჩაიხრენ მხარის რეჟანთაქარანსერ; ჭაღმე ლ. მ. ხაჯიქიან, სრ., 1950, გვ. VII. ძ-ბ ღარი ჩაიხრენ მხარის რეჟანთაქარანსერ, ჭაღმე ლ. მ. ხაჯიქიან, მ. მასურ, 1955, სრ., იხ. ამ გამოცემისადმი ისტორიის ინსტიტუტისაგან წამდგარებული წინათქმა, გვ. V.

⁷ Sanjian A. K., დასახ. ნაშრომი, გვ. 191.

⁸ Л. С. Хачикян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 2—3.

⁹ Sanjian A. K., დასახ. ნაშრომი, გვ. 191. Աբրահամյան Ա. Դ., Հայ գրի ել գրչության պատմություն, სრ., 1959, გვ. 380.

რაც შეეხება ანდერძნამაგთა შეზღუდულობას, პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს, რომ ანდერძნამაგთა ყველაზე საინტერესო ადგილი, რომელიც შეიცავს ცნობებს თანამედროვე პოლიტიკური თუ სოციალურ-ეკონომიური ვითარების შესახებ, შესრულების ტექნიკის თვალსაზრისით საკმაოდ დაბალ დონეზე დგას. ეს აიხსნება იმით, რომ ანდერძნამაგთა ავტორები ისტორიკოსები არ არიან. ისინი აღნუსხავენ მხოლოდ შიშველ ფაქტებს; ისტორიკოსთაგან განსხვავებით მათი თვალთახედვის არე მეტად ვიწროა. ესა თუ ის ფაქტი მხოლოდ მაშინ იპყრობს ანდერძნამაგთა ავტორების ყურადღებას, თუ იგი უშუალოდ ეხება მათ შედარებით ვიწროდ შემოფარგლულ სამყაროს. მათ არ ძალუძთ დაამყარონ კავშირი მთელს მახლობელ აღმოსავლეთში მიპდინარე მოვლენებს შორის¹⁰.

აღსანიშნავია, აგრეთვე, ანდერძნამაგთა ავტორების მიერ ფაქტების გამძაფრების ტენდენცია; ამით ავტორი ხაზს უსვამს იმ არახელსაყრელ პირობებს, რომელშიაც მას უხდებოდა მუშაობა. იმ დროს გავრცელებული რელიგიური და ზნეობრივი მსოფლმხედველობის შესაბამისად ანდერძნამაგთა ავტორები, ისტორიკოსების მსგავსად, თავს დამტყდარ ყოველგვარ უბედურებას, მიაწერენ ადამიანთა უზომო ცოდვებით გამოწვეულ ღვთის რისხვას, ანდა სატანის მზაკვრობას. ანდერძნამაგებში ხშირად გვხვდება ციტატები საღვთო წერილიდან, თუ მითითებები მასზე, აგრეთვე არაიშვიათად მეორდება ერთი და იგივე¹¹.

როგორც აღნიშნეთ, სომხურ სინამდვილეში თანდათან გარკვეული ტიპი ჩამოყალიბდა ანდერძნამაგისა; იგი იწყება სტერეოტიპული შესავლით, რომელიც ეძღვნება წმინდა სამებას. ვარაუდობენ, რომ ამ შესავალ ნაწილს თითქმის არავითარი ფასი არა აქვს, თვით სომხური საღვთისმეტყველო და ქრისტოლოგიური პოზიციის ისტორიულ განვითარებაზე თვალის მისადევნებლადაც კი¹². ამით აიხსნება, რომ, ჩვეულებრივ, გამომცემელთ არ უსაყვედურებენ ანდერძნამაგთა გამოქვეყნებისას შესავალი ნაწილის გამოშვებას¹³. შესავლის შემდეგ ქებით აღნიშნულია ის პირები, ვინც შესაძლებლობა მისცა გადამწერს დაემზადებინა ხელნაწერი; თუ ვისიმე დაკვეთით დამზადდა იგი, მაშინ მომგებელის სახელი აღნიშნულია დიდი ქებით და გადამწერი ითხოვს, რომ ესოდენ სასარგებლო საქმისათვის მომგებელი ლოცვებში მოიხსენიონ თავის მახლობელ თუ შორეულ ნათესავებთან ერთად. შემდგომ გადამწერი (თუ ანდერძნამაგი მას ეკუთვნის) წარმოგვიდგენს თავის თავს თავმდაბლობის გამომხატველი ეპითეტების მთელი სერიით, რითაც დახასიათებულია მისი ოსტატობის დონე და აგრეთვე „უღირსი“ და „ცოდვებით აღსავსე“ ცხოვრება; მოცემულია თარიღი ხელნაწერის დასრულებისა და აღწერილია ის პირობები, რომელშიაც გადამწერი მუშაობდა. თარიღთან ერთად აღნიშნულია სომხური ეკლესიის საკეთმპყრობლის სახელი, აგრეთვე, ხშირად, მეფის ან ადგილობრივი ხელისუფალის სახელიც. შემდგომ დასახელებულია მონასტერი, სადაც დამზადდა ხელნაწერი, სოფელი თუ ქალაქი, რომელშიც მონასტერი მდებარეობს; და ბოლოს, ამ სოფლისა თუ ქალაქის მომცველი მხარე. თანამედროვე ვითარების შესახებ ცნობები უმეტეს-

¹⁰ Sanjian A. K., დასახ. ნაშრომი, გვ. 194; შდრ. ძ.წ. იასიქ ნიკისქს ბსოაფიქსი ჩიქოთაქიარანსიქ; ჰაფანგ ლ. II. სოქიქიას, სრ., 1950, გვ. VIII; M. K. З у л а л я н, Ар-
мения в первой половине XVI в., М., 1971, გვ. 6.

¹¹ Sanjian A. K., დასახ. ნაშრომი, გვ. 194.

¹² Sanjian A. K., დასახ. ნაშრომი, გვ. 187.

¹³ იხ. ილ. აბულაძის არქივი, № 219.

წილად ანდერძნამაგის ბოლო ნაწილში გვხვდება; ავტორი მთელ თავის თხრობას ასრულებს შენდობის თხოვნით ყველა იმ პირთათვის, ვინც რალაცნაირად უკავშირდება ხელნაწერის შექმნას ან თვითონ ავტორს¹⁴.

ზარათლია, სომხური ანდერძნამაგის აღნიშნული ტიპი შედარებით გვიან, XIV—XV საუკუნეებში, ჩამოყალიბდა¹⁵, მაგრამ XII საუკუნიდან უკვე გვაქვს ანდერძნამაგისათვის დამახასიათებელი ჩამოთვლილი ნიშნები და რადგან საქართველოს ისტორიისათვის ძვირფასი მასალა უფრო მეტად XII—XIII სს. ანდერძნამაგებში მოიპოვება, ჩვენ აქ ნიმუშად მოგვაქვს 1195 წ. ანდერძნამაგის თარგმანი:

„სომეხთა წელთაღრიცხვის 644 წ. (უდრის 551+644=1195 წ. — ა. ა.) დაესრულა ღვთიემინიჭებული სიბრძნე წმიდა მამისა ეფრემისი — განმარტება თანასიტყვო სახარებისა და სული წმიდას შემწეობით დაწერილი სიტყვანიც, რომლებიც ერთ [კრებულშია] მოთავსებული ეკლესიის მსახურთა სარგებლობისათვის. აქ შეკრებილია ყოველგვარი სიკეთის ნაყოფი; წმინდა და ფრიად დამაშვრალმა მოძღვარმა ანანიამ როგორც მშობლიური გარდამოცემა შვილთათვის დაიცვა და შეკრიბა ეს განძი ჰალბატის ძმობისათვის და გასანათლებლად ყოველი ქვეყნისა.

აწ მე, ხაჩატურმა, ვინმე უთვისტომო, მწირმა და გლახაკმა კაცმა, სახელითა ოდენ მონაზონმა, რომელმაც განსწავლის მიზნით მივაშურე ბრძენ და უბიწო მოძღვრებს დასამოწაფებლად, ეს ღვთიემიმადლებული ჭაუნჯე ვპოვე ჩემს უპატიოსნეს და ბრძენ მოძღვარ დავითთან, შევეცადე და გადავწერე ავხელად და უმეტრად; [ამ საქმისათვის ხელის მოკიდება] მაიძულა და ფრიად შემაგულლიანა სასურველთა სიყვარულმა, მეტადრე ეფრემის სიბრძნის სახელგანთქმულობამ, რომელიც მარტო ჩემთვის კი არაა საწადელი, არამედ ყველასათვის: როგორც ძველთათვის ისე შემდგომთათვის და თანამედროვეებისათვის.

ხოლო [დაიწერა] ეს წიგნი ძორაგეტის მხარეს, ჰალბატის მონასტერში, წმიდა ცხოველმყოფელი კათალიკე ღვთისმშობლის და მასში დამკვიდრებულ ყველა წმინდანთა შეწევნით, მეუფე ოგანესის ეპისკოპოსობისას, როდესაც გარდაიცვალა. სომეხთა კათალიკოსი მეუფე გრიგორი, დავითის, პეტროსისა და ეგნატეს მოძღვრობის ყამს; ვარდან მოძღვარის გარდაცვალების შემდეგ, იმ წელიწადს. როდესაც ქართველებმა კარინის მხარე მოტყვევნეს, ხოლო მონასტრები ააოხრეს, გაძარცვეს და დაატყვევეს.

ამ დროს მე, ხაჩატურმა, უძლურმა და შლუმ, დავწერე ეს წიგნი ავხელად და შეუფერებლად, უეარგის მასალაზე. აწ, პირქვე დამხობილი გვედრებით, ნუ იქნებით მაბრალბელნი, არამედ მოგვიხსენეთ გულწრფელად და თანაგრძნობით მე და ჩემი მოძღვარი დავითი, რომელმაც ეს ნუსხა მომმადლა, აგრეთვე ჩემი მშობლები და ძმები. ვინც მოგვეხსენებდეს, მოხსენებულ იყოს ქრისტეს მიერ, მამასა და სული წმიდასთან ერთად; დიდება მას სამარადისოდ.

ჰოი ძმაო, ვინც წაიკითხავ, ვიცი რომ დამძრახავ, მაგრამ მე რწმუნე და დინახე, რომ... მე [მხოლოდ] ეს შევძელი; შენ თუ უკეთესი ხარ, დაჭეკი და სხვა დაწერე, ხოლო შენ თუ მეტი შეგიძლია, ამის გამო მე ბრალს ნუ დამდებ.

¹⁴ Sanjian A. K., დასახ. ნაშრომი, გვ. 187.

¹⁵ ტიპიურია, მაგ., ილ. აბულაძის მიერ გამოქვეყნებული XV ს. ანდერძნამაგი; იხ. მისი „მათოს განძასარელის ცნობა ქართველთა მეუფის კონსტანტინეს შესახებ“, ვნიშკის მოამბე, V—VI, 1940, გვ. 48—53.

მინაწერები ოთხ ტომად გამოსცა ლ. ხაჩიკიანმა²². სომხურ ანდერძ-მინაწერთა გამოვლენა და მათი გაქზადება გამოსაქვეყნებლად კვლავ გრძელდება²³.

საქართველოს ისტორიისათვის სომხურ ანდერძნამაგებსა თუ მინაწერებში საინტერესო ცნობები გვხვდება თითქმის მთელი შუა საუკუნეების სიგრძეზე²⁴, მაგრამ, გასაგებია, განააკლურებით ძვირფასი მასალა შემოგვინახეს XII—XIII სს. სომხურმა ანდერძნამაგებმა — ამ დროს ზომ სომხეთის დიდი ნაწილი უშუალოდ შემოდიოდა საქართველოს სახელმწიფოში. საქართველოს სამეფოს დაქვემდებარებულ სომხურ პროვინციებში შესრულებული თითქმის ყველა ანდერძნამაგი შეიცავს ჩვენთვის საინტერესო ცნობებს, რადგან XII—XIII სს. საქართველოს ისტორიის შესასწავლად ბუნებრივია, ძვირფასია თვით ის მასალაც, რომელიც საკუთრივ სომხურ პროვინციებს შეეხება. საქართველოს სახელმწიფო საზღვრებს გარეთ დაწერილი XII—XIII სს. ზოგი სომხური ანდერძნამაგიც გვაწვდის ჩვენთვის საჭირო ცნობებს, რამდენადაც მათ ავტორთა ინტერესები დაკავშირებულია საქართველოს სამეფოში შემომავალ სომხურ მიწა-წყალთან და, ამდენად, თვით ქართულ სახელწიფოსთან²⁵.

XII—XIII სს. სომხურ ანდერძნამაგთა ცნობები საქართველოს შესახებ მრავალფეროვანია. ამ ცნობათა მეორებით უკვე მოხერხდა საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიის ზოგიერთი საკითხის დაზუსტება²⁶.

²² კ. ჟ. ჟარის ჩაქსენს მხიარვების ჩქათოასკარანსი, სპ., 1950, კს ჟარის ჩაქსენს მხიარვების ჩქათოასკარანსი, I სპ., 1955; II, სპ., 1958; III, სპ., 1967.

²³ კს ჟარის ჩაქსენს მხიარვების ჩქათოასკარანსი, III, ყაყმე ლ. ს. ხაქსიკიან სპ., 1907, გვ. 5—6.

²⁴ მათი მნიშვნელობისათვის XV ს. საქართველოს ისტორიისათვის იხ. ილ. აბულაძის არქივი, № 219.

²⁵ ჩვენ აქ ყველა ცნობას ვერ მოვიტანთ; სამისოდ არც ადგილია და, რაც მთავარია, ჩვენთვის საინტერესო ყველა ცნობას და მათ შემდეგ ანდერძნამაგს საგანგებო შესწავლა სჭირდება, რაც ჩვენს გადუღებულ ამოცანას შეადგენს კიდევ.

²⁶ გ. მ. ა. ს. უ. რ. ა. ძე, ერთი სომხური წყარო დემნა უფლისწულის აქანების შესახებ, იხ. კრებული — „საქართველო რუსთაველის ხანაში“, 1966, გვ. 253—266; П. М. Мурадян, К хронологии некоторых событий в Грузии и Армении конца XII в., „Российский Историографический“, № 9, 1969, გვ. 125—135. ა. ა. ბ. დ. ა. ძე. ერთი სომხური ანდერძ-მინაწერი ბასიანის ბრძოლის შესახებ, „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1972, № 1.

უნდა აღინიშნოს. რომ პ. მურადიანის მიერ ქრონოლოგიური საკითხების შესასწავლად გამოყენებული მხითარ გოშის ანდერძნამაგი 1187 წლისა სხვა მხრივაც საინტერესო ჩანს. აქედან ვიგებთ, მაგალითად, რომ 1187—1188 წ.წ. რამდენიმე თვე, რომლითაც დაშორებულია ერთმანეთისაგან თამარის პირველ ქმართან გაყრა და მეორის შერთვა, საქართველოს სამეფოში თითქმის განუწყვეტელი არეულობა ყოფილა. (П. М. Мурадян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 131. ჟარისკინს მ. კარიოქსი, მქათოასკარანსი მხიარვით, გვ. 521—522); საინტერესოა აგრეთვე მხითარ გოშის მიერ თამარის დავით სოსლანთან დედის ხაზით ნათესაობის აღნიშვნა. ვახუშტის ანალოგიური ცნობა (ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, I, 1885, გვ. 202), რომელიც აქედ. კ. კეკელიძემ გადაქრით უარყო (კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, IV, 1957, გვ. 1—7) როგორც ეტეობა, საყურადღებოა.

ვფიქრობთ, ასევე გასათვალისწინებელია მხითარ გოშის ცნობა, რომლის მიხედვითაც თამარის ქმარს — სოსლანს სახელი დავითი მხოლოდ გამეფების შემდეგ ეწოდა. ეგების ამ ფაქტით რაიმე ემატებოდეს აქედ. კ. კეკელიძის მიერ დავით სოსლანის ტიტულზე — „ეფრემიანი“ — დაკვირვებით გამოკვლეულ ქართული პოლიტიკური აზროვნების მომენტს (იხ. კ. კეკელიძე ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, 1956, გვ. 312—318): შესაძლოა, სოსლანს გამეფებისას „დავითი“ დაარქვეს იმიტომ, რომ მას, ოს ბაგრატიონთა

როგორც ცნობილია, დემნა უფლისწულის აჯანყების შესახებ ფრიად საინტერესო მასალას შეიცავს დავით ქობაირელის 1179 წ. შესრულებული ანდერძნამაგი²⁷.

სომხური ანდერძნამაგები შეიცავენ მნიშვნელოვან ცნობებს საქართველოს პოლიტიკური ისტორიისათვის²⁸. ამ თვალსაზრისით, ვფიქრობთ, საინტერესოა 1195 წ. ანდერძნამაგის ზემოთ მოტანილი თარგმანიც. აქ მოხსენებული კარინის (არზრუმის) დალაშქრა ქართველთა მიერ, შესაძლოა, იგივე იყოს, რასაც „ისტორიანი და აზმანი შარავეანდელთანის“ ავტორი მოგვითხრობს შამქორის ბრძოლის მსვლელობის აღწერის შემდგომ: საქართველოს ლაშქარი გადავიდა „ლიხთ-იმერეთს; შთასრულთა ზღვა პონტოსა მოიურევს, და მოირკუნეს დიდად და კარგად, ვინათგან ქუეყანა არტანისა, ძალინის კევისა, პალაკაციო წაეღო თურქთა და მიუწია მარბიელმან ბასიანამდის და ყურაბებამდი. აესილთა დაიბანაქეს „სისხლის მუცელსა“. აწცა იხილვებოდა, მსგავსადვე ძუელ ოდესმე თქმულისა და მქონელსა, ქუეყანა და საყოფი მათი. ვითარცა „სისხლის მუცელი“²⁹.

სომხური ანდერძნამაგები გვაწვდიან მასალას სომხურ-ქართული ეკლესიების ურთიერთობის შესახებაც³⁰. საყურადღებოა ამ მხრივ ზემოთმოტანილი ანდერძნამაგის თარგმანის ცნობაც ქართველების მიერ მონასტრების აოხრებისა და გაძარცვის შესახებ; ეტყობა, ანდერძნამაგის ავტორი სომხურ მონასტრებს გულისხმობს. მართლაც, სხვა წყაროებიდანაც ცნობილია, რომ ქართულ-სომხურ ეკლესიებს შორის არსებული საუკუნოვანი უთანხმოება XII ს-ის დასასრულისათვის და XIII ს-ის პირველ მეოთხედში მწვავედება, რაც მთელს იმდროინდელ სომხურ და ქართულ საზოგადოებრივ აზრს დაეტყო.

ვფიქრობთ, ჭაინტერესო უნდა იყოს საქართველოს სახელმწიფოს სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის 1232 წ. ანდერძნამაგში³¹ დაცული ცნობა: აქ განმარტებულია, თუ რას წარმოადგენს საქართველოს სამეფო კარზე მსახურთუხუცესი. როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, ამ საკითხის შესახებ ცნობებს გვაწვდის მხოლოდ „ქელმწიფის კარის გარიგება“, უფრო აღრიხედელ ქართულ წყაროებში კი სახელის მეტს ვერაფერს ვპოულობთ³². ვფიქრობთ, სომხური ცნობა მხარს დაუჭერს ივ. ჯავახიშვილის აზრს, რომლის თანახმადაც მსახურთუხუცესი ძირითადად მეფის კარის შინაურ მეურნეობას განაგებდა³³.

ჩამომაველს — ეფრემიანს, დაუსვენს რა მეუღლედ და თანამეფედ თამარს—დავითიანთა წარმომადგენელს, დავითიანთა დინასტიური უფლება მიანიჭეს. (ივ. ლოლაშვილი, დავით სოსლანის აკლდამის საიდუმლოება, 1971, გვ. 78).

27 გ. მაი ს უ რ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი. უნდა აღინიშნოს, რომ გ. მაისურაძეს გამოტოვებული აქვს, ჩვენი აზრით, მნიშვნელოვანი ცნობა ივანე ორბელის ძლიერების შესახებ.—იხ. ჟარხიქინს და კარიიქიუს, მხუაოთსკარანე მხუაფყაყ, გვ. 469—474.

28 იხ. მაგ., გ. მაისურაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 261—62, 265—66. ა. აბდლაძე, დასახ. ნაშრომი.

29 ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 78.

30 ილ. ა ბ ლ ა ძ ე, რუსთაველის ხანის ქართულიდან ნათარგმნი ძველი სომხური მწერლობის ძეგლები, გვ. 128—131, ენიშნის მოამბე, III 1938, გვ. 128—131.

31 ჟარხიქინს და კარიიქიუს, მხუაოთსკარანე მხუაფყაყ, გვ. 885—888.

32 ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია. II, წიგნი პირველი, გვ. 182.

33 ი ქ ე ე, გვ. 183.

საყურადღებო ჩანს საქართველოს მეფის ხელისუფლების ისტორიისათვის 1232 წ. ანდერძნაგის³⁴ ცნობა, რომლის თანახმადაც ამ დროს საქართველოში მეფე არა ჰყავდათ და ქვეყანას რუსუდანი განაგებდა. როგორც ცნობილია, ჟამთააღმწერელს მოტანილი აქვს ლაშას ანდერძი, რომლის თანახმადაც რუსუდანი მხოლოდ დროებითი მმართველი უნდა ყოფილიყო საქართველოსი³⁵. „ვითარცა ცნა აღსასრული თვისი მეფემან ლაშა, მოუწოდა ყოველთა წარჩინებულთა სამეფოსა თვისისათა, შევედრა დაჲ თვისი რუსუდან ცრემლითა მომდინარემან და თქუა:... აწ შეგვედრებ წინაშე ღმრთისა, რათა მეფე ჰყოთ იგი შემდგომად ჩემსა. ხოლო დასა ჩემსა რუსუდანს ვამცნობ წინაშე ღმრთისა და სასმენელად თქუენდა ყოველთა, რათა აღზარდოს შვილი ჩემი დავით, ხოლო რაჟამს ეძლოს მეფობა და მკედრობა, რომელ დავით მეფე ყოს, და იგი დაადგინეთ მეფედ და მემკვდრედ მეფობისა ჩემისა“³⁶.

როდესაც ჩალაღდიდნისაგან ლტოლვილმა რუსუდანმა ქუთაისში თანამოსაყდრედ დასვა თავისი მცირეწლოვანი ვაჟი, ჟამთააღმწერელი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ რუსუდანს ამისი უფლება არა ჰქონდა, მან ამით ძმის ანდერძი დაარღვია: „ამათ ჰირთაგან შეიწრებული მეფე რუსუდან იყო რა ქუთაისს და ყოველსა აფხაზეთსა, და იქმნა ძე მისი დავით ვითარცა წლისა ხუთისა, ინება მეფედ ყოფად ძისა მისისა. ვითარ არს წესი სოფლის მოყუარეთა, შეიყუარა წარმავალი საწუთრო, დაივიწყა შიში ღმრთისა და სიყუარული ძმისა, და მოიგონა საქმე ყოველთა მიერ განსაქროთმელი; რამეთუ ზემო კსენებული ძმისწული თვისი დავით, რომელი ძმისა მისისგან, გიორგისგან, ანდერძობით შევედრებულ იყო და მას აღეზარდა, წარავლინა ფარულად ასულსა მისსა და სიძესა მისსა სულტანსა ყიასდინს თანა, საბერძნეთს, რათა წაოსწყმიდონ და იყოს დაუშფოთველად ძისა მისისა დავითისათვის არა განყოფად მეფობისა“³⁷.

ლაშა-გიორგის ანდერძის თაობაზე აკად. ივ. ჯავახიშვილი წერს: „ლაშა-გიორგის რომ ამგვარი ანდერძი მართლაც დაეტოვებინა და თუ ეს მერმინდელი ისტორიკოსის შეთხზული არ არის, მეფის აზროვნებისათვის იგი მეტად დამახასიათებელი იქნებოდა. როგორც ვიცით, მას „სჯულიერი“ თანამეცხედრე არა ჰყოლია და საქართველოში ლაშა-გიორგის შეუღლება ველისციხელ მანდილოსანთან არავის, — არც სამღვდელოებას და ვაზირთა და დანარჩენ დიდებულებს, კანონიერ ცოლქმრობად არ მიაჩნდა და ისინი თვით მცირეწლოვან ძესაც მეფის კანონიერ შვილად და ტახტის მემკვიდრედ ვერ მიიჩნევდნენ... ის გარემოება, რომ ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკვიდრეობა³⁸ კაბუკი მეფის თანამოაზრე და მაქებელი, მის მცირეწლოვან ძეს არ იხსენიებს, დავითის ტახტის მემკვიდრედ დატოვების შესახებაც არაფერს ამბობს და მხოლოდ რუსუდანზე ამყარებს საქართველოს სახელმწიფოს მთელ იმედებს, ჟამთააღმწერელისა³⁹ და მის წყაროს ცნობას ლაშა-გიორგის ანდერძის შესახებ საეჭვოდა ჰხდის და მერმინდელ შენათხზად გვაფიქრებინებს.

მაგრამ მაინც საყურადღებოა, რომ ქართველი ჟამთააღმწერელის ცნობა ლაშა-გიორგის მიერ თავისი უკანონო შვილის შესახებ დატოვებული ანდერ-

³⁴ Գաբրիել և Կարադիկյու. Միշտուսկարանք ձեռագրաց, გვ. 881—884.

³⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, 1966, გვ. 37.

³⁶ ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 166—67.

³⁷ ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 179—180.

³⁸ ხაზი ავტორისაა.

³⁹ ხაზი ავტორისაა.

ძის თაობაზე სრულებით უსაფუძვლო არ ყოფილა, მაგრამ მერმინდელს გარდ-
მოცემასა და განსაკუთრებით დავით ლაშა-გიორგის ძის მომხრე ჯგუფსა და
დასს თავის მიზნებისა და თვალსაზრისის სასარგებლოდ გადაუკეთებია და გა-
უზვიადებია. ჯერ კიდევ 1246—7 წ. ქართველ მოწინააღმდეგე მებრძოლ წრე-
ებისაგან პლან კარპინს⁴⁰ ამ ანდერძის შესახებ იმაზე მეტის არაფრის
თქმა არ შეეძლო, რომ მამას, ცხადია გიორგი ლაშას, თავისი უკანონო შეილი-
სათვის თავისი მიწების ერთი ნაწილი დაუტოვებია⁴¹.

1232 წ. სომხური ანდერძნამაგის ზემოთ მოტანილი ცნობა ლაშა-გიორგის
ანდერძის არსებობას თუ ვერ დაამტკიცებს, ის კი უეჭველია, რომ დავით ლა-
შა-გიორგის ძის მომხრეთა ჯგუფში მაინც, უკვე 1232 წლისათვის, თუ უფრო
ადრე არა, რუსუდანისა და მისი ძის პრეტენზიები საქართველოს სამეფო ტახტ-
ზე მიუღებელი ყოფილა.

სომხურ ანდერძნამაგებში შედარებით ნაკლებად, მაგრამ მაინც გვაქვს
ცნობები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვისაც; ასე მაგალითად,
1185—88 წლებით დათარიღებულ ანდერძნამაგში ნათქვამია, რომ ერთ-ერთ
სომხურ მონასტერში დამზადებული ხელნაწერისათვის საკირო მასალა თბილი-
სიდან და ანისიდან წაუღიათ⁴².

ზაქარია და ივანე მხარგრძელთა, აგრეთვე საქართველოს სამეფოს სხვა დიდ-
მოხელეთა შესახებ სხვა წყაროებში არსებულ ცნობებს სომხურ ანდერძნა-
მაგთა მონაცემები, ვფიქრობთ, მნიშვნელოვნად შეავსებს.

როგორც ზემოთ ითქვა, ანდერძნამაგთა ცნობები, საზოგადოდ, სანდოა.
ეგევე შეიძლება ითქვას კერძოდ იმ მასალაზეც, რომელიც XII—XIII სს. სა-
ქართველოს ისტორიისათვის შეიძლება გამოვიყენოთ, მაგრამ ეს იმას არ ნიშ-
ნავს, რომ ანდერძნამაგთაგან მომდინარე ყოველ ცნობას სრული ნდობით მო-
ვეყილოთ. ვფიქრობთ, განსაკუთრებული სიფრთხილე საჭირო, როდესაც ჩვენ-
თვის ჭაინტერესო ცნობა ხელნაწერის მომგებელის ანდერძნამაგში მოიპოვება.
მომგებელნი ხშირად საზოგადოების ზედა ფენის წარმომადგენელნი არიან და
მათ ანდერძნამაგში გარკვეული მედასეობა თუ მიკერძოება უთუოდ შეიმჩნევა.

მიუხედავად ანდერძნამაგთა აღნიშნული ზოგი შეზღუდულობისა თუ ნა-
ლისა, მას შემდგომ, რაც ჩვენამდე მოღწეული ყველა სომხური ანდერძნამაგი
გამოვლენილი და ჯეროვნად შესწავლილი იქნება, მათი სახით XII—XIII სს.
საქართველოს ისტორიისათვის ახალი, საკმაოდ მნიშვნელოვანი წყარო აღმოჩ-
ნდება მკვლევართა განკარგულებაში.

А. П. АБДАЛАДЗЕ

ПАМЯТНЫЕ ЗАПИСИ АРМЯНСКИХ РУКОПИСЕЙ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ИСТОРИИ ГРУЗИИ XII—XIII ВЕКОВ

Резюме

Среди армянских исторических первоисточников памятным записям
(ишатакаран) рукописей придается большое значение. Они содержат
ценные сведения для изучения истории как собственно Армении, так и

⁴⁰ ხაზი ავტორისაა.

⁴¹ ივ. ჯაფარიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, 1966, გვ. 35—36.

⁴² ჭარხეიშნის საყოფისი, შიჯაოთსაქარანე ძხლავრავ, გვ. 507—512.

соседних с ней стран. Несмотря на некоторую ограниченность, определенную характером источника, памятные записи в сравнении с другими историческими памятниками имеют и преимущества: большая степень объективности, точность хронологических данных и др.

Сведения о Грузии в армянских памятных записях встречаются на протяжении почти всего средневековья, но, естественно, особо значительный материал имеется в памятных записях XII—XIII веков.

Некоторые сведения о хронологии истории Грузии, а также по истории социально-экономической, политической и культурной жизни страны этого периода сохранились, из дошедших до нас источников, только в памятных записях; кроме того, они часто восполняют и уточняют данные других источников.

თინათინ ანუშიძე

XIII საუკუნის ქართული სამოხელეო ტარმინი „მისაყიჴაჲჲ“

საქართველოს სარ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ყოფილ საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების საბუთების კოლექციაში (Hd) 1330 ნომრით დაცულია დოკუმენტი, რომელიც წარმოადგენს დავით მეფის მიერ ქარმაულ გრიგოლ ჭაქნიაშვილისადმი მიცემულ წყალობის სიგელს. საბუთი დედანია. დაწერილია ეტრატზე მხედრული ხელით. სამეცნიერო ლიტერატურაში დოკუმენტის გამკემი მიჩნეულია დემეტრე თავდადებულის ძედ — დავით VIII-ედ. საბუთი იპაროდება დავითის გამეფების მეხუთე ინდიქტონით, ე. ი. 1297 წლით.

საბუთი ორჯერაა გამოცემული. მისი მთლიანი ტექსტი ს. კაკაბაძემ 1924 წელს დაბეჭდა¹. სოლო ფრაგმენტი (ფოტოპირით) 1949 წელს ილ. აბულაძემ².

საბუთის შინაარსი ასეთია: დავით მეფეს ერთგულად მსახურებისათვის გრიგოლ ქარმაულისათვის უწყალობებია შუახის ზევს სოფელი ლაუშა „ყოვლითა სამართლიანთა ზღვრითა და მიმდგომითა...“.

საბუთში ჩვენი ყურადღება მიიქცია ტექსტის იმ ნაწილმა სადაც დავითი უბრძანებს თავის მოხელეებს, რომ მისი გადაწყვეტილება არ შესცვალონ. „აწ, ვინცა ჰნახოთ ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი შემდგომად ჩუენსა მომავალთა მეფეთა, კარისა ჩუენისა ვაზირთა და მოურავთა, ერისთავთ-ერისთავთა, ერისთავთა, ქართლის ერისთავთა, ჟინოვნისა პატრონთა და მოურავთა და ამირათა, მპარავთმეძებელთა, ხუარბლისმკრებელთა. მესაბანჯრეთა, მელუინეთა, ბაზიართა, მონადირეთა, მეჩინიბეთა, მერემავთა, მესაყიჴაყოეთა და ყოველთა საქმისმოკმედთა ჩუენთა, დიდთა, დიდთა და მცირეთა, დაუმტკიცეთ და ნუეინ უშულავთ ბრძანებასა და სიგელსა ამას ჩუენსა, და-ნუცა რას ვინ დააკლებთ, ნუ დიდსა და ნუ მცირესა, თუინიერ შეწევისა და თანადგომისა“.

ჩვენს მიერ მოტანილი საბუთის ბრძანებულებათა ნაწილში სამეფო კარის მოხელეთა შორის დასახელებულია მე ს ა ყ ი ვ ჩ ა ყ ე (ს. კაკაბაძის წაკითხვით „მსყეჩყე“).

დღემდე მოღწეული დოკუმენტებიდან მხოლოდ ამ საბუთმა შემოგვინახა ცნობა მოხელე მე ს ა ყ ი ვ ჩ ა ყ ე ზ ე და ამდენად გამოსაღებ ჩ ა ყ ი ვ ჩ ა ყ ე ო. ზ ე ო.

1118—1119 წლებში მეფე დავით IV აღმაშენებელმა მხედრობის გაძლი-

¹ საისტორიო მოამბე, 1924, წ. I, გვ. 141—143.

² ილ. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, პალეოგრაფიული ალბომი. 1949, გვ. 238—239.

ერების მიზნით საქართველოში გადმოასახლა ყივჩაყები. მოლაშქრე ყივჩაყთა რაოდენობა, მემკვიდრის ცნობით, 40 ათასს უდრიდა³.

დავით აღმაშენებელმა ყივჩაყები საქართველოში იმ დროს გადმოასახლა, როცა ისინი რუსებთან ბრძოლაში დამარცხდნენ. ამ დროს მათ აკლდათ ცხენები და საკურველი. დავით აღმაშენებელს მოუხდა ყივჩაყთა „გასრულება ცხენებითა და საკურველით“⁴. მათი სამხედრო საქურველით შეიარაღების გარდა, ბუნებრივია, სამეფო კარმა მძიმე საზრუნავს წარმოადგენდა მათი დასახლება და ჯანოცება-შენახვა. ყველაფერი ეს დაშატებით ეკონომიურ პრობლემებს უყენებდა საქართველოს სამეფო ხელისუფლებას ამიტომ, სავარაუდებელია, რომ ეს გამოსაღები ჰიკველად დავით აღმაშენებელმა შემოიღო მის მიერ საქართველოში გადმოსახლებულ ყივჩაყთა შესახებად. დავით აღმაშენებლის მიერ სამეფო ტერიტორიაზე დასახლებული ყივჩაყები ალბათ დიდხანს საჭიროებდნენ მეფისაგან ასეთ შემწეობას. მას შემდეგ, რაც ყივჩაყები ბინადარ ცხოვრებას მოეკიდნენ, ადგილობრივ მოსახლეობას შეერწყნენ და გაქართველდნენ, მათთვის „საყივჩაყოს“ სახით აკრებილი გადასახადის გასამრჯელოდ მიცემა ალბათ შეწყდა.

ქართული წყაროების მიხედვით, ყივჩაყი მოლაშქრეები შემდეგშიც ჩანან როგორც დაქირავებული მეომრები. გიორგი III-ის დროს „ყივჩაყთა რაოდენი ათასი კაცი უბრძანის, მოვიდინა“⁵, სოლო თამარის მეფობის დროს, საქართველოს სამეფო სამსახურში ყოფილან „ყივჩაყნი ახალნი“⁶, ე. ი. ჩრდილო კავკასიიდან ახლად მოსული ყივჩაყები (ალბად დაქირავებულნი), რომლებიც, ბუნებრივია, თავისი სამსახურისათვის გარკვეულ გასამრჯელოს მოითხოვდნენ. საქართველოს სამეფო ხელისუფლებისაგან. მაშინ თვით „ძმა ყივჩაყთა მეფისა სეიენჯისა სავალათი აქა იყო სამსახურად“⁷. უფრო გვიან გვხვდებით აგრეთვე „ყივჩაყნი საააფხულოდ მიმავალნი“. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ამ პერიოდში ყივჩაყები დასახლებულად კი არ მოდიან, არამედ დაქირავებული არიან საქართველოში „სამსახურად“⁸.

შემონათნაილი ცნობების გათვალისწინების შედეგად შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ XII—XIII საუკუნეთა საქართველოში, გამოსაღები „საყივჩაყოს“, თუ მეუღმეოდ არა, დროდადრო მაინც სამეფო ხელისუფლების საჭიროებისათვის დაქირავებულ ყივჩაყთა დასაკმაყოფილებლად უნდა აკრებილიყო.

ჩვენს მიერ განხილულ საბუთში შემონახული მცირე ცნობა საშუალებას არ იძლევა დადგინდეს, რა სახისა და ოდენობისა იყო ეს გამოსაღები და როგორი პერიოდულობით იკრებოდა, ანვის ევალეზოდა გადასახად „საყივჩაყოს“ გამოღება.

მესაყივჩაყე საბუთში მოხსენიებულია სხვა სამეფო მოხელეთა („ხუარბლის-მკრებელთა“, „მესაბაწკრეთა“, „ბაზიართა“ „მეყინბეთა“ და მეფის „ყოველთა საქმისმოქმედთა“) შორის. საფიქრებელია, რომ მესაყივჩაყეც მეფის მოხე-

³ ქართლის ცხოვრება, I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ჯავახიშვილის მიერ, თბ., 1955. გვ. 337.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე, გვ. 367.

⁶ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 65.

⁷ იქვე, გვ. 64.

⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I. გვ. 146.

ლუა, რომელსაც გარკვეული სახის გამოსაღების — საყიფაყოს აკრება ევალუ-
ბოდა.

Т. П. ЕНУКИДЗЕ

ГРУЗИНСКИЙ ДОЛЖНОСТНОЙ ТЕРМИН XIII ВЕКА — «МЕСАКИВЧАКЕ»

Резюме

В грамоте грузинского царя Давида VIII, датированной 1297 го-
дом, имеется единственное в грузинских исторических документах упо-
минание термина «месакивчаке» (მესაყიფაყე). Термины, образованные
от гой или иной основы с помощью суффикса ме-ე (მე-ე) являются обы-
чными обозначениями для должностных лиц. Основой же для данного
термина является слово, форма которого не вызывает сомнений, хотя
документально оно и не подтверждается в текстах, а именно —
«сакивчаке» (საყიფაყე).

Означало оно, по всей вероятности, специальную подать, взимаемую
для содержания кипчакского, т. е. половецкого наемного войска, «ме-
сакивчаке» же был сборщиком этой подати.

ერთი გეოგრაფიული სახელის განმარტებისათვის
ჰამთაალმწერლის თხზულებაში

XIV საუკუნის ქართველი ანონიმური ისტორიკოსის, ჟამთაალმწერლის თხზულება ძვირფასი წყაროა XIII—XIV სს საქართველოს ისტორიის შესასწავლად¹. ამ საისტორიო ნაწარმოების ღირსება კიდევ უფრო იზრდება იმის წყალობით, რომ მას მრავალი საყურადღებო, ორიგინალური ცნობა მოეპოვება ამიერკავკასიის ქვეყნებისა და ირანის სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისთვისაც². ამის გამო, ქართველი ავტორის თხზულებაში ბევრი აღმოსავლური საგადასახადო თუ სამოხელეო ტერმინი, საკუთარი თუ გეოგრაფიული ჰაზელი იხსენიება. ზოგ მათგანს, გვიანდელ გადამწერთა წყალობით, ისე დამახინჯებულად მოუღწევია ჩვენამდე, რომ ხშირად საკმაოდ ძნელი ხდება მათი პირვანდელი სახით აღდგენა. წინამდებარე წერილი ერთი ასეთი გეოგრაფიული სახელის განმარტებას ეხება.

ჟამთაალმწერლის თხზულებაში რამდენიმეჯერ იხსენიება რაღაც ადგილი საქო, რომლის ლოკალიზება, იდენტიფიკაცია ან სწორი წაკითხვა, რამდენადაც ვიცით, არავის უტდია.

ჟამთაალმწერელი მოგვითხრობს, რომ სირიასა და ეგვიპტეში ლაშქრობიდან მობრუნებული ჰულაგუ-ხანი „მოიწია საზაფხლოსა სადგურსა თვსსა აღატალს და მიერ საქოსა. და მერმე წარვიდა საზამთროსა ადგილსა, რომელსა აწ ყარაბაღობით და მულნობით უქმობენ“³.

ამის შემდეგ საქო კიდევ ორჯერ გვხვდება ჟამთაალმწერელთან.

ილხანთა სახელმწიფოსა და ჩრდილოეთის ოქროს ურდოს გაუთავებელი ბრძოლა და ტერიტორიული დავა ჰქონდათ, რომელთა ასპარეზი, პირველ რიგ-

¹ ჟამთაალმწერლისა და მისი თხზულების შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 246—263; ს. ყაუხჩიშვილი, ქართლის ცხოვრების მეორე ტომის შემადგენლობა, წიგნში: ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით, ტ. II, თბ., 1959 გვ. 021—023; კ. გრიგოლია, ჟამთაალმწერელი და მისი თხზულების სამეცნიერო მნიშვნელობა, კრებ. „ქართული ისტორიოგრაფია“, ტ. I, თბ., 1968.

² იხ. ვ. გაბაშვილი, მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის მასალები ჟამთაალმწერლის თხზულებაში, კრებ. „მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის ნარკვევები“, თბ., 1968; რ. კიკნაძე, ჟამთაალმწერლის სპარსული წყაროები, „კავკასიურ-აზღოაღმოსავლური კრებული“, II, თბ., 1962; რ. კიკნაძე, ყოროლიანგი—სულ—სულთანე, კრებ. „კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები“, თბ., 1966.

³ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 232—240 (ხაზგასმა აქაც და ქვემოთაც ჩვენია).

ში, აზერბაიჯანი იყო⁴. ქამთაღმწერლის ცნობით, იმისათვის, რომ თავი დაეცვა ჩრდილოეთიდან მოსალოდნელი შემოსევებისაგან, ჰულაგუმ შირვანში, მდინარე ჩალანუსთან ააშენებინა სიმაგრე — სიბა, სადაც ყოველ ზამთარს მორიგეობდნენ მონღოლები და მათთან ერთად ქართველებიც⁵. („და ვითარ მოიწია სთუელი, წარვიდა ყაენი ქუეყანად შარვაქსშასა, საზღვართა საქართველოსათა, ადგილსა, რომელსა უწოდიან ჩალანუსუნი, ესე იგი არის თეთრი წყალი, და შეკრეს [ლ]ობითა წყლის პირი, რომელსა სიბად უწოდეს. რამეთუ გონებდა გამოსლესა ბერქა ყაენისასა. და ამით ქამითგან იწყეს სიბას ზედა დგომად თათართა და ქართველთა სთულითგან გაზაფხულამდე და გაზაფხულ წარვიდიან საზაფხულოთა სადგურთა“⁶).

ერთ-ერთი ასეთი მორიგეობის ქამი რომ მოახლოვდა, („ვითარ მოიწია სთუელი“), ჰულაგუ-ხანი სიბაზე წავიდა და ქართლის მეფე დავით ლაშას ძეც იახლა. „მოიწია რა გაზაფხული, წარმოვიდა ყაენი საქოსა, და ძე მისი თან-ქუშ წარმოვიდა გელაქენსა, რამეთუ მას აქუნდა საზაფხულოდ სადგურად გელაქენი“. მონღოლებთან ხანგრძლივად კოფინთ შეპირებული დავით ლაშას ძე შეეხვეწა ილხანის ვაჟს, ეშუამდგომლა მამამისთან, რომ იგი თავის ქვეყანაში

⁴ ამ ბრძოლის შესახებ იხ. А. А. Али-заде, Борьба Золотой Орды и государства Ильханов за Азербайджан, „Сборник статей по истории Азербайджана“, I, Баку, 1949; А. А. Али-заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956, გვ. 300—330.

⁵ სხვა წყაროების მიხედვით სიბა შირვანში ჰულაგუს ვაჟსა და მეშვიდრეს აბაღ-ხანს აუშენებია (Рашид-ад-дин, Джамии ат-таварих, Баку, 1956, სპარს. ტექსტი, გვ. 104, რუსული თარგმ., გვ. 69; Киракос Гандзакец, История, перевод с древнеармянского Т. Тер-Григорьяна, Баку, 1946, გვ. 200; Из истории Вардана Великого, перевод К. П. Патканова, СПб. 1873, გვ. 27; იხ. აგრეთვე ივ. ჭავჭავაძის, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ. 1966, გვ. 183—184; А. А. Али-заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана, გვ. 321).

⁶ „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხებშია „ჩალანუსური“ და „ობითა“. ასევეა მ. ბროსეს და ე. თაყაიშვილის გამოცემებშიც (ქართლის ცხოვრება, დასაბამითგან შეათცხრამეტე საუკუნემდე, I, გამოცემა მ. ბროსესი. სპბ., 1849, გვ. 398; ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, ე. თაყაიშვილის გამოც., ტფილისი, 1906, გვ. 689). „ჩალანუსუნი“ და „[ლ]ობითა“ ივ. ჭავჭავაძის კონიექტურებია (ივ. ჭავჭავაძის, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 183). საინტერესოა აღინიშნოს, რომ XVII ს-ის ქართველი ისტორიკოსი ფარსადან გორგიჯანიძე ადასტურებს ივ. ჭავჭავაძის ორსავე კონიექტურას. იგი წერს: „და მოახლოვდა სთულის დრო, ყაენი შირვანს მივიდა, საზღვარსა საქართველოსასა, რომელსაც ქართველნი ჩაღოსანს ეძახიან და თურქნი აღსუ[ს] იტყვიან. იქ საზამთროთ ისადგურა და ლობით შექრა წყლის პირნი“ (საქართველო, მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ხელნაწ. H 2140, ფ. 195v). უნდა აღინიშნოს, რომ ფ. გორგიჯანიძის დასახელებულ ხელნაწერში რამდენიმე ადგილას ჩაყვრებულია ზედმეტი ფურცლები, სადაც ხელმეორედ, რამდენადმე განსხვავებით არის მოთხრობილი ერთი და იგივე გადმოცემული ამბები. ზემოთ მოტანილი ციტატი სწორედ ასეთი მეორე ვარიანტიდან გვაქვს ამოღებული. ძირითადი ტექსტი (ოცნათე განსხვავებულია („იქნა სთუელი, წავიდა ყაენი შირვანს, აღსუზედ დადგა და გარეთ შემოვიღეს თხრილი ღრმა და კიდევ შემოღობეს, რომელსაც სიბათ იქმობდეს“). იქვე, ფ. 75r).

⁷ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 251.

⁸ რაშიდ ედ-დინის ცნობით, ჰულაგუ-ხანს თოთხმეტი ვაჟი და შვიდი ქალიშვილი ჰყოლია (Рашид-ад-дин, Джамии ат-таварих, სპარს. ტექსტი, გვ. 8, რუსული თარგმანი, გვ. 16). როგორც ჩანს, აქ იგულისხმება ჰულაგუს მეოთხე ვაჟი თექშინ (تخشین — იქვე, სპარს. ტექსტი, გვ. 10, რუსული თარგმანი, გვ. 17), რომელიც 1271 წ. 12 სექტემბერს გარდაიცვალა (იქვე, სპარს. ტექსტი, გვ. 140, რუსული თარგმანი, გვ. 88).

გავშვით. უფლისწული დათანხმდა და კაცი გაგზავნა ილხანთან, მაგრამ, „ვითარ მიიწიენეს საქოდ, ყენი ულო აღსრულებულ იყო“⁹.

ეს არის სულ. რასაც გვამცნობს ქამთაღმწერელი ჩვენთვის საინტერესო ტოპონიმის შესახებ. უნდა აღინიშნოს, რომ გეოგრაფიული სახელი საქო ერთნაირად არის შემონახული „ქართლის ცხოვრების“ ყველა ნუსხაში (მხოლოდ თეიმურაზისეულ ნუსხაში ეს სახელი კიდევ უფრო მეტად არის შერყვნილი — „სააქოსა“, „სააქოს“). როგორც ჩანს, ვახუშტი ბაგრატიონმაც ვერ შეძლო ამ სახელწოდების ახსნა და ამჯობინა სულ გამოეტოვებინა იგი¹⁰. საქო უცვლელად არის დატოვებული მ. ბროსეს ფრანგულ თარგმანშიც (Sako)¹¹.

ამავე დროს. ქამთაღმწერელს საქოს ზოგიერთი ისეთი ნიშანი აქვს ეახსნული, რაც აადვილებს მისი დაწერილობის დაზუსტებას და მდებარეობის დადგენას. კერძოდ, ქართველი ავტორის ცნობებიდან ირკვევა, რომ საქო ილხანის საზაფხულო სადგომი ყოფილა და ჰულაგუ-ხანი იქვე გარდაცვლილა.

ცნობალია, რომ მონღოლი ილხანები მომთაბარულ ცხოვრებას ეწეოდნენ და წელიწადში რამდენჯერმე იცვლიდნენ ადგილსამყოფელს. ზამთარს ისინი უპირატესად ქალაქებსა და უფრო თბილ ადგილებში ატარებდნენ, ზაფხულობით კი მდალმთიან იალაღებს მიაშურებდნენ ხოლმე, განსაკუთრებით იზიდავდა ილხანებს აზერბაიჯანი, სადაც შედარებით რბილი ზამთარი იცის და კარგი საზაფხულო საძოვრებიც ბევრია¹².

საინტერესო ცნობებს გვაწოდის ილხანთა საზამთრო და საზაფხულო სადგომების შესახებ რაშიდ ედ-დინი. იგი აღნიშნავს, რომ როცა ჰულაგუს უფროსი ვაჟი აბალა ილხანი ტახტზე დაჯდა (1265 წ.), სატახტო ქალაქად მან დაამტკიცა თაფრიზი. საზაფხულო სადგომად აირჩია ალათალი და სიაჰქუჰი. ხოლო საზამთრო სადგომად — არანი და ბაღდადი, ზოგჯერ კი ჩალათუ¹³.

როგორც ვხედავთ, ქამთაღმწერლის მონაცემები ილხანის საზაფხულო სადგომების შესახებ მთლიანად ემთხვევა რაშიდ ედ-დინის ცნობას. ამჟამად, რომ საქო ქართველი ავტორის მიერ ტრანსფორმირებული და გადამწერთაგან შერყვნილი სიაჰქუჰია (ირანის აზერბაიჯანის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, იგივე ყარადაღის მთები). ამ მოსაზრებას შესანიშნავად ადასტურებს ფარსადან გორგიჯანიძე. თავისი ნაშრომის იმ ნაწილში, ქამთაღმწერლის თხზულების მიხედვით რომ აქვს გამართული, ფარსადანი მოგვითხრობს:

⁹ ქართლის ცხოვრება. II, გვ. 253.

¹⁰ ვახუშტი. საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოც., ტფილისი, 1885, გვ. 244, 248 (გამოტოვებული აქვს ეს ტოპონიმი იოანე ბაგრატიონსაც. იხ. მისი „ისტორია ქართლისა“, კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი H 2134, ფ. 671v, 676r — 676v).

¹¹ Histoire de la Géorgie, traduite du géorgien par M. Brosset, I. SPb., 1849, გვ. 557. 571.

¹² В. Бартольд. Историко-географический обзор Ирана, СПб., 1903, გვ. 145; А. А. Алп-заде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана, გვ. 317; Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Строева. А. М. Беленицкий. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., Л., 1957, გვ. 188.

¹³ Рашид-ад-дин, Джамхи ат-таварих, სპარსული ტექსტი. გვ. 102—103: [آقا خان] دار الملك تبریز را مقر سریر پادشاهی ساخت و یایلاغا را الاطاع و سیاه کوه اختیار کرد و قشلاق را اران و بغداد و در بعضی اوقات چغانو

„ამ დროს დაბრუნდა პალაქუ-ხან მისრეთით გამარჯვებული. და ქართველნი კარგად ყოფილიყვნენ წინაბრძოლათ შიგან. მოვიდნენ ალადალის იელახსა, ს ი ა ქ უ ს, იქიდან ყარაბაღს ჩაეიდა საზამთროდ“¹⁴.

რაც შეეხება ქამთაღმწერელთან დამოწმებულ დანაჩენ ორ შემთხვევას, მართალია, ფარსადანი შესაბამის ადგილებში არ იხსენიებს „საქოს“. მაგრამ, სამაგიეროდ, მის თხზულებაში ქამთაღმწერელთან შედარებით ორჯერ სეღმეტად გვხვდება ეს ტოპონიმი (მათ შორის ერთხელ ე. წ. მეორე ვარიანტში). მოგვყავს სათანადო ადგილები ქამთაღმწერლისა და ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულებებიდან (ამბავი ხდება ღაით ლაშას ძის მეუღლის, დედოფალ ჭიგდა-ხათუნის გარდაცვალებისა და დაკრძალვის შემდეგ¹⁵).

ქაბთააღმწერელი

၂၂၁

მას უნდა წარუდგა მკვე
ლივით უფრო ყაენს წინაშე
მეუბნა, რამეთუ იგი აწუნდა
სადღ რად სწავითროდ, და
მეორ წარმოვეყა სადუერსა
საზფხეულსა, და მუნთ
წარმო ვინა მეუვე ქართლად
(ქართლსა ცხოვრება, II,
გვ. 257).

არანაკლებ საინტერესოა ფარსადან გორგიჯანიძის მიერ სიაქუს მე-
სამე სხენება. აჩვენებს ეს ტომი გვსვდება მისი თხზულების იმ, მაკმოდ
ვრცელ ნაკვეთში, რომელიც საერთოდ არ არის შემთავლმწერელთან²¹. დავით

¹⁴ ხელნაწერი H 2140, ფ. 67v. ამავე მონაცემთა მეორე ვარიანტში „სიძე“ არ იხსენიება („და მეფეს ანბავი მოუვიდა, რომ ულალ ყაენი მისრეთით გამარჯვებული ალაღღას მოვიდაო, და ქართულნი ნამეტნავად კარგათ ყოფილანო, და პრავალი ნაშოვარიც უქნიათო, და საზამთროდ არანსა და ყარაბაღში მოვიდაო.“, იქვე, ფ. 209v):

15 ქვეთაღმწერლის მიხედვით, ჯიგდა-მათუნი ჰელაგეს ილხნობაში გარდაიცვალა, შაგ-რამ, ივ, ქვეახიშვილის აზრით, ეს ბევრად უფრო ადრე, დაახლოებით 1250 წელს უნდა მომ-ხდარიყო (ივ. ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ, ქართული ერის ისტორია, III, გვ. 145—148, 340—341). საინტერესო ცნობები მოუპოვებია ჯიგდა-მათუნის ვინაობის, ავადმყოფობისა და გარდაცვალე-ლის შესახებ იოანე ბაგრატიონის (იხ. ზელნაქ. H 2134, ლ. 667r—667v, 670v).

16 ფ. გორგიჯანიძის თხზულების ლენინგრადულ H23 ნუსხაში, რომელიც ავტოგრაფული ნუსხიდან გადაუწერია სვიმონ ტაბიძეს 1841—1843 წლებში, ხელნაწერის მფლობელს თეიმურაზ ბაგრატიონს ძირითადი და მეორე ვარიანტების შედარების შედეგად ზოგიერთი შესწორება შეუტანია ტექსტში.

17 სქოლოში თეიმურაზის ხელით გაკეთებულია ზენიშენა: „შეორეს აღაგს ულო ყეენათ სქერია“ (H 23, გვ. 144).

18. H 23-ში სტრეკონს ზეით და აშიაზე ჩამატებულია: „სიაქესს ულო ყვენი წავიდა“ (გვ. 144).

¹⁹ H 23-ში სტრიქონს ზევით ჩამატებულია: „მეფე თან“ (იქვე.)

20 H 23-ში სტრიქონს ზევით ჩამატებულია: „პრავლის მიცემითა და დიდის წყალობით“ (3 ე).

21. ემათალმწერლისა და ფ. გორგიჯანიძის თხზულებათა დეტალური შედარებით გამოვლინდა რამდენიმე შემთხვევა, როცა ემათალმწერელთან თხრობა აშკარად ნაწილობრივ ემთხვევა კი შემონახული აქვს სათანადო პასაჟები. როგორც ჩანს, ფ. გორგიჯანიძეს ხელთ ჰქონდა „ქართლის ცხოვრების“ ისეთი ნუსხა, რომელიც რაღაც შემთხვევებში უთროს სრული და გამართული იყო, ვიდრე ამჟამად (ნოზილი ნუსხებია (ერთი ასეთი შიმთხორის შესახებ იხ. რ. კიკნაძე, ემათალმწერლის თხზულების ერთი ადგილის შევსებისათვის, „მეცნე“, თბილისის სერია. 1971. № 4).

დემეტრეს ძია (1293—1311) და საღუნ მანკაბერდელის შვილის, ხუტლუბულას შორის მტრობისა და შუღლის აღწერისას ფ. გორგიჯანიძე აღნიშნავს, რომ ილხანი ქეილათუ (1291—1295) და მისი ამაღა „აიყარნეს თავრეზითა და სიანქოს მივიდნენ, საღ იყო სადგმური დიდის პალატუ-ხანისა, რომელიც სახლათ ჰქონებოდა ქაიხოსროვ ჯემშიფესა“²².

როგორც ჩანს, „სიანქო“ უნდა მიეძღვნოთ, „სიაქუს“ პარალელურ კანონიერ ფორმად, რადგან გ ქ კ უკანანისმიერებთან ნ-ს გაჩენა დამახასიათებელია ქართველური ენებისათვის²³, ხოლო უ და ო ძველქართულ ტექსტებში ხშირად ენაცვლება ერთმანეთს.

ამრიგად, ჟამთააღმწერლის ს ა ქ ო იგივე ს ი ა ჰ ქ ე ჰ ი ა. გარკვეულია აგრეთვე მისი მიღების გზაც: სიანქუჰ — სიაქუ — სიაქო (სიანქო) — საქო.

რაც შეეხება ჟამთააღმწერლის ცნობას ჰულაგუ-ხანის „საქოს“ გარდაცვალების შესახებ, აქ ქართველ ავტორს (ან მის წყაროს), როგორც ჩანს, უზუსტობა აქვს დაშვებული. ყოველ შემთხვევაში, რაშიდ ედ-დინის ცნობით, ჰულაგუ გარდაიცვალა საზამთრო სადგომში, მდინარე ჩალათუს ნაპირზე²⁴, 1265 წლის 8 თებერვალს²⁵.

Р. К. КИКНАДЗЕ

К РАЗЪЯСНЕНИЮ ОДНОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО НАЗВАНИЯ В СОЧИНЕНИИ ГРУЗИНСКОГО АНОНИМНОГО ИСТОРИКА XIV ВЕКА

Резюме

В сочинении грузинского анонимного историка XIV века в связи с событиями правления Хулагу-хана (1256—1265) несколько раз упоминается местность под названием Сако. В статье установлено, что под этим искаженным названием подразумевается летняя резиденция иранских ильханов Спяхкух (в Южном Азербайджане, resp. Карадаг).

22 ხელნაწერი H 2140 ფ. 101v. სათხის და უზორაბეგ ისთა რატი სურამელთან შეტაკების აღწერას ჟამთააღმწერლის თხზულების ამჟამად ცნობილ ტექსტში მოსდევს თხრობა ღებრთ დემეტრეს ძის თუქალთან წასვლის შესახებ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 298). ამავე დროს, ტექსტზე დაკვირვებით ირკვევა, რომ აქ ბევრი რამ გამოტოვებულია (ხუტლუბულას სიკვდილით დასჯა, ქეილათუს მოკლა, ბაიდუს გაილხანება და ა. შ.). ფ. გორგიჯანიძესთან ეს აღდგომა სრულად არის შემონახული და არაერთი საყურადღებო ცნობაა დამატებით მოტანილი (ამ ცნობებს სხვა დროს შევხებით დაწვრილებით).

23 იხ. ს. ე ლ ე ნ ტ ი, ნ(II) ბეგრათა განვითარების საფუძველი მეგრულ-ქანურში ხშულ-მსკდომთა წინ, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის „მომხმე“, ტ. X, № 7, 1949.

24 რაშიდ ედ-დინის სიტყვით, ჩალათუს მონღოლები მდინარე ზარინერულს უწოდებდნენ (Рашид-ад-дин, Джамии ат-таварих, სპარს. ტექსტი, გვ. 90, რუსული თარგმანი, გვ. 62). ჰამდალას ეპიზონი აღნიშნავს, რომ ეს მდინარე ქურთისტანის მთებიდან გამოდის, მარალას ელიაეთში მიედინება და ურმიის ტბას (ტექსტში — „მლაზე ზღვას“) ერთვის. მისი სიგრძე ოცი ფარსანია (The geographical part of the Nuzhat-al-qulub composed by Hamid-Allah Mustawfi of Qazwin. Ed. by G. Le Strange, GMS, XXIII, 1, Leyden-London. 1915. გვ. 223).

25 Djami el-tevarikh. Histoire générale du monde par Fadl Allah Rashid ed-din. Ed. par E. Blochet, GMS, XVIII, 2, Leyden-London, 1911, გვ. 139; Рашид-ад-дин, Сборник летописей, II, М.—Л., 1900, გვ. 82; Рашид-ад-дин, Джамии ат-таварих, სპარს. ტექსტი, გვ. 93—94, რუსული თარგმანი, გვ. 63.

პარლო ბაბაბაძე

ისევ ფ. გორგიჯანიძის თხზულების XV საუკუნის წყაროების
საკითხისათვის

ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების იმ მონაკვეთის წყაროების საკითხმა, რომელშიაც გადმოცემულია საქართველოში თემურლენგის ლაშქრობებთან დაკავშირებული ამბები, კარგა ხანია მიიპყრო მეცლევართა ყურადღება. აკად. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ფ. გორგიჯანიძეს საამისოდ თემურის ცნობილი ისტორიკოსის შარაფ ად-დინ ალი იეზდის საისტორიო თხზულების „ზაფარ-ნამეს“ („გამარჯვების წიგნი“) შემოკლებული ვერსია უნდა ჰქონოდა ხელთ¹.

ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრება ძირითადად გაიზიარეს პროფ. ს. კაკაბაძემ². აგრეთვე, პროფ. ელ. ფუთურიძემ, რომლის ვარაუდითაც ფ. გორგიჯანიძეს თავისი თხზულების აღნიშნული მონაკვეთის გასამართავად შარაფ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამეს“ შემოკლებულ-გადაკეთებული ვარიანტი უნდა ჰქონოდა ხელთ³.

პროფ. ვ. გაბაშვილი, მართალია, არ გამორიცხავდა ზემოთ დასახელებული მოსაზრებების სისწორეს, მაგრამ, ამავე დროს, ამ საკითხის სრული უეჭველობით გარკვევას მაინც თვლიდა შემდგომი კვლევა-ძიების საგნად⁴.

მოგვიანებით ეს საკითხი საგულდაგულოდ შეისწავლა დოც. დ. კაციტაძემ. მიუძღვნა სპეციალური გამოკვლევა და ფ. გორგიჯანიძის საამისო წყაროდ მიიჩნია აბდ არ-რაზაყ სამარყანდის საისტორიო თხზულებას⁵.

სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ მართლაც შეინიშნება გარკვეული მსგავსება ფ. გორგიჯანიძისა და აბდ არ-რაზაყ სამარყანდის ნაწარმოებ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 293—294.

შარაფ ად-დინ ალი იეზდის „ზაფარ-ნამეს“ შემოკლებულ ვარიანტად ივ. ჯავახიშვილი ასახელებს ვინმე მირონ ჰუსეინის თხზულებას, რაც აშკარად დაკავშირებულია რაღაც გაუგებრობასთან. ამას თავის დროზე ყურადღება მიაქცია დ. კაციტაძემ (დ. კაციტაძე, ფ. გორგიჯანიძის თხზულებისა და „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელებების XV საუკუნის სპარსული წყაროები, „აღმოსავლური კრებული“, I, თბ., 1960, გვ. 150).

² ს. კაკაბაძე, ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, „საისტორიო მოამბე“, II, ტფ., 1925, გვ. 206—208.

³ განსვენებული ელ. ფუთურიძის ნაშრომი „ფ. გორგიჯანიძის ისტორია“, სამწუხაროდ, ჯერ არ გამოქვეყნებულა, ამიტომ ვუთითებთ დ. კაციტაძის მიხედვით (იხ. დ. კაციტაძე, ფ. გორგიჯანიძის თხზულებისა და „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელებების XV საუკუნის სპარსული წყაროები, გვ. 151).

⁴ ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, თბ., 1958, გვ. 27.

⁵ დ. კაციტაძე, ფ. გორგიჯანიძის თხზულებისა და „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელებების XV საუკუნის სპარსული წყაროები, გვ. 149—168.

თა შეზღუდვის მონაცემებს შორის, რასაც მარჯველ მიაკვლია დ. კაციტაძემ. პაგრამ, ამავე დროს, მათ შორის არსებობს პრინციპული ხაზითის სხვაობაც. ზოლო არაიშვიათად, ფ. გორგიჯანიძის ზოგი ცნობა სრულ გაუგებრობაზეა აგებული და მათი წყარო ვერავითარ შემთხვევაში ვერ იქნებოდა აბდ არ-რაზაყ სამარყანდის თხზულება.

აბდ არ-რაზაყ სამარყანდი (1413—1482) თემურთან სულთანთა კარის მღი-
დარი საისტორიო მწერლობის თვალსაჩინო წარმომადგენელი იყო. მის ორ-
ტომიან თხზულებაში „ნათლა ას-საყდენ ვა მაჰმა ალ-ბაჰრეინ“ („ორი მნათო-
ბის აღმოცენებისა ღა ორი ზღვის შერწყმის აღგილი“)⁶ გადმოცემულია
თემურისა და თემურიან სულთანთა ისტორია⁷. აქედან პირველი ტომი მთლი-
ანად თემურიანდშია მიძღვნილი მისი დაბადებიდან (1336) გარდაცვალებამდე
(1405).

დ. კაციტაძემ ფ. გორგიჯანიძის ისტორია შეუდარა სხვადასხვა დროის სარ-
სულ ნარატულ ძეგლებს და მივიდა დასკვნამდე, რომ ფ. გორგიჯანიძის თხზუ-
ლებში XV ს-ის სპარსული წყარო იქნეთი ნაწარმოებია რომელშიც შეიმჩნევა
ნეზამ ად-დინ შამისა და შარაფ ად-დინ ალი იეზიდის „ზაფარ-ნამეები“ კვალი;
სეთი კი არის აბდ არ-რაზაყ სამარყანდის საისტორიო თხზულება, რომელიც
გამოუყენებია კიდეცაჲ ქართულ ისტორიკოსს⁸.

აღსანიშნავია, რომ თემურისა და თემურიან სულთანთა კარზე შექმნილ
მდიდარ საისტორიო მწერლობას ახასიათებს თემურისა და მისი მემკვიდრეები-
სადმი ტენდენციურობა და მეზობეობა. ამ მხრივ განსაკუთრებით სცოდავენ
ნეზამ ად-დინ შამისა და შარაფ ად-დინ ალი იეზიდის „ზაფარ-ნამეები“⁹. ამ ნაყო-
რეაგან თავისუფალი არ არიან მოინ ად-დინ ნათანზის, ჰაფეზე აბრუს, აბდ არ-
რაზაყ სამარყანდის, მიჩხონდის, ხონდემირისა და სხვათა საისტორიო თხზულე-
ბები.

დასახელებული ავტორები, გარდა იმისა, რომ ტენდენციურად გადმოგვცე-
მენ თემურის მოღვაწეობასთან დაკავშირებულ ისტორიულ ფაქტებს, ყოველ-
ნაირად ცდილობენ შეაღამაზონ მბრძანებელის ესა თუ ის განუსჯელი მოქმედე-
ბა და, სწორად, განზრახ უკლიან გვერდს მისი ცხოვრების უსაჩელო მომენ-
ტებს. ასე მაგალითად, ნეზამ ად-დინ შამი, მართალია, აგვიწერს სისტანში
თემურის დაქირავებით ბრძოლის ამბებს, მაგრამ განგებ ჩქმალავს მისი ფეხში

⁶ ამ თხზულების ხელნაწერები საკმაო რაოდენობით მოიპოვება საბჭოთა კავშირის
სიძველეთმცოდნეობაში; ჩვენ ესარგებლობდით ლენინგრადის სალტიკოვ-შჩედრინის სახ. საფა-
რო ბიბლიოთეკის ხელნაწერით, იხ. დორნის კატალოგი № — 298 (ქვემოთ: აბდ არ-რაზაყ
სამარყანდი); ეს თხზულება გამოცემულ იქნა ლაჰორში. ლითოგრაფიულად 1941—1949 წწ.

პროფ. მოჰამედ შამის მიერ, *مجمع البحرين تأليف كمال الدين عبد العزيز سمرقندي، تصحيح محمد شفيق، جلد ۱-۲، ۱۳۶۰-۱۳۶۸*.
აბდ არ-რაზაყ სამარყანდის შესახებ ლიტერატურა იხ. დ. კაციტაძე, აბდ არ-რაზაყ სა-
მარყანდის „ნათლა ას-საყდენ ვა მაჰმა ალ-ბაჰრეინის“ ცნობები საქართველოს შესახებ, „მაე-
ნე“, 1968, № 2, გვ. 198.

⁷ თემურისა და თემურიან სულთანთა ქრონოლოგია იხ. С. Лэн-Пуль, *Мусульманские династии*, СПб., 1899, გვ. 223—224; К. Э. Восворт, *Мусульманские династии*, М., 1971, გვ. 217—220.

⁸ დ. კაციტაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 159—160

⁹ იხ. ქავთახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, III. თბ., 1966, გვ. 295; Н. В. Пи-
гулевская, А. Ю. Якушевский, И. П. Петрушевский, Л. В. Стро-
ева, А. М. Беленицкий. *История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века*, Л., 1938, გვ. 211.

დაჭრის ფაქტს, რის შემდეგაც თეშური სამუდამოდ დასახიჩრდა და სიტყვა „ლენგი“ („კოჭლი“) დაემატა მის სახელს ძველობის გამო¹⁰.

აღნიშნულ ფაქტებს გვერდს უვლიან თეშურიანთა კარის სხვა ისტორიკოსებიც და უსერსულად სდუმან თეშურის მოღვაწეობის ადრეული წლების შესახებ 1360 წლამდე¹¹.

სამაგიეროდ, ფ. გორგიჯანიძის თხზულებაში არაერთგან გვხვდება ცნობა, რომელიც აღნიშნული თვალსაზრისით არ შეეფერება თეშურის პიროვნებას და შეუძლებელია მოპოვებული ყოფილიყო თეშურიანთა დროის საისტორიო წყაროებში. ასე მაგალითად, ფარსადანის თხზულების დასაწყისშივე არის დასათულება: „აქა ანავი თეიშურის გაქმეწიფებისა“, რომელიც იწვება ამ სიტყვებით: „თვითონ მირთქ პუიანის კემწიფისა კარგი ყმა იყო და ლაშქრის უფროსი და სახალარი იყო და საცა მოუხდა, ყველგან გაიმარჯვა და მრავალი კარგი საქელიც დაუფარდა, ქვეყანა და ლაშქარიც მოიხადრიელა, ზოგთ თვითონ მისცა და ზოგი კემწიფისაგან უშოგნა და კემწიფემ თავისი ქალი ცოლათ მისცა და ამისაგის ქურაქანობით იხმობენ და კემწიფე მისს უნებურათ არას იქმოდეს და ჯარსაც შეჰყვარდა. ნახა, რომ მისი საქმე სჯობს მისის ბატონისას, კე მ წ ი ფ ბ ა წ ა რ თ ვ ა და თურქისტანი და ანდოეთი და ერანი დაიჭირა. ვინც ნებით ეყმო, მრავალი წყალობა დამართა და საბატონოც მისცა და ვინც არ მოუვიდა, წაუხდენელი არ მოურჩა. ქვეყნის პირვით თაღრიანს მოაწივას¹². ამის შემდეგ ფარსადანი იწვებს საქართველოში თეშურის პირველი შემოსევის აღწერას, მაგრამ იგი პირველია მხოლოდ ავტორის გაგებით, თორემ სინამდვილეში საკმაოდ გვიანდელი ამბავია, რაზეც ქვემოთ გვექნება საუბარი.

¹⁰ Zafar-nama par Nizamuddin Sami avec des additions empruntées au Zablatu-t-tawarich-i Baysa par le Hanzi-i Abdu. édition critique par Feli. Tauer, t. I, le texte arabe de Zafar-nama, Praha, 1927, გვ. 69 (ქვემოთ ნახვ. აღ-ღნ შმ.). ასევე იქვეყან სხვა ისტორიკოსებაც აღნიშნული ბრძოლის აღწერას დროს და მართლაც თეშურის მხოლოდ ძარცვას ხელში დაჭობენ (იხ. The Zafar-nama by Maulana Sharafuddin Ali o Yazdi. Ed. by Maulana Mahammad Hanafi, vol. I, Calcutta, 1887, გვ. 74 (ქვემოთ შარფ ად-ღნ ალი იყზდი); ად არ-რაზვი სამარყანდი, ფ. 105a; فتح احمد بن جلال الدين محمد خراساني، مجمل فصیحی، بتصحیح، ج. 96 ۱۲۳۹ هـ، مشهد، III، حید محمود فراخ، ج. 96 ۱۲۳۹ هـ، مشهد، III، حید محمود فراخ، ج. 96 ۱۲۳۹ هـ، مشهد، III، حید محمود فراخ).

¹¹ В. В. Бартольд, Улутбек и его время, Сочинения, т. II, ч. 2, М., 1964, гв. 38; А. Якубовский, Тимур (опыт краткой характеристики), «Вопросы истории», 1946, № 6—8, гв. 63; Л. В. Строева, Возникновение государства Тимура, Ученые записки ЛГУ, серия востоковедческих наук, вып. 3, 1952, гв. 69; Р. К. Кикнадзе, Некоторые сведения грузинских источников о Тимуре, «Грузинское источниковедение», III, Тбилиси, 1971, гв. 196; სამაგიეროდ, თეშურის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ადრეული წლების შესახებ სანტერესო ცნობები შემოგვინახეს არაბის ისტორიკოსმა რბ არ-რამაჰმა (იხ. كتاب عجایب المقدوی فی أخبار تیمور الا فاضل الادیب الكامل الادیب وحید عصره و فرید دهره افضی افاة شهاب الدین أحمد بن عبد الله الدمشقی الانصاری، القاهرة، 1305، гв. 3—7; არქთუე-ნვლსურ თარგმანში Tamerlane, or Timur the great Amir. Translated by J. H. Samers from the Arabic Lie by Ahmed ibn Arahshah, London, 1926, гв. 1—5), სატალის მეფის ჯენიჲ III-ის ელჩა რუი გონსალეს დე კლავიხოდ (იხ. Рюи Гонсалес де Клавихо, Путешествие ко двору Тимура в Самарканд в 140—140а гг. Испанский текст, русский перевод и примечания И. И. Срезневского, СПб, 1881, гв. 238—241) და რუსულმა მტარნეებმა (იხ. Патриаршая или Никоновская летопись, Полное собрание русских летописей, т. IX—X, М., 1965, гв. 240, 247).

¹² ფ. გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 301; ხაზგასმა აქ და ქვემოთ ყველგან ნენია.

როგორც ვნახეთ. ფ. გორგიჯანიძის ცნობაში სულ ორიოდ სიტყვით არის გადმოცემული თემურის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის აღრეული წლები და ამირ ჰოსეინთან მისი ურთიერთობის საკმაოდ ხანგრძლივი ხანა.

მაგრამ, ერთი მხრით, ამისათვის თითქოს უზერხულიაა ფარსადანის მიღამართით საყვედურის გამოთქმა, რაკი ზის მთავარ მიზანს არ შეადგენდა აღნიშნული ამბების დაწერილებით აღწერა. მაგრამ, მეორე მხრით, ვრცელი ამბის განგებ შემოკლების შემთხვევაშიც, თუ დამატებითი წყაროებიც არა ჰქონდა ხელთ, იგი ოვითნებურად ვერ მისცემდა კვალიფიკაციას ძირითად წყაროში დამოწმებულ თემურის მოღვაწეობასთან დაკავშირებულ ამა თუ იმ ფაქტს. ზემოთ მოტანილ ცნობაში კი თემურის მისამართით ფ. გორგიჯანიძეს ნახმარი აქვს გამოთქმა, რომ ამირ ჰოსეინს „ხემშიფობა წაართვაო“. სინამდვილეში ეს მართლაც ასე მოხდა, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ჰსგავს კვალიფიკაციას ფარსადანი ნაინც ვერსად შეხვდებოდა თემურისა და თემურიანთა კარის ისტორიკოსთა პანეგირიკულ თხზულებებში, მათ შორის, რა თქმა უნდა, ვერც აბდ არ-რაზაყ სამარყანდის „მათლა ას-საყდენ ვა მაჰმა აღ-ბაჰრენში“¹³.

გარდა აღნიშნულისა, განხილულ ცნობაში დამეებულისა ფაქტობრივი ხასიათის შეცდომა, რამ თითქოს თემურს „ქემშიფემ თავისი ქალი ცოლათ მისცა და ამისათვის ქურაქანობით იხმობენო“. თემური, როგორც უკვე აღინიშნა, მართლაც იყო დაკავშირებული ნათესაურად ამირ ჰოსეინთან, რაკი ცოლად ჰყავდა უკანასკნელის და (და არა ქალი) ოლჯაი თორქან-ალა, მაგრამ „ქურაქანი“, ე. ი. ხანის „სიძის“ წოდებულება ამით კი არ მიუღია, არამედ იმავე ამირ ჰოსეინის ჰარამხანიდან წამოყვანილი მავერანნაჰრის უკანასკნელი ჩინგიზიანი გამგებლის ყაზან-ხანის (1343—1346) ასულ სარაი მულქ-ხანუმზე ქორწინების შედეგად¹⁴.

იმავე ცნობაში დამეებულისა სხვა უზუსტობაც. ასე მაგალითად, ფ. გორგიჯანიძე საქართველოში თემურის პირველი შემოსევის აღწერას იწყებს 1399 წელს ჰერეთ-ჯახეთში („ხიმშიას ხეობა“) ჩალათელთა ლაშქრობით, ხოლო გალაშქრების მიზეზად კი იმას ასახელებს, რომ ქართველებმა „სულთან მაჰმადის შვილს სულთან თაჰრს აღინჯის ციხე წაართვესო და არაზს გაღმართი სრულ დაიკირესო. ამ ანბავსზედ თემურ კემშიფე ნამეტნავად გაჯავრდა და“ ამიტომ საქართველოში გალაშქრება ბრძანაო¹⁵.

ფარსადანის ერთი შეცდომა იმაში მდგომარეობს, რომ ჰერეთ-ჯახეთში („ხიმშიას ხეობაში“) თემურის ლაშქრობა ჰგონია საქართველოში მისი პირვე-

¹³ დასახელებული პერიოდის საისტორიო წყაროების მოწმობით, ამირ ჰოსეინი და თემური, სიძე-ცოლისძმა, ერთგული მოკავშირეები გახდნენ მავერანნაჰარში შემოჭრილი მოღოლ-ჩინთაიელი ხანების წინააღმდეგ ბრძოლის დროს. ამ ბრძოლაში სახელი გაითქვა თემურმა დიდი სამხედრო ნიჭისა და პირადი სიმამაცის წყალობით. თემურის უჩვეულო წარმატებამ მოთმინება დაუქარგა ამირ ჰოსეინს და თემურს დაუწყო ფარული მტრობა, რაც შემდეგ გადაიზარდა აშკარა შეტაკებაში და დამთავრდა პირველის სრული მარცხით. მიუხედავად ამისა, თემური თითქოს მაინც დიდხულონად ეპყრობოდა თავის ყოფილ მოკავრესა და მოკავშირეს, ვიდრე იგი შურისძიების გრძნობით განმსკეპალულმა ერთ-ერთმა სარდალმა მძის სისხლის ამოსაგებად არ მოაკლდინა თემურის ზეგს უკან (ნუზამ აღ-დინ შამი, გვ. 60). ამ ამბებს შარავ აღ-დინ ალი იეზდის თხზულებაში დათმობილი აქვს მთელი 160 გვერდი (იხ. ტ. 11, გვ. 47—207); ასევე ვრცლად მოგვითხრობენ სხვა ისტორიკოსებიც.

¹⁴ „ქურაქანის“ შესახებ იხ. Материалы по истории туркмен и Туркменин, т. 1, М.—Л., 1939, გვ. 516.

¹⁵ ფ. გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 301.

ლი შემოსევა. რაც შეეხება მეორეს, საქართველოს მეფემ თავის კი არ წაართვა ციხე, არამედ, პირიქით, იგი დაეხმარა ამ ქალაიკიან უფლისწულს, გამოიყვანა ალყაშემორტყმული აღინჯის ციხიდან და საქართველოში იახლა თან. ალყა კი ციხისათვის შემორტყმული ჰქონდა თემურის მიერ მის ასაღებად განწესებულ ჯარს.

ეს შეცდომა რომ უნებლიე არ არის, ჩანს იქიდან, რომ მეორდება სხვაგანაც. ასე მაგალითად, თავში: „აქა მეორეთ მოსვლა თემურ ხემწიფისა საქართველოში დიდის ლაშქრით“, ნათქვამია: „თემურ კემწიფე გაუწყრა თავის შეილს მირანშასა, ამისთვის რომე სულთან თაჰრს ქართველებმან აღინჯის ციხე რომ წართვეს, მაშინ ლაშქრით იქ ახლო ყოფილიყო და არ მიშველებოდა. ამისთვის საბატონოც წართვა და იმის უმცროსს ძმას შარუსს მისცა და სამასი კარგი ყმები ცხენით გადმოუყარა და მათი ცხენები ლაშქართ დაუყო და ისინი ქვეითათ წინ წაიყარა“¹⁶.

როგორც ზემოთაც ითქვა, აღინჯის ციხეში გარემოცული ქალაიკიანი უფლისწული თავერი საქართველოს მეფის მტერი კი არ იყო, არამედ მოკავშირე, ხოლო თემურის ვაჟი, მირანშაჰი, მას კი არ უნდა მიშველებოდა თავისი ჯარით, არამედ თემურის მიერ აღინჯის ციხის დასაპყრობად განწესებულ ჩალათაელებს, რომლებიც იქიდან დაიფრინა საქართველოს ლაშქარმა¹⁷.

მსგავს შეუსაბამობებს ფ. გორგიჯანიძის თხზულებაში აღრე ყურადღება მიაქციეს სხვებმაც. აკად. ივ. ჯავახიშვილი, მაგალითად, საგანგებოდ აღნიშნავდა იმ ჯარებობას, რომ „ფ. გორგიჯანიძეს, რომელსაც ბევრი სახელდობრივი ცნობები მოეპოვება, თემურის პირველი შემოსევის გზა და კვალი სრულებით არეული აქვს... კახეთში ბრძოლის ზოგიერთი გარემოება... პირველი შემოსევის გარემოებათა აღწერილობად მიუჩნევია და ამის წყალობით ლაშქრობის მიმართულების შესახებ ცნობები აპრეცია კიდევაც“¹⁸. ამ შეუსაბამობათა ახსნას ივ. ჯავახიშვილი იმაში ზედავს, რომ „ფ. გორგიჯანიძეს შერეულდინის

¹⁶ ფ. გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 302; როგორც ცნობილია, თემური საქართველოს პირველად შემოსემა 1396 წ. ბაგრატ V-ის (1360—1393) მეფობის დროს. შემდეგ თემური კვლავ რამდენჯერმე შემოსემა საქართველოს ე. წ. „ხუთწლიანი“ ლაშქრობის დროს 1392—1397 წლებს შორის და მხოლოდ ამის შემდეგ მოხდა ლაშქრობა პერეთ-კახეთში 1399 წელს.

სხვათა შორის, საინტერესოა, რომ პერეთ-კახეთში თემურის აღნიშნულ შემოსევის საქართველოში ჩალათაელთა პირველ შემოსევად ასათუერებს აბდ არ-რაზაყ სამარყანდიც. მაგრამ სათაურს ქვემოთ მოტანილი ტექსტიდან აშკარად ჩანს, რომ ეს არ არის საქართველოში თემურის პირველი გამოსემა. მით უმეტეს, იმავე ავტორს, მანამდე აღნიშნული აქვს საქართველოში ჩალათელთა რამდენიმე ლაშქრობა (იხ. აბდ არ-რაზაყ სამარყანდი, ფ. 269ა, 323ა).

¹⁷ აბდ არ-რაზაყ სამარყანდიმ კი შესანიშნავად იცის აღინჯის ციხის ამბები, რომ იგი ეპყრათ ქალაიკიანთა დინასტიის წარმომადგენლებს, სახელდობრ. უფლისწულ თავერს, რომელიც გარემოცული იყო თემურის ჯარის მიერ. რომ მის დასახმარებლად ნახქევანს ილაშქრა საქართველოს მეფე გიორგიმ, დაამარცხა და იმ პიდამოებიდან დაიფრინა თემურის მოალყე ჯარი, ციხე მოამარაგა სურსათ-სანოვავით, გააძლიერა მისი გარნიზონი, აღინჯის დაცვა მიიღო სამ ქართველ აზნაურს სარგისის მეთაურობით, შემდეგ მანვე დაამარცხა მირანშაჰის მიერ გამოგზავნილი მასველი ჯარიც და გამარჯვებული დაბრუნდა საქართველოში უფლისწულ თავერთან ერთად (აბდ არ-რაზაყ სამარყანდი, ფ. 378ბ, 382ა).

¹⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1966, გვ. 287.

ნაწროვის ტექსტში ფურცლები ასე არეული უნდა ჰქონოდა და იქითგან უნდა იყოს მიღლი ეს მკდარი სურათი წარმოდგენილი¹⁹.

მსგავსე შეუსაბამობებს ყურადღება მიაქცია ს. კაკაბაძემაც, რასაც მკვლევარი ხსნის ფარსადანის მიერ შარათ აღ-დინ ალი იეზიდის ცნობათა თავისებური განმარტება-გამოყენებით²⁰.

ფ. გორგიჯანიძის ისტორიისა და ახლ არ-რაზაყ სამარყანდის თხზულების შესაბამისი ადგილების შედარების დროს განსხვავება-შეუსაბამობებს აწყდება დ. კაციტაძეც. ასეთთა შორის მას დასახელებული აქვს თემურის მიერ თბილისის აღება²¹, ბაგრატ მეფის დატყვევებისა და გამუსლიმანების ამბავი²², რომელიც ფარსადანს უფრო ვრცლად და, რაც მთავარია, სხვანაირად აქვს გადმოცემული. გარდა ამისა, მკვლევარმა ყურადღება მიაქცია იმასაც, რომ ფარსადანი „ხიმშისა სეობის“ ოსრებით იწყებს საქართველოში თემურის შემოსევათა აღწერას, რასაც შემდეგ მოსდევს მის მიერვე თბილისის აღების, ბაგრატის დატყვევებისა და გამუსლიმანების ამბები, რაც პირუკუა მოთხრობილი სპარსულ საისტორიო წყაროებში. ამ და, სხვა შეუსაბამობათა გამო დ. კაციტაძე იძულებული ხდება სათანადო ანგარიში გაუწიოს ივ. ჯავახიშვილის ზემოთ მოხსენებულ მოსაზრებასაც²³.

ასეთ პირობებში, ბოლოს და ბოლოს, იქნებ აღარ იყოს მიზანშეწონილი ჯამტიცოთ, რომ ფ. გორგიჯანიძეს თავისი თხზულების ივენთია საინტერესო მონაცემთა შედგენის დროს მაინცდამაინც მხოლოდ ერთი ავტორის თხზულება ჰქონდა ხელთ. იქნებ იგი საამისოდ იყენებდა რამდენიმე სხვადასხვა წყაროს და ზემოთ მითითებული წინააღმდეგობანიც ნაწილობრივ გაჩენილია იმ წყაროებიდან გამოკრებილი ცნობებისათვის სწორი ქრონოლოგიური რიგის მიუჩინლობის გამო? ყოველ შემთხვევაში, ჩვენ გგონია, რომ მოხსენიებული გარემოებანი ფ. გორგიჯანიძის თხზულებაშივე დატულ აქვს ცნობებსა და მინიშნებებთან ერთად, საშუალებას იძლევიან ვივარაუდოთ, რომ ქართველ ისტორიკოსს თხზულების ამ მონაცემთა შედგენის დროს თავისი სასიათითა და მიმართულებით ერთმანეთისაგან მკვეთრად განსხვავებული რამდენიმე სხვადასხვა წყარო ჰქონია ხელთ.

ნათქვამის საილუსტრაციოდ საუკეთესო ნიმუშს წარმოადგენს ფ. გორგიჯანიძის თხზულების ჩვენთვის საინტერესო მონაცემთა ის თავი. რომელიც 1402 წ. ანარის ბრძოლას შეეხება და, როგორც თავისი სათაურით, ისე შინაარსით საეგზეთი განზე დვას მომდევნო და წინაშორბელი თავებისაგან. მეტი თვალსაჩინოებისათვის მთლიანად მოვიტანთ ფარსადანის თხზულების ამ მონაცემთა ზანდუქს: „აქა ანბავი თეიმურის გაქმწიფებისა“, აქა მეორეთ მოსკლა თემურ ზემწიფისა საქართველოში დიდის ლაშქრით“, „აქა თემურ კემწიფის მისკლა საკანსედან“, „აქა თემურ ჯემწიფე მალთაზედ წავიდა“, „წასკლა თემური-სა იელსარამს და მისრეთს“, „აქედამენ დიდი ლაშქარი გაუქახეს ერზნვის ქვეყანასა ზედან“, „მოსკლა თემურისა სამცხეს და წინ მიგებება ივანე ათაბაგისა და მეფის ღმა კოსტანტილესი“, „თემურ კემწიფემ ივანე ათაბაგი და მეფის

19 იქვე.

20 ს. კაკაბაძე, საისტორიო მოამბე, II, გვ. 203.

21 დ. კაციტაძე, ფ. გორგიჯანიძის თხზულებისა და „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელებების XV საუკუნის სპარსული წყაროები, გვ. 158.

22 იქვე

23 იქვე.

გიორგის ძმა კონსტანტინე ლაშქართ უთავა და სამცხიდან აფსაზეთს გაეძახა. „აქა თემურ კემწიფესთან მეფის გიორგის ფეშქაში და არხისა და ფეშქაშის მოსვლა“, „აქა თემურ კემწიფემ იმერეთის მეფე გიორგი შემოირიგა“, „თემურ კემწიფე სამარყანდით ხათს მიმავალი გზაზედ მიიცვალა“, „აქა თემურ კემწიფის გალაშქრება სამარყანდით ხათაზედა მოსარჩულებლათ“²⁴.

როგორც მოტანილ დასათაურებათა გაცნობის შედეგად ჩანს, თემური, გარდა უმნიშვნელო გამოჩაღლისა, როდესაც იგი ხმობილთა თ ე მ უ რ კემწიფედ, ყოველთვის იხსენიება თ ე მ უ რ კემწიფედ. იგივე ფორმით არის იგრძნობსენიებული ჩამოთვლილ თავებქვეშ მოთავსებულ ტექსტებშიც. და, აი. თხზულების მსგავსს საერთო ფონზე გაცვირებას იწვევს უცბად ასეთი სათაურის გამოჩენა: „აქა ომი ლ ა ნ გ თ ე მ უ რ ჯემწიფისა და ილდრუმ ბაიანის ხონთქრისა“²⁵, რომელიც ჩართულია ფ. გორგიჯანიძის თხზულების ამ მონაკვეთის შუა ნაწილში. ამასთან, აღსანიშნავია ისიც, რომ თემური იგივე სახელით „ლანგთემურ“ მთელ თხზულებაში მოხსენებულია მხოლოდ ამ სათაურის ქვეშ!

აღნიშნული გარემოება არავითარ ექვს აღარ სტოვებს, რომ წყარო. რომელსაც ფარსადანი იყენებდა ამ თავის გასამართლად, არავითარ შემთხვევაში არ ეკუთვნოდა თემურისა და თემურიან სულთანთა კარის საისტორიო მწერლობას. სადაც თემურის „ლ ა ნ გ თ ე მ უ რ ო ბ ი თ“ მოხსენიება ყოველგვ დაუშვებელი იყო²⁶.

24 ფ. გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 321--313.

25 იქვე, გვ. 304.

26 თემურისა და თემურიანთა პერიოდის კარის ისტორიკოსები თემურს თავიანთ თხზულებებში იხსენიებენ სახელით: „ამირ საჰბეყარანა“ *امير صاحب قرا* (ი. ნაზარაძე, ლაიფთა ბედნიერი შერწყმის მკვრებელი ამირი) ან უბრალოდ „თემურ“ (იხ. ნეზამ ად-დინ შამი, გვ. 60 და შმდ; შარაფ ად-დინ ალი იზზი, ტ. 1, გვ. 1 და შმდ; ფასიხი ხათი, გვ. 295 და შმდ; აბდ არ-რაზაყ სამარყანდი, ფ. 269ა და შმდ; *تاريخ روضة الصفا تصنيف مير محمد بن سيد برهان الدين خواند شاه الشهير بمير خواند*, جلد ٦, تهران, ١٣٣٩, გვ. 148 (ქართ. მარხონდ); *تاريخ جيب السير في اخبار اتراد بشر*, جلد ٣, تهران, ١٣٣٣, გვ. 415 (ქართ. სონდ-მარი); სვებ-საან განსვებებთ შონ ად-დინ ნათნაზი *تتخب اتر اريخ معين منسوب به معين الدين نظري و معروف به آي نيم اسكندر، بتدحيح* . ١٣٣١. (ქართ. შონ ად-დინ ნათნაზი). შარამ ახსად ევზდება „თემურლენგობით“ თე „ლანგთემურობით“ მისი მოხსენება. თანამედროვეთაყან ამ სახელით მას იხსენიებენ მხოლოდ იმ ახსადში (იხ. გვ. 91 და შმდ.). თონ შაროვლი (იხ. ლანგ-თემურის ისტორია, თარგმანი. შესავალი წერილი და კომენტარები პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგისა, თბ., 1937, გვ. 19; ავტ. ავტ. *Фомы Меценский, История Тимур-шаха и его преемников*, пер. с арм. Т. И. Тер-Григорьяна, Баку, 1957, გვ. 55 და შმდ.), რუსულ-მატანებ (ქართ. შონ ნათნაზი) სხვ. თ „Тимур Аксак“, რაც გვთქვამს „თემურ-ლენგობით“ (იხ. *Патриаршая или Ниневейская легенда, Полное собрание русских летописей*, гв. 24) და ილ-ზ. ეს უნდასწილო. სხვ. თ შონ-ს, შესანიშნავად გრძელდა თე რა განსვება იყო „თემურსა“ და „ლანგ-თემურს“ შონ-ს და წარდა „Настоящее имя Тимур-ека есть Тимурбек, а не Таморлан, как мы его называем, потому что Тимурбек значит на их языке то же что железный царь, так как царь на их языке Бек, а железо Тимур: и Таморлан совсем противоположно этому, так как этим именем его называют когда хотят оскарбить, потому, что Таморлан значит колека“ (იხ. გვ. 148).

მაგრამ დასახლებული თავი მარტო ამ ნიშნით არ განსხვავდება სხვა დანარჩენი თავებისაგან. იგი მეტად საინტერესოდ გამოიყურება თავისი შინაარსის თვალსაზრისითაც. ავიღოთ თუნდაც ანკარის ომში დატყვევებული სულთან ბაიაზეთისა და თემურის პირველი შეხვედრა-შესიტყვება, რომელიც ასე აქვს აღწერილი ქართველ ისტორიკოსს: თემური რომ „ხონთქარის სანახავად მივიდა და ხონთქარი ნახა და უნებურათ თემურს სიცილი მოუვიდა. ხონთქარს ეწყინა და ასრე მოახსენა — დღე უღამოთ არავის უხნახავსო, ყოველი იძვრისი მიწათ იქცევისო. თემურ ასრე მოხსენა ხონთქარსა: ამაში ღმერთს ვიმოწმებო, რომ გაქარებითა და ჩემად სამებლად არ გამიცინიაო. ამაზე სიცილი უნებურად მომივიდაო, რომ ჩემისთანა კოკლმანო და თქვენისთანა ელამმანო ცუდს საქმეზედანო ორასი ათასი კაცი შევახოცეთო თუარადა მე თქვენზედ გამარჯვება ცოდვათა მჩანსო. არა უუ მადლათაო, მაგრა ბედის წერამ ასრე მოახდინაო“²⁷.

ამ ეპიზოდის ალებაც ყოველად შეუძლებელი იყო თემურისა და თემურიანთა დროის საისტორიო მწერლობიდან. მათ შორის, რა თქმა უნდა, აბდ არ-რაზაყ სამარყანდის თხზულებადანაც.

27 ფ. გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 304—305; აღსანიშნავია, რომ არც ეს ცნობა არის დამოწმებული თემურისა და თემურიანთა კარის საისტორიო თხზულებებში. მათი მონაცემების მიხედვით, თითქოს, თემურმა, პირიქით, დიდი თავაზიანობა გამოიჩინა დატყვევებული ბაიაზეთის მიმართ, იგი გვერდითაც კი მოიხუა, ანუგეშა და ცდილობდა ტყველი სიტყვებით გაქარებინა მისთვის დამარცხებით მოგერილი მწუხარება (ნუგამ აღ-დინ შამი, ვ. 253; მარაფ აღ-დინ ალი იეზიდი, ტ. II, გვ. 438—443). ამ ამბებთან დაკავშირებით ხონდემირი, მაგალითად, იმოწმებს ბაიასი წინამორბედი ავტორების თხზულებებს და ამბობს: „ზათარ-ნაშეა და მათლა ას-საყდენ (ვა მაქმა აღ-ბაქრენი)-ში წერია, რომ როდესაც ძლევაშოსილმა საქებუერანმა (თემურმა) შეიტყო, რომ კეისარი (ბაიაზეთი) სელ-კისერგაყრული მოიყვანესო. ზრძანა, რომ მისთვის ხელი გაეხსნათ (ყარავეში) სრული პატივითა და ღიღებით შემოეყვანათ და დაესვათ შესაფრის აღვილზე“ — „در ظفر نامه و مطلع السعدین مسطور است“ — „که چون صاحبقران منصور شوند که قبصر را دست بسته بدنه سینه حاضر گردانیده اند فرمود تا دست او را گشاده بتعظیم و احترام هرچه تمامتر در آورند و در مقام ilyd رم بایزید را دست بسته ببار گاه خجسته در آورند و آنحضرت نخست قبصر را سخنان ilyd رم بایزید را دست بسته ببار گاه خجسته در آورند و آنحضرت نخست قبصر را بگشاده بنشانند“.

საინტერესოა, რომ აღნიშნულ ამბებზე პირადად დასწერება ისტორიკოსი ქაფეზე აბრუც, რომელიც თავის თხზულებაში გადმოგვცემს ანკარის ბრძოლის შემდეგ თემურისა და დატყვევებული ბაიაზეთის შეხვედრასა და გასაუბრების ამბებს. მისი ცნობით, გარდა იმისა, რომ თემურმა ბაიაზეთს მისი ქვეყნის წინააღმდეგ გალაშქრების მიზეზები აუხსნა, ისიც უთხრა, რომ — წენი დამარცხება მავანმა ეარსკვლავთმრიცხველმა იწანასწარმეტყველაო. ბაიაზეთმა კი თურმე, საუბრის დასასრულს თემურს სთხოვა, ის ეარსკვლავთმრიცხველი ჩემთან გამოგზავნეო. ბაიაზეთთან მისულ ასტროლოგს თან ხლებია ქაფეზე აბრუც, რომელიც, მოგვითხრობს, რომ ჩვენ თურქული არ გვესმოდა კარგად, ბაიაზეთს სპარსულიო და ამიტომ სასაუბროდ თარგმანი დაგვიპირდაო. საუბრის დასასრულს, თურმე, ბაიაზეთს მთვინი უთხოვნია, რომ ჩემს სანახავად სხვა დროსაც მოდიო ხოლმეო (Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafar-namah par Nizamuddin Sami avec des additions emruntées au zubdatu-t-tawarih-i Baysun-guri de Ha-iz-i Abru, édition critique par Felix Tauer, tome II, introduction, comenlaire, index, Praha, 1956, გვ. 176).

აღნიშნული გარემოება კარგად მეტყველებს, რომ ფ. გორგიჯანიძეს თემურთან დაკავშირებული ამბების აღწერისას რამდენიმე სხვადასხვა წყარო უნდა გამოეყენებინა. ამას მოწმობს ავტორის პირადი განცხადებაც. იმავე თავში, ფ. გორგიჯანიძე საგანგებოდ უსვამს ხაზს ანკარის ბრძოლის დიდ სისასტიკეს და აღნიშნავს: „ორგანიზაცია ჩაიშალა და ციხეები დაიშალა და ორთვეთ საომართ შვა მოკლულის კაცით ასე აივსო, რომ მძოვრისაგან მეომარნი ცხენებს ვერ დაუძრევდნენ. ასეთი სისხლის ღვარი იდგა, რომ მეკლარტ აღდილს უცვლიდა და ყოველგან ცხოვრებაში განასრულებდა: რა ქვეყანა დაარსებულა, ამ რიგი გასაქირი ომი არა ქნილაო“²⁸.

ყოველივე ზემოთქმულიდან აშკარად ჩანს, რომ ფ. გორგიჯანიძეს თავისი თხზულების ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთის შედგენის დროს რამდენიმე სხვადასხვა, თავისი ხასიათითა და მიმართულებით ერთმანეთისაგან საკმაოდ განსხვავებული „ცხოვრებები“ ჰქონია ხელთ.

ფიქტობით, არანაკლებ საინტერესო უნდა იყოს იმ საკითხის გარკვევაც, იყენებდა თუ არა ფ. გორგიჯანიძე ქართულ წყაროებსაც თავისი თხზულების ამ მონაკვეთის შედგენის დროს?

სამწუხაროდ, დასმული კითხვის პირდაპირი პასუხი მის თხზულებაში არა ჩანს, მაგრამ, თხრობის არათანაბარი სტილი, სპარსიზმებით დაძაბებული წინადადებები ერთ შემთხვევაში, გამართული ლაღი ქართული მეორეში, აგრეთვე, ახალი საინტერესო დეტალებით გაძლიერებული ცნობების მოხმობა სპარსულ წყაროებში დამოწმებული ანალოგიური მწირი ცნობების შესატყვისად — ძალაუფლებურად მიგვანიშნებს, რომ ფარსადანს, გარდა უცხოური წყაროებისა, ჩვენთვის დღემდე უცნობი რაღაც ქართული „ცხოვრებაც“ ჰქონია ხელთ.

ზემოთქმულის საილუსტრაციოდ მოვიტანთ ორიოდ მაგალითს მისივე თხზულებიდან.

როგორც ითქვა, ფ. გორგიჯანიძე საქართველოში თემურის შემოსევათა აღწერას იწყებს 1399 წელს მის მიერ „ხიმშიას ხეობის“ (პერეთ-კახეთის) აზარებით, რასაც მოსდევს თბილისზე გამოლაშქრებისა და ქალაქისათვის გამართული ბრძოლების აღწერა. ისტორიკოსის ცნობით „სიღამისინ ქალაქის გალავანი არ აეღოთ, დღეში ორჯელ სამჯერ ქართველნი გამოვიდნენ და წაუშენდნენ თურქთა. შეიქნებოდა ომი და ცემა, მრავალს ნაენებს უზამდეს თურქთა და ისრეე ქალაქში შევიდნენ. მაგრამ მთებიდან ზარბაზნის ცემით შიგ მყოფნი შეჯერდნენ და უწინ ქალაქი აიღეს და მეფე თავისის ჯარით ციხეში ავი-

ბიზანტიელი (ხალკოკონილი, ფრანჟე, დუკა) და თურქი ისტორიკოსები (ამიე ფაშა-ხადე, ნეშრი) ხაზს უსვამენ, აგრეთვე, თემურის შედარებით ლმობიერებას დატყვევებული ბაიასეთის მიმართ. აღნიშნული გასაუბრების თაობაზე კი დუკას ნათქვამი აქვს, რომ თემურმა ბაიასეთს ამ სიტყვებით მიმართა: „ეტიყომა ქვეყნები უფლის წინაშე დიდად არას ფასობენ რაკი ჩემისთანა კოქლსა და შენისთანა ელაშს ამხელა სამფლობელოები გვარგუნაო“. მისივე ცნობით და, ამას, იმეორებს იბნ არაბშაჰი (Tamerlane or Timur the great Amir გვ. 197), რამდენიმე ხნის შემდეგ თემურმა ბაიასეთი რაიონის გალაში (ქართლის ცხოვრების „რაიონის ყაფაზა“, იხ. ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი, „ქართლის ცხოვრება“. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბ., 1959, გვ. 339; იქვე, მეორე ტექსტი, გვ. 472) ჩასვა და აპირებდა სამარყანდში წაყვანას, მაგრამ იგი აყშაბში გარდაიქცა 1403 წელს (დუკას ცნობას ეუთბთებთ ა. კრიმსკის მიხედვით, იხ. А. Крымский, История Турции и ее литературы, т. I, М., 1916, გვ. 29).

²⁸ ფ. გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 304.

და და იქილამ იბრძოდეს. მაგრამ იქიცი თაბორის წვერიდამენ ზარბაზნით შეა-
ჯერეს და ღონე გაუწყდა და უ ე ნ ე ბ ლ ო ბ ი ს ფ ი ც ი და პ ი რ ი გა-
მოართევს და მეფეც თემურთან მოვიდა და ციხეც მოსცეს და მეფეს კარგად
დახვდა, მრავალი პატივი სცა და ქალაქით აიყარა და ბაგრატ მეფე თან წა-
იყვანა და ყარაბაღს მივიდა და არღუნ შაჰადა რაზმან ხოჯა დიდის ლაშქრით
კახეთს გაუძახა და ააოჭრეს და მეფე ბაგრატ თეიმურის პატიჯებით ყარაბაღში
გათათრდა და თემურ ჰემწიფემ მეფესაცა და მეფის ყმათაცა მრავალი მოს-
ცა და თავის საბატონოში გაისტუმრა²⁹.

მოტანილი ცნობა ბევრ საინტერესო და საყურადღებო დეტალს შეიცავს.
სპარსული წყაროების შესაბამის ძუნწსა და მშრალ თხრობასთან შედარებით.
ირკვევა, რომ თემურს თბილისის აღება ჩქარა ვერ მოუხერხებია და ბრძო-
ლები ქალაქგარეთაც გამართულა ხოლმე საქართველოს ჯარსა და თემურის
ლაშქარს შორის. გარდა ამისა, მტერს ცეცხლმსროლელი იარაღიც (ფარსადა-
ნის მიერ დასახელებული „ზარბაზნები“) გამოუყენებია მეციხოვნეთა წინა-
აღმდეგ, რომელსაც თურმე ქალაქს უშენდნენ „თაბორის წვერიდან“. გარდა
ამისა, დიდი ორიგინალობით გამოირჩევა მისი ცნობა ბაგრატის დატყვევების
გარემოებათა შესახებ, რომელიც, როგორც ირკვევა, მოწინააღმდეგეს დანე-
ბებია „უენებლობის ფიცისა და პირის“ გამორთმევის შემდეგ.

აღნიშნული გარემოებანი გვეკარნახობენ საესებით ლოგიკურ დასკვნას,
სახელდობრ — რაკი ეს და სხვა მსგავსი დეტალები არა გვხვდება აღნიშნული
მოვლენებიდან ყველაზე ახლო ხანებში შედგენილი ავტორების: ნეზამ ად-დინ-
შამის, შარაფ ად-დინ ალი იეზდის, მოინ ად-დინ ნათანზის, აბდ არ-რაზაყ
სამარყანდის, მირხონდის, ხონდეშირისა და სხვათა თხზულებებში, რომელთა-
ერთი ნაწილის გამოყენებასაც მკვლევრები ვარაუდობენ ფარსადანის მიერ.
საესებით ბუნებრივია, ველარც მის თხზულებაში მოხვდებოდა დამატებითი
წყაროების მოხმობის გარეშე.

ზემოთ მოტანილი ცნობა, სხვათა შორის, ძალიან საინტერესოა ენობრივი
თვალსაზრისითაც. გარდა იმისა, რომ გაწყობილია კარგი გამართული ქართუ-
ლით, იგი საესებით თავისუფალია სპარსიზმებისაგან, რასაც ვერ ვიტყვი
მომდევნო გვერდებზე მოთხრობილი ამბების შესახებ, როცა ფარსადანის
თხრობა აღარ შეიცავს დამატებით განსხვავებულ დეტალებს, მეტ-ნაკლებად
მისდევს სპარსული წყაროების ტექსტს და გამოთქმებიც სხვანაირია ნახმა-
რი ანალოგიური ამბების გადმოცემის დროს.

ფარსადანის მიერ სპარსულისაგან განსხვავებული წყაროების გამოყენე-
ბის კვალი კიდევ უფრო ნათლად ჩანს საქართველოში თემურის 1400 წლის
შემოსევასთან დაკავშირებული ამბების თხრობაში.

აღნიშნული შემოსევა სპარსულ წყაროებში გაცილებით ვრცლად არის
ასახული საქართველოში თემურის სხვა შემოსევებთან შედარებით. მიუხედა-
ვად ამისა, მაინც აშკარად ჩანს, რომ მის აღწერას ავტორებმა დააკლეს ბევრი
მნიშვნელოვანი რამ. ასე მაგალითად, დასახელებული წლის გაზაფხულზე,
ყარაბაღიდან წამოსული თემური საქართველოს მოადგა უზარმაზარი ლაშქ-
რით. ვიდრე საქართველოს ფარგლებში შემოიჭრებოდა, მანამ, თემურმა გზი-
დანვე ელჩები გამოგზავნა და კატეგორიულად მოსთხოვა საქართველოს მე-
ფეს მისთვის ალინჯის ციხიდან გამოყვანილი ჯალაირიანი უფლისწულის თა-

²⁹ ფ. გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 302.

პერის გადაცემა. წინააღმდეგ შემთხვევაში თემური საქართველოს მეფეს ემუქრებოდა ქვეყნის საშინელი აოხრებით³⁰.

მიუხედავად უდიდესი საფრთხისა მეფე გიორგი VII (1393—1407) მაინც არ შეუშინდა თემურის მუქარას, არ გასცა თავისი მოკავშირე და მოციქული ხელცარიელი გაისტუმრა ცივი უარით. ამის თაობაზე შარაფ ად-დინ ალი იეზიდის, მაგალითად, ნათქვამი აქვს, რომ გიორგიმ საქმის შედეგებზე არაფერი იფიქრა, მოციქული უხეში პასუხებით გამოისტუმრა, რამაც, თემურს მძინვარების ალი ააბრიალაო³¹. ხოლო თუ რას გულისხმობდა გიორგის „უხეში პასუხები“ ეს აღნიშნულ თხზულებაში არა ჩანს. სამაგიეროდ, ამის თაობაზე ფარაბ-დანის თხზულებაში ნათქვამია: „მეფემ კემწიფის შვილის თხოვნა უწყინა და ელჩს ავად დახვდა და თემურ კემწიფეს ასრე შეუთვალა: არ არის ჩვენთ ნათესავთ წესიო, რომ შეხევენილი კაცი ვისმე მიესცეთო. ელჩიც მომღურავი მივიდა. ეს ანბავი კემწიფემ იწყინა“³².

ამრიგად, როგორც აღინიშნა, გიორგი მეფის პასუხი თემურის მოთხოვნაზე 1400 წლის შემოსევის დროს საერთოდ არ არის დამოწმებული სპარსულ საისტორიო თხზულებებში, ხოლო მისი ფარსადანისეული ვარიანტი საკმაოდ განსხვავებულია „ახალი ქართლის ცხოვრებაში“ დამოწმებული პასუხისაგან. მაშასადამე, აღნიშნული ამბების აღწერის დროს ფ. გორგიჯანიძეს გარდა სპარსულისა და სხვა წყაროებისა რაღაც ქართული „ცხოვრება“ ჰქონია ხელთ, რომელიც განსხვავებული ყოფილა იმ წყაროებისაგან, რომლებსაც იყენებდნენ ვახტანგ VI-ის „სწავლული კაცები“.

ყოველივე ამის შემდეგ სპარსულ საისტორიო ძეგლებში აღწერილია საქართველოს ფარგლებში თემურის ლაშქრის შემოსევა და მასთან დაკავშირებული ამბები.

როგორც ცნობილია, ამ შემოსევის დროს თემურის ლაშქარმა სასტიკად ააოხრა მთელი აღმოსავლეთი საქართველო, დაანგრია სოფლები და ქალაქები, დაარღვია ეკლესია-მონასტრები, დასწვა საცხოვრებელი სახლები, გაჩეხა ბაღ-ვენახები, მოწვა და პირუტყვის გადაადოვებინა მოწეული ყანები, უმოწყალოდ გაულიტა მოსახლეობა. დამპყრობელთა რისხვას ვერ გადაურჩა ვერც მთებსა და მღვიმე-ქვაბებში გახიზნული ხალხი, რომელთა შესახებაც, მაგალითად, ნეზამ ად-დინ შამის ნათქვამი აქვს: „ქართველებს თავი შეეფარებინათ მალაღი მთებისა და გამაგრებული მღვიმე-ქვაბებისათვის; ძნელად მისადგომ ადგილებში სახიზარ-თავშესაფრები აეგოთ და შიგ გამაგრებულყვნენ. ომში გამოცდილი მეომრები და სახელოვანი გულოვნები სიმბნე-სიმამაცის მზღვარს გადადიოდნენ, ზოგიერთები ზანდუკებში სხდებოდნენ, ზანდუკებს მთიდან თოკით დაბლა ჰკიდებდნენ და, გამოქვაბულებს რომ გაუსწორდებოდნენ, ისრით, ხმლითა და

30 შარაფ ად-დინ ალი იეზიდი, ტ. II, გვ. 233.

31 იქვე.

32 ფ. გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 302; გიორგი მეფის პასუხი, ოღონდ საკმაო საბეცდო-ლებით, მოტანილია „ახალი ქართლის ცხოვრებაში“. ბერი ეგნატაშვილს, მაგალითად, ნათქვამი აქვს, რომ: „და ვითარცა მიიწია მოციქული მეფისა გიორგისა წინაშე, და ესრეთ უპასუხა მეფემან გიორგი მოციქულსა მას, ვითარმედ: „მე მეფისა შენისა უმცირესი არა ვარ, და არცა ძალ-ღო მოგკრება ქვეყანისა ჩემისა და, ვინათვან უთქუაშს, უკუთუ არა აღასრულოს საქმე ეგე, იყოსმეა დიაკი და არა კაცი“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 331).

ანალოგიური, ოღონდ ოდნავ ვრცელია ეს პასუხი „ახალი ქართლის ცხოვრების“ გადაკეთებულ გაგრძელებაში (იქვე, გვ. 460—461).

შეზღუდული ებრძოდნენ შიგ გამაგრებულ ურწმუნოებს; ცეცხლმოდებულ ნავთთან ჭოტნებს ესროდნენ და უწყავდნენ ხის ნაგებობებს. ურწმუნოებიც თავგამეტებით იბრძოდნენ სიკვდილის შიშით³³.

შემდეგ მასვე, იქვე. აღნიშნული აქვს 15 ციხის დაპყრობა თემურის ჯარის მიერ თბილისის ციხის ჩაუთვლელად³⁴.

დაახლოებით ასეთივეა სხვა ისტორიკოსთა ცნობებიც.

აღსანიშნავია, რომ, იგივე ამბები აღწერილი აქვს ფ. გორგიჯანიძესაც. მაგრამ მის მონათხრობში სპარსული წყაროებისაგან განსხვავებით მეტი საყუარადღებო დეტალი ჩანს.

ფარსადანის ცნობით: „იმერეთი აიყარა და ქვაბთა და ციხეთა და მაგარს მთებში აიყარა და თურქთ მეომარი კილობნებში ჩასხეს და საცა ქვაბებში ხიზანი იყო, იმის კარებსზედ საბლით ჩაჰკიდეს და შიგნიდამ ქართველნი და გარედამ თურქნი, დაუწყეს ერთმანეთს სროლა და ცემა. ზოგს საბელი გაუწყვიტეს და კილობნიანთ ჩაიმტერივნეს, დაიკოცნეს და ზოგან ძველ ძული შეაყარეს ნავთით დასველებული და ცეცხლი შეუკეთეს და რომელსაც ქვაბს კონბლის გასასვლელი გზა არა ჰქონდა, დაირჩინეს და რომელსაც კონბლის გასასვლელი გზა ჰქონდა, ვერა აწყინეს და ზოგან შიგნიდამ ძალი მოატანეს და ძველ ძული წართვეს, ვერცა რა ამით აწყინეს და რომელსც საკონბლე არა ჰქონდათ და ვერც ძველძული წართვეს, ისინი კონბლმან დარჩო და ქვაბი აიღეს და თუ რამ შიგ იყო, წაიღეს და იმ ერთის გზობით თხუთმეტი ციხე და ქვაბი აიღეს, ვინც დაიჭირეს, თუ გაათათრდეს გაუშვეს და თუ არ გაათათრდნენ დახოცეს“³⁵.

گرگیان پناه بکوههای بلند و غارهای استوار 215: 33
برده بود ند و در مواضع سخت خانها و حصارها ساخته و بدان مستظهر شده
مردان کارزار و دلیران نامدار از سرجلادت و مردانگی در آمدند و جمعی در
صندوقها نشستند و آنرا بطنائبا استوار گردانیده از بالای کوه فرو گذاشتند
چون برابر مغارها می رسیدند با گبران که در مغارها بودند بتیر و شمشیر
نیزه حرب می کردند و آتش و نقط می انداختند و عمارتی که از چوب ساخته
بودند می سوختند و کبران نیز از هول جان بجان میکوشیدند

34 იქვე.

35 ფ. გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 302; ამ მოვლენის დასავლეთ საქართველოში, იმერეთში გადატანა, როგორც იქვეა ფ. გორგიჯანიძე, აშკარა შეცდომაა. როგორც ითქვა, თემური მაშინ აღმოსავლეთიდან მოადგა საქართველოს და აქ ჩამოთვლილი ამბები მოხდა მდინარე მტკვრის სამხრეთით მდებარე საქართველოს აღმოსავლეთი საზღვრიდან თემურის ჯარის თბილისში შემოსვლამდე (ნეზამ ად-დინ შამი, გვ. 215; შარიფ ად-დინ ალი იფზი, ტ. II, გვ. 50; აბდ არ-რაზაყ სამარყანდი, ფ. 384 ა; მირზონდი, გვ. 346). მაგრამ ასეთი შეცდომები ფარსადანს სხვაგანაც მისდის და მოვლენები უმართებლოდ გადაქვს აღმოსავლეთიდან დასავლეთ საქართველოში და პირუტყ. ერთ-ერთ ასეთ შეუსაბამობას, სხვათა შორის, ყურადღება მიაქცია ს. კაკაბაძე, რომელიც ამის თაობაზე აღნიშნავდა, რომ ფარსადანი „გიორგი მეფეს ბაგრატის ძეს ის იმერეთის მეფედ სთვლის, რაც აშკარა შეცდომაა“ (საისტორიო მოამბე, II, 1925, გვ. 203). აქედანვე წარმოსდგება ფარსადანის სხვ. დანარჩენი შეცდომებიც. საქმე ისაა, რომ ქართლის მეფედ ფარსადანს ბაგრატი ჰგონია საქართველოში თემურის შემოსევითა მთელ მანძილზე, რაც კარგად ჩანს მისივე თხუთმეტის შინაარსიდან. ასე მაგალითად, 1403 წ. გიორგი მეფესთან ზავის დადების შემდეგ თემური დასავლეთ საქართველოდან გამობრუნდა, თბილისზე ჩაიარა და სამუდამოდ გასცილდა საქართველოს. ამასთან დაკავშირებით ფარსადანს ნათქვამი აქვს, რომ თემურმა „ქართლზედ ჩაიარა, თბილის ქალაქს მეფეს ბაგრატს ესტუმრა და ცხენი და ჯარი შეასვენა და ყარაიზი ინადირა. მეფესა და მეფის შვილებს, თავადთა და

როგორც ვხედავთ, ამ შემთხვევაშიაც, სპარსული საისტორიო წყაროების მწირი და მშრალი ცნობები ფარსადანია მიერ გამდიდრებულია ფრიად საყურადღებო მნიშვნელოვანი დეტალებით. თანაც მისი თხრობა საკმაოდ გამართულია ენობრივად და თავისუფალია სპარსიზმებისაგან. საიდან უნდა მომდინარეობდეს ფარსადანის ეს დამატებითი ცნობები და დეტალები? ვფიქრობთ ისევ რომელიღაც ქართული „ცხოვრებიდან“, რომელსაც, როგორც ჩანს, ავტორი იყენებდა სპარსული წყაროების გვერდით³⁶.

გარდა ქართულისა, სპარსულისა და, ალბათ, სხვა უცხოური წყაროებისა, ფ. გორგიჯანიძეს თავისი თხზულების ამ მონაკვეთის გასამართავად უნდა გამოეყენებინა ზეპირსიტყვიერი მასალაც. ამისი კვალი განსაკუთრებით კარგად ჩანს საქართველოში თემურის ბოლო შემოსევისა და გიორგი მეფესთან დაჯანჯებაზე დაკავშირებული ამბების თხრობის დროს.

როგორც ითქვა, ეს ზავი დაიდო 1403 წლის შემოდგომის მიწურულს. მას წინ უსწრებდა ელჩების გაცვლა-გამოცვლა თემურსა და გიორგი VII შორის.

სპარსული წყაროების მიხედვით, თემური თითქმის ერთხანს თავს იკავებდა ზავის დადებისაგან რელიგიური მოტივების გამო, მაგრამ, ბოლოს, თანხმობა განაცხადა წარჩინებულ ამირთა და ისლამის რელიგიის წეს-მეცნიერთა მოსარჩლეობა-გამოკითხვის შემდეგ, რაც ოფიციალურად შეატყობინეს გიორგი მეფეს.

თემურის კარზე ზავის დასადებად გაგზავნილ ელჩებს გიორგიმ მდიდრული ძღვენი გაატანა თან, რომელთა შორის სპარსულ წყაროებში ჩამოთვლილია: „ათასი ოქროს თანგა უავგუსტოესი თემურის სატიტულო ზედწერილით, ათასი ცხენი, უამრავი ძვირფასი ქსოვილი და ურიცხვი სიკეთე და ქონება, მათ შორის ბევრი ოქროს, ბროლისა და ვერცხლის კუერქელი და ლარ-

მეფის კარის მოკვლებსა და ყველას შეფერებით პალატები უბოძა და იქიდან აიყარა და ნადირობით ყარაბაღში მივიდა. ბილადანის ქალაქის აშენებას კელი მიჰყო“ (იქვე, გვ. 312).

ამრიგად, ფარსადანს ქართლის მეფე ჰგონია ბაგრატ, იმერეთისა გიორგი და მის სახელთან დაკავშირებული წყაროების ყველა ცნობა ერთიანად გადაეცეს დასავლეთ საქართველოში.

36 როგორც ცნობილია, ივ. ჭავჭავაძელმა ფ. გორგიჯანიძის თხზულება პირობითად დაჰყო ოთხ ნაწილად: I — დასაწყისიდან თამარის გამეფებამდე, II—თამარის გამეფებიდან XI V ს-ის დამდეგამდე, III—XIV ს-ის დამდეგიდან XVII ს-ის პირველ მესამედამდე და IV—1636 წლიდან XVII ს-ის მიწურულამდე. მანვე მოგვცა თითოეული ნაწილის შეფასება-დახასიათებაც, სადაც თხზულების პირველი ნაწილის შესახებ იგი აღნიშნავდა, რომ იგი ზეპირსა და გაგონილს ამბებზეა დამყარებული და ამის გამო ზღაპრული ხასიათი აქვსო (ივ. ჭავჭავაძე, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 291). რაც შეეხება თხზულების მეორე ნაწილს, ამის შესახებ ივ. ჭავჭავაძე მიუთითებდა, რომ იგი „ქართლის ცხოვრების მიხედვით არის შედგენილი“ და „არავითარი მნიშვნელობა არცა აქვს, რადგან თვით მისი წყაროს დედანმა, საუცხოო ღირსებისამ, ჩვენამდე მოაღწია“ (იქვე).

როგორც შემდგომმა კვლევა-ძიებამ გვიჩვენა მკაცრი აღმოჩნდა ივ. ჭავჭავაძის აღნიშნული შეფასება ფ. გორგიჯანიძის თხზულების როგორც პირველი, ისე მეორე ნაწილის მიმართ, რადგან ავტორს მათ შესაძღვნად პირველხარისხიანი უცხოური და ქართული წყაროები ჰქონია ხელთ (იხ. რ. კიკნაძე, კიდევ ერთი ქართული წყარო ლაშა გიორგის ისტორიისათვის, კრებ. „საქართველო რუსთაველის ხანაში“, თბ., 1966, გვ. 93—104; მისივე, ფარსადან გორგიჯანიძის ერთი ქართული წყაროს შესახებ, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1971, № 2, გვ. 115—122; მისივე, ეპოქალმწერლის თხზულების ერთი ადგილზე შეესხმისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1971, № 4, გვ. 115—123).

აღნიშნულიდან გამომდინარე, სულაც არ არის გამორიცხული, რომ ფ. გორგიჯანიძეს თავისი თხზულების III ნაწილის გასამართავად უცხოური წყაროებთან ერთად სანდო ქართული წყაროც ჰქონოდა ხელთ.

ნაჲ, ერთი ცალი სასიამოვნო ფერისა და წმინდა წყლის ლალი, წონით 18 მისხალი, რომლის წსგავსი და რომლის წონისა (ქვეყნიერებაზე) იშვიათად გვხვდება: 37.

ეს ცნობა თითქმის უცვლელად არის გამეორებული თემურისა და თემურიანთა დროის სხვა საისტორიო თხზულებებშიც³⁸, მაგრამ განსხვავებულ დამატებოთ დეტალებს მარტო ფარსადანის თხზულებაში ვხვდებით. ისტორიკოსის ცნობით, გიორგი მეფის ელჩების მიერ თემურისათვის მიერთმეულ საჩუქრებში იყო: „ათასი ცხენი, ათასი თეთრი თემურის საჯელს ზედან მოჭრილი, მრავალი კარგი და უცხო ნაქსოვნი სასაქელო ჯაჭვები და იარაღები ბროლისაგან დათლილი და ვერცხლისაგან გამოქედილი ჯამჭურჭელი. ბადაშხანის ლალი ერთი საჯელათ გვრდემლა — კარგ ფერი, კარგად წყლიანი, კარგად გათლილი, სანახავად საამებელი, თერამეტი მისხალ სამის მარჩილის წონა და ჯუპარ მცნეთა მისი ფასი ძვრათ ღირებისათვის ვერ დადევს. ესეები თემურ კემწიფემ მოიწონა, ნამეტნავად ლალა ახრე ბრძანა: ასრე კარგ ფერი და კარგად გათლილი, კარგად წყლიანიო და ლალი ამ სიდიდით არვის უნახავსო, არცა სხვათ კემწიფეთ ჰქონებიათო და არც მე მინახავსო“³⁹.

როგორც ვხედავთ, ფარსადანის ცნობაში თემურისათვის მიერთმეული ლალის შესახებ გაცილებით მეტი დეტალია შემოტანილი, ვიდრე სპარსული წყაროების ცნობებში. თანაც უაღრესად საინტერესოდ გამოიყურება ქართველი ისტორიკოსის მიერ მისი სახელდებით მოხსენიება. ამასთანავე, ფარსადანს გაზრდილი აქვს მისი წონაც — 18 მისხალი და სამი მარჩილი სპარსული წყაროების 18 მისხლის ნაცელად. საინტერესოა აგრეთვე თემურის ნათქვამიც ამ ლალის თაობაზე, რაც, აგრეთვე, არ არის სპარსული წყაროების ცნობებში. საიდან მოიპოვა ფარსადანმა ეს ცნობები ჩვენთვის უცნობია. ყოველ შემთხვევაში, ცხადია, რომ სპარსული წყაროებიდან არა. ზომ არ იცოდა ყოველივე ეს ზეპირიტყვიერი გადმოცემებიდან? ამ მხრივ მხედველობაშია მისაღები მისივე ნათქვამი, რომ: „იტყვიან, ეს ლალიო ახლა ინდოეთის კემწიფის სახლსში ძესო“⁴⁰.

როგორც ვხედავთ, საქართველოში თემურის შემოსევებთან დაკავშირებული ამბები კვლავაც ცოცხალი ყოფილა ხალხის მეხსიერებაში XVII ს-ის ბოლოს, როდესაც ფარსადანმა დაასრულა თავისი თხზულების წერა.

ორიოლდ ადგილას ფ. გორგიჯანიძეს თავისი თხზულების ამ მონაკვეთში ჩაბ.

37 შარათ აღ-დინ ალი იეზი, ტ. II, გვ. 518: هزار تنگه زر که سکه آنرا بالقاب همایون آراسته و هزار اسپ باسی نقا به افشته و کرایم اموال و خواسته از آنجمله بسی از ظروف و اوانی زر و نقر و بلور و یک قطعه لعل خوش رنگ آبدار بوزن هژده مثقال که از آن نوع و بان وزن کم اتفاق افتد

38 ნუჲამ აღ-დინ შამი, გვ. 286; აბდ არ-რაზაჲ სიმარყანდი, ფ. 462b; მირზონდი, გვ. 455.

39 ფ. გორგიჯანიძის ისტორია, გვ. 312; ასეთი პატიოსანი თვალი რომ მართლაც ყოფილა საქართველოს სამეფო საგანძურში, ჩანს ეპითაღმწერლის ცნობიდანაც. როცა ისტორიკოსი ვადმოგვცემს საქართველოს ორ სამეფოდ გაყოფის ამბავს ნარინ დაეითსა და ულუ დაეითს შორის, იქვე შენიშნავს: „მაჲინ არლარა იყო, დაამტკიცეს, რათა განყონ სამეფო და საჭურჭლე იარაღ... და განყვნს სამეფო და საჭურჭლენი; გარნა ზუამლისა ქუბას რომელი იღვა, მცირე გამოიღეს და გაიყვნს, და უფროსი ქუბასავე დაუტევეს, ხოლო ჯაჲ იგი სახელდებული, სალმასური, და თუ ილი იგი პატიცემული გურდემლი, და მარგალიტი იგი ღიდი, რომლისა სწოარი არავის-სადა უხილაეს, — ესე სამივე რუსუდანის ძესა დაეითს მიხვდა“ (ეპითაღმწერალი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 243); აღსანიშნავია, რომ ზოგ ნუსხაში ყოფილა „გვრდემლიც“.

40 იქვე.

თული აქვს საკუთარი ნააზრევნი და შეხედულება ამა თუ იმ ისტორიული ფაქტისა და მოვლენის შესახებ. ერთი ასეთი მომენტი, მაგალითად, შეინიშნება ბირთვისის ციხის აღებასთან დაკავშირებით თხრობაში.

სპარსული წყაროების მიხედვით, ბირთვისის ციხის დამცველები ზედმეტად ყოფილან დაიმედებული ციხის სიმტკიცე-მიუველობაში. თემურმა ცნობად ეს მომენტი გამოიყენა მათი ყურადღების მოსაღწეობად და ციხის დასაპყრობად. ფ. გორგიჯანიძე, ამ ციხის დაპყრობის ამბავს რომ გვაუწყებს, იქვე შენიშნავს „ქართულთ ციხის სიმაგრისაგან დიდი იმედი აქონდათ რომ ქემშიფის ამდენი ცდა და სარჩელი ხუმრობა ეგონა და მართლა არ გაუფრთხილდნენ თორა იმ ციხეს ვერკინ აიღებდა. თურქთაც ისრე მიაჩნდა, რომ არ აიღებისო. მაშ არასფერში ამაყოზა და შეუპოვრობა არ ვარგა. ნათქვამიც არის — სიფრთხილე კაცს თავს არ ატკენსო“⁴¹.

მეორე ასეთი მომენტი შეინიშნება თხზულებში ამ მონაკვეთის დასასრულში, როდესაც ფ. გორგიჯანიძე გვაუწყებს თემურის გარდაცვალების ამბავს და დასძენს: „ის მიწას მიბარეს და მრავლის სარჯლითა და ოჯახი თხრით და სიკვდილებითა და დატყვევებით ნაშოვნი სხვათ დარჩა და მას განკითხვის დღის შიში თან წაჰყვა და ქვეყანანი ზოგი ვინ დაიჭირა და ზოგი ვინაო“⁴².

ამრიგად, როგორც ზემოთ მოტანილმა განხილვამ გვიჩვენა, ფ. გორგიჯანიძე მართლ ერთადერთ სპარსულ წყაროს კი არ იყენებდა თავისი თხზულების საკვლევი მონაკვეთის შედგენის დროს, არამედ მას თავიანთი ხასიათითა და მიმართულებით ერთმანეთისაგან საკმაოდ განსხვავებული რამდენიმე უცხოური წყარო ჰქონია ხელთ. გარდა ამისა, მასვე გამოუყენებია ჩვენთვის დღემდე უცნობი რომელიღაც ქართული „ცხოვრება“ და ხალხში შემორჩენილი ზეპირსიტყვიერი მასალა.

К. Г. ТАБАТАДЗЕ

ЕЩЕ РАЗ ОБ ИСТОЧНИКАХ XV ВЕКА СОЧИНЕНИЯ П. ГОРГИДЖАНИДЗЕ

Резюме

Вопрос об источниках XV века сочинения П. Горгиджанидзе, повествующего о нашествии полчищ Тимура на Закавказье и сопредельные страны, давно стал объектом изучения исследователей.

Среди грузиноких ученых давно бытовало мнение высказанное еще акад. И. А. Джавахишвили, что П. Горгиджанидзе для данной части своего сочинения была использована сокращенная версия «Зафар-намэ» («Книга победы») Шараф ад-дина Али Йезди. В дальнейшем было выдвинуто новое соображение, что источником сведений грузинского историка послужило сочинение Абд ар-Раззака Самарканди «Матла' ас-са'дейи ва маджма' ал-бахрейн» («Место восхождения двух счастливых светил и место слияния двух морей»).

Не отрицая возможности знакомства грузинского историка с сочинением Абд ар-Раззака Самарканди, в статье доказывается, что при описании событий, связанных с наступлением полчищ Тимура на Грузию, П. Горгиджанидзе не ограничивался сведениями какого-либо одного источника, а пользовался несколькими, в том числе и не принадлежащими к тимуридской ориентации персоязычными сочинениями, а также грузинскими источниками.

⁴¹ იქვე, გვ. 308.

⁴² იქვე, გვ. 314.

სოლაქ-ზადე საქართველოს შესახებ

გვიანფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის არაერთი საკითხის შესასწავლად ქართულთან ერთად გარკვეულ ადგილს იკავებს ოსმალური ნაშრომი და დოკუმენტური წყაროები. განსაკუთრებით მდიდარია ოსმალური ისტორიოგრაფიული ლიტერატურა, სადაც მნიშვნელოვანი ცნობებია მოცემული საქართველოსა და ამიერკავკასიის ქვეყნებზე. XVII საუკუნისათვის დიდად დაწინაურდა ოსმალური ისტორიოგრაფია. ამ პერიოდის თაობაზე სამართლიანად შენიშნავს აკად. ს. ჩიქია: „გადაუქარბებლად შეიძლება ითქვას, არსებობს მთელი პლეადა სახელოვანი ისტორიკოსებისა, რომელთა შემოქმედება მსოფლიოს ხალხთა კულტურულ-ისტორიული საკითხების შესწავლისა და კვლევის საქმეში უძველესად დიდი განძია. ამ თვალსაზრისით საკმარისია XVII საუკუნის თურქ მეისტორიეთა მხოლოდ ჩამოთვლა, რომ ცხადი გახდეს ამ ეპოქის თურქ ისტორიკოსთა შემოქმედების მოცულობის ზომა და შინაარსობლივი მრავალფეროვნების სიდიადე“¹. ერთ-ერთი ანთთაგანი იყო მეჰმედ სოლაქ-ზადე ჰემდემი.

საქართველოს შესახებ მცირე, მაგრამ ყურადსაღები ფრაგმენტული ცნობები მოეპოვება სოლაქ-ზადეს (გარდაიცვალა 1657 წ.). თითქმის არაფერია ცნობილი მისი ბიოგრაფიიდან. დაიბადა იგი სტამბოლში, სახელმწიფო მოხელის ოჯახში. მან თავიდანვე გამოამჟღავნა მუსიკისადმი მიდრეკილება, რის გამოც მას მეტსახელად მისხალი ჩელები („მისხალი“ სალამურის მსგავსი საკრავია) შეარქვეს.

მეჰმედ სოლაქ-ზადე ავტორია ოსმალეთის ისტორიის ფუნდამენტური ნაშრომისა, რომელიც მოიცავს პერიოდს ოსმალეთის იმპერიის დაარსებიდან ვიდრე სულთან იბრაჰიმ I-ის (1640—1648) ტახტზე ასვლამდე².

სოლაქ-ზადე ფართოდ იყენებდა წინამორბედ და თავის თანამედროვე ისტორიკოსთა თხზულებებს. მიუხედავად ამისა, სოლაქ-ზადეს ნაშრომი მაინც დამოუკიდებელი ნაწარმოებია და მასში ბევრი ისეთი საინტერესო ცნობაა შემონახული, რაც დღეისათვის ცნობილ სხვა წყაროებში არ არის დაცული. სოლაქ-ზადეს თხზულების წყაროების მეტი წილი დღეისათვის უცნობია, რაც მისი ისტორიის ღირებულებას უფრო ზრდის.

1 იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ს. ჩიქიამ, თბ. 1964 წ. გვ. 10

2 სოლაქ-ზადეს და მისი თხზულების შესახებ იხ. Fr. Babinger, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre werke, Leipzig, 1927, გვ. 203—204.

საგულისხმო ცნობები აქვს დაცული სოლაქ-ზადეს საქართველოსა და ამიერკავკასიის ისტორიისათვის. საუურადღებოა მძა მიერ მოთხრობილი ამბავი ოსმალთაგან ქანეთის ციხის დამორჩილების თაობაზე. დღეისათვის მეტად მწირი ცნობები ან თითქმის არაფერი მოგვეპოვება ქანეთის ისტორიის შესახებ. ისტორიული საქართველოს ეს სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი ადრევე მიიტაცა ოსმალეთის ზელისუფლებამ და იქ ოსმალური სოციალურ-პოლიტიკური სისტემა დაამკვიდრა. ქანეთის ციხის დამორჩილების ამბის გადმოცემისას სოლაქ-ზადე იყენებს წინამორბედი ისტორიკოსის მეჰმედ ნეშრის (XV ს.) თხზულებაში დაცულ ცნობას³, მაგრამ ამავე დროს მისგან განსხვავებულ ფაქტებზეც ჩერდება. ოსმალთა ჟამსა მიერ ქანეთის ვილაიეთის დამორჩილება, წყაროს ავტორის მიხედვით 1427—28 წელს მოხდა. სინამდვილეში ამ პერიოდისათვის ქანეთის ტერიტორიები ოსმალებს უკვე დიდი ხნის დაპყრობილი ჰქონდათ. აქ აღწერილი ამბავი ეხება ქანეთის ვილაიეთის განმგებლის ჰუსეინ-ბეგის მიერ დამოუკიდებლობის დაკარგვას, ოსმალეთის ცენტრალური ზელისუფლებისადმი დამორჩილებას. ამ დროისათვის ქანეთი უკვე ვილაიეთადაა გადაქცეული და მისი განმგებელი ჰუსეინ-ბეგი გამაჰმადიანებული ოსმალთა მოხელეა, რომელიც დამოუკიდებლობის შენარჩუნებისაკენ ისწრაფვის.

სოლაქ-ზადე აღწერს ირან-ოსმალეთის ომების ეპიზოდებს, სულთან სელიმ I-სა და ირანის შაჰის ისმაილ I-ს შორის წარმოებულ ბრძოლებს საქართველოსა და საერთოდ ამიერკავკასიაში. XVI საუკუნის შუა წლებისათვის გაძლიერებული ოსმალეთი თანდათანობით იპყრობს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს და ოსმალურ სოციალურ-პოლიტიკურ ინსტიტუტებს აარსებს, ქართულ ტერიტორიებზე „სანჯაყების“ ჩისტემას ქმნის და ამით საბოლოოდ იერთებს მათ. ირან-ოსმალეთის დაუსრულებელი ომების ასპარეზად ამ პერიოდში სწორედ ამიერკავკასია იქცა. ამ ლაშქრობათა ერთი ეპიზოდი, კერძოდ, 1549 წლის ლაშქრობა აღწერილი აქვს სოლაქ-ზადეს. იგი ამ შემთხვევაშიაც თავის წინამორბედ და თანამედროვე ოსმალთა ისტორიკოსთა ნაშრომებს ეყრდნობა, უფრო მოკლედ. მაგრამ საკმაოდ განსხვავებულად და ორიგინალურად გადმოგვცემს ოსმალთა მიერ 1549 წელს საქართველოს სამხრეთი ტერიტორიების დაპყრობის ამბებს, ვიდრე, ვთქვათ, იბრაჰიმ ფეჩევი⁴.

სოლაქ-ზადეს მიერ საქართველოს შესახებ ქვემოთ მოტანილი ცნობები ამოკრეფილია მისი „ისტორიიდან“⁵. ამ ცნობების ოსმალურ, ქართულ და სხვა ენებზე არსებულ ცნობებთან შეჯერება და შესწავლა-განალიზება გარკვეულ შექს შეიტანს ოსმალეთ-საქართველოს ისტორიული ურთიერთობის ცალკეული დეტალების დაზუსტების საქმეში. ამიტომ მიზანშეწონილად მივიჩნიეთ მისი ამ სახით გამოქვეყნება.

ქ ა ნ ე თ ი ს ც ი ხ ი ს დ ა მ ო რ ჩ ი ლ ე ბ ა

იორგუჩ-ფაშას¹ მუდმივი საფიქრალი იყო აღფ-არსლანის შვილი ჰუსეინ-ბეგისათვის² როგორმე წაერთმია ქანეთის ვილაიეთი³ და ოსმალეთის სახელმწიფოსათვის შემოეერთებინა. 831 წლის პირველ [თვეს] მან საქორ-

³ K i t a b - ı C i h a n - N ü m a, Neşri Tarihi, II, Yayınlayanlar: Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen, Ankara, 1957, გვ. 600—603.

⁴ იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 27—28.

⁵ ۱۲۹۷, صولات زاده تاریخی، استانبول.

წილო წვეულება გაშართა და ჰუსეინ-ბეგი მიიპატიჟა. ჰუსეინ-ბეგი ამ მიპატივების მიზანს მიუხვდა და ასე აუწყა: „ჩვენ ამ მხარეზე პრეტენზია არა გვაქვს, თუ ჩვენ ხელთ არსებული გავერანებული [ადგილის] ალება გსურთ, თქვენი ხალხი მოვიდეს და დაიპყროს, ჩვენ წინააღმდეგი არა ვართ. უმკველია ჩვენც დავრსვენებთ: რადგანაც ჰუსეინ-ბეგმა თავი აარიდა წვეულებას, იორგუჩ-ფაშა შეწუხდა და ლაშქრის შეგროვებას შეუდგა, ქანეთის მხარეს გალაშქრება განიზრახა. ჰუსეინ-ბეგმა როგორც კი გაიგო ვითარება, ისევე შეატყობინა: ჩემი მხარე სასულთნოს მტერი არ არის როგორც ჩემს წინააღმდეგ ლაშქარი გამოიყვანო, თუ მურადის⁴ ქვეყანაა, მე თავად პოვალ და ჩაგბარდებო. ამ ცნობის გაგზავნისთანავე თვითონაც მოვიდა და ფაშას შეხვდა. იორგუჩ-ფაშამ მისი ხალხი და ოჯახი ამასიამ⁵ დატოვა. თვითონ ბორკილგაყრილი და დატყვევებული სტამბოლს გააგზავნა. იგი სულთნის ბრძანებით ბურსის ციხეში⁶ გამოჰკეტეს. ამგვარად, იორგუჩ ფაშამ ხელთ იგდო ქანეთის ვილაიეთი. ხსენებულ ჰუსეინ-ბეგს გარკვეული ხნის შემდეგ ხელსაყრელი შემთხვევა მიეცა და ციხიდან გაიქცა. ორი წელიწადი იხეტიალა და კვლავ კანონიერად სასულთნოს ადგილსამყოფელს შეაფარა თავი, შეევედრა და მოსალოდნელზე უფრო მეტი მფარველობა აღმოუჩინეს: რუმელიაში⁷ სანჯაყი მისცეს და თავისი ხალხი და ოჯახიც დაუბრუნეს.

სულთან სალიმ-ხანის⁸ ბრძოლა საპართევლოში და შაჰ-ისმაილის⁹ ლაშქართან, ზოგიერთი ციხის აღება და შაჰზადე სულეიმანთან¹⁰ ერთად თავდასხმა
სანჯაყში¹¹.

ცნობილია და გულებში ხსოვნადაა დარჩენილი, რომ როდესაც მისი უდიდებულესობა შაჰზადე სულთან სალიმ-ხანი ტრაპიზონის ვილაიეთში მივიდა, დიდ დროს ანდომებდა იმ მხარეში საქართველოს მტრებთან ბრძოლასა და საღვთო ომს. ამის შემდეგ [ოსმალთა]მახვილის სისხლიანმა ვადამ რამდენიმეჯერ გაფანტა ყიზილბაშნი, ბაიბურთი¹² და აზერბაიჯანი ხელიდან გამოსტაცა მათ. მაღალი ბატონის გადმოცემის მიხედვით, მიზეზი ის იყო, რომ რაკი შაჰ-ისმაილმა არდებელის ვილაიეთი¹³ დაცილად ჩათვლა, აზერბაიჯანი ხელიდან გამოსტაცა სხვებს და თვითონ დაიპყრო. შემდეგ სამი ათასი ყიზილბაშით თავისი ძმა იბრაჰიმ მირზა და ზოგიერთი თავისი ამირი გაგზავნა და, რაკი შაჰზადე სელიმ-ხანის¹⁴ სატახტო საბრძანებლის — ტრაპიზონის ვილაიეთის განადგურება და ხელში ჩაგდება დაევა, დიდად სახელოვანმა უფლისწულმა სიფხიზლე და სიმხნევე გამოიჩინა და მათ მეწინავე მეომრებს მაღალი ღვთის წყალობით თავს დაესხა. აზერბაიჯანის მახლობლად ხელსაყრელი შემთხვევა მიეცა და ყველანი ხმლით აკუწა. ასე დაიპყრო აზერბაიჯანი. ამ ბრძოლაში შაჰ-ისმაილის უნდელი ძმა იბრაჰიმ მირზა შეიპყრო, ტრაპიზონის ციხეში გამოკეტა — გადმოგვცემენ, თუმცა ამის სიმართლე საეჭვოა. ამ ბედნიერ წელს¹⁴ ფალის საზღვარზე სელიმ-ხანის შვილს შაჰზადე სულეიმან-ხანს მაღალი ღმერთის უდიდებულესობამ ბოლუს სანჯაყი¹⁵ უწყალობა. როდესაც ეს შაჰზადე სულთან აჰმედმა გაიგო, არ დაეთანხმა და სთქვა, რომ რადგანაც ბოლოს ღივა ამასიადან სტამბოლისაკენ მისასვლელ გზაზეა, ამ შაჰზადე სულეიმანს ბედნიერების დედაქალაქში დაბინავების საშუალება არ უნდა მიეცეს და ეს ბიჭი ჩემს გზაზე არ უნდა იდგესო. ბედნიერების ტახტს როგორც კი მიაღწევა [ეს]

არზა, რადგანაც სულთან აჰმედის, მაღალი ღმერთის უდიდებულესობის კატეგორიულ სიტყვებს წინ ვერავინ აღუდგებოდა, ბოლოს ქუთას სანჯაყით¹⁶ იქნა შეცვლილი. სახელგანთქმული და მაღალკეთილშობილი შაჰზადე ქვეყნის მპყრობელი ხელმწიფის ფირმანით ტრაპიზონიდან ქუთასაკენ გაემგზავრა. თავისი მოსვლით ის ვილაიეთი მოაშენა და მისი მოსახლეობა გაახარა.

გვ. 324—325.

ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს დ ა პ ყ რ ო ბ ი ს ა ღ წ ე რ ა

ფადიშაჰის უმაღლესმა ძლიერამოსილებამ ის ზამთარი ალეპოში გაატარა და იმ გაზაფხულზე, რადგანაც ბედნიერ შემთხვევებს ჰქონდა ადგილი, 956 წლის ჯუმადი ალ-ავალის მეათე დღეს¹⁷ დიდი ლაშქრით ალეპოდან გამოვიდა და დიარბექირისაკენ¹⁸ გაემგზავრა. განზრახული და გადაწყვეტილი ჰქონდა დიარბექირიდან საქართველოზე გაელაშქრა. ამ ლაშქრობის მიზეზი და საბაბი ის იყო, რომ ქართველთა ტომი ზოგიერთ მიუდგომელ ციხეში იყო გამაგრებული, მუდამ აჯანყებული იყო, ამბოხებაზე ხელს არ იღებდნენ, ხან წყუთული შაჰის მხარეზე [იყვნენ]. ხანაც ფადიშაჰის უდიდებულესობას აფარებდნენ თავს. იქამდე, რომ ერთსელ, როდესაც ბაღდადში სალაშქროდ მიემგზავრებოდა, შაჰინშაჰმა ქვეყანა აიღო, ხელსაყრელი შემთხვევათა სთქვა და უამრავი ქართველი შეკრიბა. არზრუმის ბეგლარ-ბეგი მუსა-ფაშა¹⁹ მოულოდნელად თავს დაესხა, სარწმუნოებმართვის დაეცნენ [ზრძოლის ველზე]. უეჭველად საჭირო იყო მათი დალაშქვრა, რომ ისინი კჟუაზე მოეყვანათ. როცა დიარბექირში კარგად და ბედნიერად შევიდნენ, მეორე ვეზირ აჰმედ ფაშას²⁰ ყარამანიის, არზრუმის, ზულკადირიეს და სივასის²¹ ბეგლარბეგები სასულთნო ზაიმებითა და სიფაქთა სანჯაყ-ბეგებით, გარკვეული რაოდენობის ბრწყინვალე სამეფო კარის იანიჩრები და აზაბთა ალაები²² შეუერთდნენ და იქითკენ იქნენ გაგზავნილნი. სახელოვანი სარდალიც გარკვეული მანძილის გავლით შაბანის თვის მეცხრამეტე დღეს²³ საქართველოს ციხეთგან თორთუმის ციხემდე²⁴ მივიდა. რამდენიმე დღის გარემოცვის შემდეგ დაიპყრო, ამის შემდეგ მის სიახლოვეს ნეჟაჰისა²⁵ და მერ-ხევის სახელწოდების ციხეების მოსახლეობა შიშმა შეიპყრო, მათაც პატიების თხოვნით ციხის გასაღები მოიტანეს. შემდეგ აქჩე-პისარის²⁶ სახელწოდების მტკიცე ციხე, რომელიც საქართველოს მხარის გასაღები, მნიშვნელოვანი [ციხე] იყო, განგების დახმარებით, დაპყრობილ იქნა. სულ თხუთმეტი მრავალრიცხოვანი ციხე იქნა აღებული ზოგი ძალით, ზოგი მორჩილებით. დაახლოებით თითო-თითო სასანჯაყო აღვიღებდნენ დიდებულ ამირებს სათითაოდ ებოძათ. ამის შემდეგ უთვალავი ნადავლით უკან დაბრუნდნენ. ბოლოს, ფადიშაჰის უდიდებულესობის ღვთიებატული ლაშქარი ჩოლოქის სახელწოდებით ცნობილ რაიონში საქართველოში მყოფი ლაშქრის მოსვლის ხელსაყრელ მომენტს დაელოდა. შავალის თვის მეორე დღეს²⁷ სამეფო ლაშქარში მოვიდა. როდესაც შეიკრიბა გამარჯვებულთა ლაშქარი, ზემოხსენებულ აჰმედ ფაშასადმი და განსაკუთრებით ამირებისადმი ძალიან დიდი პატივისცემა იქნა გამომჟღავნებული. დააწინაურეს და ხალათების ბოძებით თავიანთ ტოლთა შორის გამორჩეული და სახელოვანი გახადეს. (დიდება ალას!) ერთ თვეზე მეტი ხნის განმავლობაში არც თუ იხე მრავალრიცხოვანი ძალებით ასეთი ლაშქრობა დიდებულია. ისლამის საზღვარზე თავისი ამირებისათვის გარკვეული რაოდენობის რეგულარული ჯარის მიცემის შემდეგ სიცივეებმაც დაიჭირა. ყველას

16 ქუფას სანჯაყი — ერაყში, ბაღდადიდან აღმოსავლეთით 150 კმ. მდებარე აველი ისტორიული ადგილი, ერაყში ოსმალთა ბატონობის დროს ოსმალური ადმინისტრაციული სისტემა იყო შემოღებული და ქუფა სასანჯაყო ერთეულად იქნა მიჩნეული. ქუფას შესახებ იხ. Ibrahim Alaettin Govsa, Resimli Yeni Lûgal ve Ansiklopedi (Ansiklopedik Sözlük), cilt 3. გვ. 1518.

17 956 წ. ჟუმად ილ ავევალის მეათე დღე — 1549 წ. 6 ივნისი

18 დიარბექირი — დღევანდელი თურქეთის ერთ-ერთი ადმინისტრაციული ერთეულის — ვილაიეთის ცენტრი.

19 მუსა-ფაშა — არზრუმის ბეგლარ-ბეგის მუსა-ფაშას შესახებ მოკლედ გადმოგვცემს შამსედდინ სამი თავის „სიჯილიში“. მასი საქმიანობის შესახებ ცნობები მოუპოვება იბრაჰიმ ფეჩევისათ. იხ. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო სერგი ჭიქიამ. 1964. თბ. გვ. 101.

20. მეორე ევზირი აჰმედ ფაშა — მეჰმედ სურეიას თხზულების მიხედვით, აჰმედ ფაშა ეროვნებით ალბანელია, იგი ცნობილი რუსთმ-ფაშას ძმად. აღზრდა-განათლება მიიღო სულთნის კარზე, იქვე ებოძა ყაფუჯი-ბაშის თანამდებობა, შემდეგ იანიჩართა-აღა გახდა. 1529—30 წ. სამსახურიდან დაითხოვეს, ცოტა ხნის შემდეგ რუმელიის ბეგლარ-ბეგი გახდა. შეირთო სულთნის ქალიშვილი ფატმა და წლების მანძილზე ეკავა მეორე ევზირის თანამდებობა, ხოლო 1552—53 წ. გახდა დიდევზირი. 1554—55 წ. მოკლეს. سجل عثمانی یاخود

تذکره مشاهیر عثمانیه اثر مجلس کبیر معارف اعضاسندن محمد ثریا، ج 1، 198.

21 ყარაშანი, არზრუმში, ზულქადირი, სივასი — ოსმალეთის იმპერიის ადმინისტრაციული ერთეულების — ამჟვე სახელწოდების ვილაიეთების ცენტრები.

22 აზაბთა ალაები — ოსმალურ სამხედრო ორგანიზაციაში აზაბები იყვნენ გარკვეული სახეობა ქარისკაცებისა, რომელთაც სხვადასხვა ხასიათის დავალებები ეძლეოდათ. ყოველ ვილაიეთში აზაბთა ცალკეული რაზმები იმყოფებოდა, რომელიც ბეგლარ-ბეგს ემორჩილებოდნენ. აზაბთა რაზმის სათავეში ალა იდგა. ვილაიეთის აზაბები შეიღ ნაწილად იყოფოდნენ, ყოველ ნაწილში თავისი რეისი, ოლაბაში და მერდომე იყო. უფრო მაღალი კატეგორია იყო მეთაურების ნაწილი. ომის დროს აზაბები თავიანთი აღას მეთაურობით ერთიანდებოდნენ და ბეგლარ-ბეგის განკარგულებით ომში იღებდნენ მონაწილეობას. Mehmed Zeki Pakalin, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I, II Fasikül, Istanbul, 1947. გვ. 128—131. გვ. 935. ش. سامی، قاموس ترکی، در سعادت، ۱۳۱۷.

23 შაბანის თვის მეცხრამეტე დღე — 1549 წ. 12 სექტემბერი.

24 თორთუმის ციხე — ცნობილი ციხე სამხრეთ საქართველოში, ევლია ჩელების ერკლად გადმოგვცემს თორთუმის ციხის ამბებს, მისი დაპყრობის ისტორიას, აღწერს თორთუმის ციხეს. იხ. ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუფურიძემ. ნაქვ. I. ქართული თარგმანი. თბ. 1971. გვ. 321—330. იხ. აგრეთვე იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო სერგი ჭიქიამ. თბ. 1964. გვ. 102—103.

25 ნეჩაჰის ციხე — ნეჩაჰის ციხე აკად. ს. ჭიქიას გამოკვლევით, ნიხახის ციხეა და ამ პერიოდში თორთუმის საყადოს ცენტრია მდინარე თორთუმზე, იგი არზრუმიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით 45 კმ. მანძილზე მდებარეობს. იხ. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ... გვ. 103.

26 ახჩაჰისარი — იგივე ახჩაყალაა, ევლია ჩელების აღწერით, იგი „თორთუმის სანჯაყში“ შედის. საქართველოს მიწაზე მდებარეობს და იგი ულაშფაშას აუშენებია საქართველოს დასაპყრობად და ხელში ჩასაგდებად. მაგრამ დროთა მსვლელობით ციხე დანგრევის პირასაა. ციხისათვის და მეციხოვნეები არა ჰყავს. თორთუმის ჩრდილოეთით მდებარეობს. ექვსასი სახლი, ჭამე, ფუნდუკი, აბანო, მცირე ბაზარი და სასულთნო ბაზარი აქვს. ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“... გვ. 318

27 შაველის თვის მეორე დღე — 1549 წლის 24 ოქტომბერი.

28 ხსენებული თვის მეცამეტე დღე — 1549 წ. 25 ოქტომბერი.

29 რუმის მხარე, იგულისხმება ოსმალეთის იმპერია.

ذکر تسخير قلعة جانیک

يوركچ پاشانك دائما فكرى بو ايدىكى جانيك ولايتنى الب ارسلان اوغلى حسين بكدن بر طريقه البب ضميمه ممالك عثمانيه ايدى سكر يوز اوتوز بر سنه سنك اوائلنده دوكون ايدوب مزبور حسين بكى دعوت ايلدى حسين بك بو دعوتدن مقصود بكر و ال اولديغين انتقال ايدوب بويله خبر كوندرديكه بزي اول جانبه تكليفدن غرض اكر اليمزده اولان خرابه يى المق ايسه ادمريكز كلوب ضبط ايلمون مانع دكلز البته بزده بر جاي اسايش بولنميه مى ديجك يوركچ پاشا حسين بكك كندوبى دعوتندن اجتناب ايتدو كندن بيهضور اولوب سپاه جمعنه مباشرت و جانيك جانبه عزيتمه نيت ايلدى حسين بك احواله واقف اوليجق تكرر خبر كوندرديكه بنم طرف سلطنته مخالفتم يوقدر كه او ستمه عسكر چكيله اكر مراد مملكت ايسه بن كنندم واروب تسليم ايدمىم ديوب بو خبرك اردنجه كندوسى دخى كلوب پاشايه بولشدى يوركچ پاشا اهل و عيالى اماميه ده البقويوب كندوبى قيد و بند ايله استانه سعادته كوندردى فرمان سلطان ايله بروسه حصارنده حبس اولنوب ولايت جانيك بو طريقه اله كيرمشدر مزبور حسين بك بر مدتدن صكره فرصت دوشوروب حبس خانه دن فرار ايلدى ايكى سنه مقدارى سياحت ايدوب تكرر اختيار يله دركاه سلطنت پناهه كلوب يوز سوردى و مامولندن زياته رعائتلر كوردى وروم ايلنده سنجاق ويريلوب اهل و عيالى كندوبه تسليم اولندى

۱۶۱—۱۶۲ ۳۰

محاربة سلطان سليم خان در كرجستان و باعسكر شاه اسماعيل و تسخير بعض قلعه و توجيه شدن سنجاق بشزاده سلطان سليمان

شزاده سلطان سليم خان حضرتلى طربزون ولايته واردقه اكثر اوقاتده همت عاليه لى اول ديارده كرجستان دشمنلى ايله مقاله و جهاده صرف مقدور ايتدىكى مشهوردر و دللرده مذكوردر بوندن ماعدا شمشير خون باشى گروه قزلباشى نيچه دفعه پريشان ايدوب اللرندن بايورد ايله اذربايجانى المشىدى عالي افندى روايتى اوزره سببى بو ايدريكه شاه اسماعيل اردبيلي ولايتنى خالى صانمفله اذربايجانى غيرى اللدن البب ضبط ايتمش ايدى بعده اوچ بيك مقدارى قزلباش ايله قزنداي ابراهيم ميرزاى و بعض امراسنى كوندروب شزاده سليم خانك تحت حكومتنده كى طربزون ولايتنى غارت و خسارت ايتديرمك ايتدكده مع هذا شزاده نامدار كمال تيقظ و انتباه اوزره بيدار ايدى و بونلردن مقدم اوزرلرينه امداد رب العالمين ايله ايلغار ايدوب اذربايجان قربنده فرصت بولوب جمله سنى قليجندن كچيروب اذربايجانى بو طريقه تسخير ايلدى و بوجنكده شاه اسماعيل ناخلفك قزنداشى ابراهيم ميرزا اله كىروب طربزون قلعه سنده حبس اولندى ديو روايت ايتمشلر لكن صحتنده شبه وارد و بو ساك فرخنده فال حدودنده سليم خان اوغلى شزاده سليمان خانه خداوندكار حضرتلى بولى سنجاغنى عنايت بيورديلر شزاده سلطان احمد اكاه

اولدقده راضی اولمبوب لوای بولی و امامیه دن استانبوله وصولک یولی اولدیغی جہتدن اول شہزادہ سلیمان مکانک مقر سعادتیی اولدیفنه رضا ویرمیوب بو اوغلانیم یولوم اوزرنده نیلر دیو سریر سعادتہ عرضر ایدنجه چون سلطان احمدک خداوندکار حضرتلری قتنده سوزلری ایکی اولمق محال ایدی عاقبت کفه سنجاغنه تبدیل اولندی شہزادہ عالی شان و عالی مقام خی فرمان شہریار جهان اوزره طریزوندن کفه جانینه روان اولوب قدوم فرخنده رسوملری ایله اول ولایتی معمور و اھالیسنی مسرور ایلدی.

۳۲۵-۳۲۴ ۳۳۰

در بیان غزای کرجستان

پادشاه سپہر اقتدار اول قیشی حلبده کچیروب اول بہار نرہت اثار ظاہر اولدیفنہ طقوز یوز الای الی جمادی الاولیسنک اوننجی کونی حلیدن عظیم الای ایله چیقوب دیاربکرہ عزیمت و دیاربکردن دیار کرجستان اوزرینہ غزایہ تصمیم و نیت قیلمشلا ایدی. بوسفرہ باعث و بادی بوکہ طائفہ باغیہ کرجیان بعض صارب قلہلرینہ تحصن قیلوب دائما عصیان و طغیانندن فارخ اولمبوب کاه شاه کمرہ طرفنہ کاه پادشاه عالمینہ طرفنہ التجادن خالی دکلر ایدی حتی بر دفعہ شہنشاہ ممالک ستان بغداد سفرینہ روانہ اولدقده وقت فرصتدر دیو کرچیلر عظیم جمعیت ایلوب ارضروم بکلر بکیسی موسی پاشایی علی الفقلہ باصوب شہید دوشرملر ایدی لاجرم اقتض ایلدیکہ اوزرلرینہ سفر اولنوب حقلرندن کلنہ. سعادت و اقبال ایله دیاربکرہ داخل اولدقلرنده وزیر ثانی احمد پاشایہ قرمان و ارضروم و ذوالقدریہ و سیواس بکلر بکیلری و تحت یدندہ کی زعما و سپاہ سنجاق بکلری ایله بر مقدار در کاه معلا یکچیریلری و عزبان اغالری قوشیلوب اول طرفلرہ ارسال اولندی سردار نامدار دخی قطع منازل ایله ماہ شعبانک اون طقوزنجی کونندہ کرجستان قلہلرندن (تورنوم) قلہسی اوزرینہ واروب بر قاجکون محاصرہ دنسکرہ قبضہ تسخیرہ کتوردی بوندن ماعدا قریندہ (نجاہ) و (مرخوی) نام قلہلرک اھالیسی خوفہ دوشوب انلردخی استیمان ایله مفتاحلرن کتوردیلر بعدہ (اچہ حصار) نام قلہ استوار کہ دیار کرجستانک کلیدی اعتبار اولنور ایدی اولدخی عون کردکار ایله فتح اولنوب و الحاصل اون بش پارہ متعدد قلہ کیمی جبراً النوب و کیمی اطاعت و انقیاد ایتمکلہ برر سنجاقلق یر تخمینیی اوزره امراء کرامدن برینہ ویرلدی بعدذلک نصرت و افرہ و غنیمت متکاثرہ ایله عودت اولنوب حضرت پادشاه انجم سپاہ محروسہ آمد اوکنده چولک نام محلده کرجستانده کی لشکرک قدومنہ مترقبلا ایدی ماہ شوالک ایکنجی کونی اردوی ہمایونہ کلوب عسکر ظفر مقرونہ قاوشدقلرنده موسی الیہ احمد پاشایہ و بیلہ سنجه اولان امرایہ التفات بی غایات اولنوب ترقیات و خلعتلر ایله بین الاقران ممتاز و سرافراز قلندیلر (للہ الحمد) بر ایدن زیادہجہ مدت قلیلہ ایچندہ بونک کبی فتوحات جلیلہ واقع اولوب سرحد اسلام امورینہ بومقدار نظام و انتظام و یرلدکدنسکرہ ہوالردہ دخی برودت غالب و ہرکسہ و طن ارزوسی دوشوب عودتہ طالب و راغب اولمقلہ عاقبت استراحت و حضور عسکر منصور ایچون ماہ مزبورک اوچنجی کونی منزل مرقومدن روم بہجت رسوم طرفنہ توجہ

نیوریلوب بیره جک و عینتاب و اطنه و قونیه اوزرندن ماه ذی الحجه نك غره سنده
دارالملک قسطنطینییه شرف نزوللری واقع اولدی.

۵۱۴—۵۱۲ ۸۳۰

Н. Н. ШЕНГЕЛИЯ
СОЛАК-ЗАДЕ О ГРУЗИИ

Резюме

Сочинение османского историка XVII века Солак-заде Хемдеми (ум. в 1657) является немаловажным источником как по истории Османской империи, так и сопредельных с ней стран. В частности, как источник он важен и по истории стран Закавказья. В нем содержатся сведения по истории Грузии XV—XVII вв, а также имеется материал для изучения вопросов истории взаимоотношений Грузии с Османской империей. Солак-заде при повествовании о Грузии и о других странах пользуется сочинениями предыдущих историков.

В статье опубликованы отрывки турецкого текста из сочинения Солак-заде (۱۳۹۷، صولاق زاده تاریخی، استانبول) с грузинским переводом и комментариями.

ზიული ალასანია

ქათიბ ჩელების „ჯიჰან-ნუმა“ და მისი ცნობები სამართველოს შესახებ

თურქული საისტორიო მწერლობის აღმავლობა XVII საუკუნეში დაკავშირებულია იბრაჰიმ ფეჩევის, ქათიბ ჩელების, ევლია ჩელების, მუსტაფა ნაიმას, აჰმედ მუნეჯიმ-ბაშისა და სხვათა სახელებთან.

ამავე პერიოდში ოსმალეთში განვითარების მაღალ დონეს აღწევს გეოგრაფიული ლიტერატურაც. მსოფლიო ბატონობაზე მეოცნებე თურქები განსაკუთრებულ დაინტერესებას იჩენენ კოსმოგრაფიებით, ანუ აკად. ი. კრაჩკოვსკის განმარტებით, ისეთი „აღწერებით,... სადაც გეოგრაფიას ეთმობა მხოლოდ ერთი ნაწილი ასტრონომიის, ანთროპოლოგიის, ზოოლოგიის, ბოტანიკის, მინერალოგიისა და ყოველგვარი მითოლოგიის გვერდით“¹.

კოსმოგრაფიულ-გეოგრაფიულ თხზულებათა შექმნაში თურქები ნოვატორები არ ყოფილან და, მსგავსად ირანელებისა, არაბული ტრადიციების გამგრძელებლად გამოდიოდნენ.

ეგვიპტის სულთნის სამფლობელოების შემომტკიცების შემდეგ XVI საუკუნეში, ეგვიპტიდან გამოტანილ არაბულ თხზულებათა ზელნაწერების შესწავლის საფუძველზე ოსმალებმა არაერთი ისტორიული და გეოგრაფიული ნაწარმოები შექმნეს.

ვ. ბარტოლდი სამართლიანად შენიშნავს: „XVI—XVII საუკუნეთა თურქეთმა სახელი გაითქვა არა მარტო სამხედრო ძლიერებით. კონსტანტინოპოლი მუსლიმანური სამყაროსათვის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს კულტურულ ცენტრად იქცა“².

XVII საუკუნემდე თურქებმა შექმნეს რამდენიმე დამოუკიდებელი გეოგრაფიული ხასიათის ნაშრომი. XV ს-ში დაიწერა აჰმედ ბიჯანის მითოლოგიურ-კოსმოგრაფიული ტრაქტატი „დურ-ი მაქნუნ“ („მაღული მარგალიტი“) და ამავე ტიპის ანონიმური თხზულება „მირათ ალ-ავალიმ“ („სამყაროთა სარკე“). აღნიშნულ ნაშრომებს დიდი ისტორიული ღირებულება არა აქვთ და ყურადღებას იქცევენ მხოლოდ როგორც დამოუკიდებელი ნაწარმოების შექმნის პირველი ცდა.

თურქული გეოგრაფიის შემდგომ განვითარებაში დიდი წვლილი შეიტანეს ზღვაოსნებმა ფირი ჩეისმა და სიდი ალი ჩეისმა ნაშრომებით: „მსოფლიო რუკა“ (1513 წ.), საზღვაო ატლასი „ბაჰრიე“ (1523 წ.). „მუჰიტ“ („ოკეანე“ —

1 И. Ю. Крачковский, Турецкая географическая литература XV—XVII веков, избр. соч. М., 1957, т. IV, гл. 591.

2 В. В. Бартольд. Культура мусульманства, Петроград, 1918, гл. 102.

1554 წ.), გეოგრაფიული თხზულება „მირათ ალ-მამალიქ“ („ქვეყნების სარკე“).

XVI ს-ის თურქული გეოგრაფიის ყველაზე მნიშვნელოვან მიღწევად უნდა ჩაითვალოს მეჰმედ აშიკის თხზულება „მანაზირ ალ-ავალიმ“ („სამყაროთა მანახობანი“ — 1598 წ.). მიუხედავად ამისა, ავტორი თავს ვერ აღწევს მის წინამორბედთათვის დამახასიათებელ ნაკლს და სრულიად არ ითვალისწინებს დასავლეთ ევროპის იმდროინდელ მიღწევებს. „ამ თხზულებამ ერთგვარად დამთავრა ოსმალეთის გეოგრაფიული ლიტერატურის ორიენტალისტური პერიოდი, თუმცა მის ავტორს აშკარად ჰქონდა მიზანი, შეექმნა ნაწარმოები, რომელიც გეოგრაფიული ლიტერატურის ახალი აღმავლობის საფუძველი გახდებოდა“³.

მეჰმედ აშიკის ნაშრომის ხელნაწერები ჰალიან იშვიათია და თითქმის შეუსწავლელი, რაც იმით უნდა აიხსნას, რომ ავტორს თავისი თხზულება მხოლოდ შავად დაუმთავრებია⁴.

ზემოაღნიშნულის საფუძველზე, მცირე ტრადიციების მიუხედავად, XVIII საუკუნეში ოსმალეთში იქმნება საკმაოდ მნიშვნელოვანი თხზულებები გეოგრაფიის დარგში, რაშიც დიდი წვლილი მიუძღვით ქათიბ ჩელებისა და ევლია ჩელების.

„ოსმალთა უდიდესი პოლიპისტორი“⁵ მუსტაფა იბნ აბდულაჰი (ქათიბ ჩელები, იგივე პაჰი ხალიფა), დაიბადა კონსტანტინოპოლში 1017 (1609) წ. 14 წლისა სამხედრო სამსახურში შევიდა და 1635 წლამდე მრავალ ლაშქრობაში მონაწილეობდა: ირანის ლაშქრობასა და ბაღდადის ალყაში (1626 წ.), არზრუმის გარემოცვაში (1627 წ.), მუჰამედ ფაშას ჯართან ერთად სირიის ლაშქრობაში (1633—34 წწ.), მურად IV ხელმძღვანელობით ჩატარებულ ერევნის ბრძოლაში (1635 წ.) და სხვ.

ვინაიდან მუსტაფა იბნ აბდულაჰს ცხენოსანი ჯარის უწყებებში (suvari bas mukabele kalemi) მდივნის (kâtip) თანამდებობა ეკავა, მას ქათიბ ჩელები ეწოდა. მეცნიერებისადმი ინტერესმა აიძულა ქათიბ ჩელები ერთ ხანს (1635—1648 წწ) სამსახურისათვის თავი დაენებებინა და შესდგომოდა ლოგიკის, გრამატიკის, ასტრონომიის, გეოგრაფიის, მედიცინისა და სხვა დარგების შესწავლას. 1648 წლიდან იგი კვლავ დაუბრუნდა სამხედრო სამსახურს: მუშაობდა ჯარის მთავარ საფინანსო კანცელარიაში ხალიფას (მოადგილის) თანამდებობაზე

³ F. Taeshner, Die geographische literatur der Osmanen. Zeitschrift der deutschen morgenländischen gesellschaft im auftrage der gesellschaft, Leipzig, 1923, გვ. 48.

⁴ И. Ю. Крачковский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 597.

⁵ F. Babinger, Die geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig, 1927, გვ. 196.

⁶ მის შესახებ იხ. А. Д. Новичев, История Турции, Ленинград, 1963, т. I, გვ. 170—172, 270—271; И. Ю. Крачковский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 589—656; Resat Ekrem Kou, Türk tarihinin Elli büyük adamı, Ystambul, 1953; Kâlib Celebi Kesf-el-zunun, Yalt-kaya ile Lektör kilisli Rifat Bilge tarafından hazırlanmıştır. maarif matbaası, 1941 Birinci cill, mukaddime; А. А. Папаян, Турецкие источники по истории Армении („Фезлеке“ и „Джиханнама“ Катиба Челеби), Проблемы экономики и истории стран Ближнего и Среднего Востока, М., 1966, стр. 212; Мустафа сень Абдулахъ, Хаджи Калфа, Румелия и Босна, отъ ипмското издаване на Йосефъ фонъ Хамеръ перевел и снабдилъ съ объяснителни бележки Стоянъ Арцировъ, София, 1938. Предговоръ.

⁷ Celebi—ნოზნეს განათლებულ ადამიანს.

ერთ-ერთი ლაშქრობის დროს, როდესაც ჯარი გამოსაზამთრებლად ალექსანდრე იდგა, ქათიბ ჩელები მექაში ჩავიდა, ე. ი. პაჩი შეასრულა, რის საფუძველზე-
დაც, ახალი თანამდებობის მიხედვით, პაჩი ხალიფა დაირჩეა. სამხედრო სამ-
სახურის გამო ქათიბ ჩელების ხშირად უხდებოდა სხვადასხვა ქვეყნებში მოგ-
ზაურობა. აქ იგი უშუალოდ ეცნობოდა მათ გეოგრაფიას, პოლიტიკურ-ეკო-
ნომიურ მდგომარეობასა და ისტორიას, რამაც შემდგომში ასახვა ჰპოვა მის
ნაშრომებში.

მიუხედავად შედარებით ხანმოკლე ცხოვრებისა (გარდაიცვალა 1657 წ.),
ქათიბ ჩელები იმდროინდელი მეცნიერების თითქმის ყველა დარგს შეეხო:
ღვთისმეტყველებას, პოლიტიკას, ლიტერატურას, გეოგრაფიას, ისტორიას,
სამართალს და სხვ.

ქათიბ ჩელები მდიდარი შემოქმედებითი შემოქმედებითი ჩვენთვის
ამჟამად საინტერესოა „ჩიჰან-ნუმა“ — „მსოფლიოს სარკე“, „კოსმოგრაფია“,
„Мирспокказатель“, როგორც თარგმნიან სხვადასხვა ავტორები. გამომცემლის
ე. მუთეფერიკას სიტყვებით ისლამის ეპოქაში ამ წიგნის მაგვრის მკითხველს
ჯერ არ ჰქონია, დღემდე მსოფლიო საგანძურში არ შესულა და არავის უნა-
ხავს⁸. თურქი მეცნიერი სელენი აღნიშნავს. „ჩიჰან-ნუმა“ აქამდე აღმოსა-
ვლეთში გეოგრაფიის დარგში ძირითად წიგნად ითვლებოდა¹¹. „ეს ის წიგნია,
ოსმალეთის გეოგრაფიის დარგში ეპოქა რომ დაიწყო“¹². — ასე აფასებს „ჩი-
ჰან-ნუმას“ გოქაი.

გეოგრაფიული ნაწარმოების წერა ქათიბ ჩელების ორჯერ დაუწყია.
წიგნის პირველი ვარიანტი, რომელზედაც ავტორი 1645—50 წლებში მუშა-
ობდა, ძირითადად აღმოსავლურ წყაროებს ეყრდნობოდა, რის გამოც ქათიბ ჩე-
ლები არასრულფასოვნად მიუჩნეოდა და აღარ დაუმთავრებია. მისი ხელნაწე-
რი შემონახულია არასრული სახით. ევროპაში გამოცემული ჰერარდ მერ-
კატორის „Atlas mincr“-ის¹³ გაცნობისა და მისი თურქულად თარგმნის შემ-
დეგ ქათიბ ჩელები, დაახლოებით 1655 წელს განაახლა „ჩიჰან-ნუმაზე“ მუ-
შაობა. მან ვერ მოაწერო წიგნის მეორე ვარიანტის დამთავრება, მაგრამ, მიუ-
ხედავად ამისა, იგი საკმაოდ „დასრულებულის“ შთაბეჭდილებას სტოვებს¹⁴.

გარდა აღმოსავლური წყაროებისა, ავტორი ფართოდ იყენებს ევროპულ
ლიტერატურას. გეოგრაფიულ თხზულებებში გაბატონებული პტოლემეოსის
7 კლიმატისა და აბულ-ფიდას 28 სარტყელის (აკალიმი-ურფიეს) ნაცვლად

⁸ F. Taeschner, დასახ. ნაშრომი, გვ. 37.

⁹ И. Ю. Крачковский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 615.

¹⁰ ჩიჰან-ნუმა, გვ. 2.

¹¹ Hâmit Sadi Selen, Cihannümâ, „Kâtip Celebi hayali ve eserleri hakkında inceleme-
ler“, Ankara 1957, გვ. 121.

¹² Orhan şaik Gökyay, Kâtip çelebiden seçmeler, Ystambul, 1968, გვ. 17.

¹³ გამოვიდა 1595 წ. ეს იყო ტრაქტატი სამყაროს შექმნაზე და 107 რუკა გეოგრაფიული
აღწერილობით. მთავან 102 პირადად ჰერარდ მერკატორის შედგენილი იყო. „შრომა წარ-
მოადგენდა განსაკუთრებულ მოვლენას და მსგავსი რამ არ მოიპოვებოდა მრავალი წლის მან-
ძილზე“. (А. З. Алейнер, А. Н. Агриппова, В. Б. Чуркин, Герард Меркатор,
М. 1962 გვ. 67.)

¹⁴ F. Taeschner, Zur geschichte des Djihānumā, Mitteilungen des seminars für
orientalische sprachen an der Friedrich—Wilhelms—Universität zu Berlin Jahrgang XXIX.
Zweite Abteilung, Berlin 1926, გვ. 99.

„ჩიპან-ნუმას“ საფუძვლად დაედო ევროპულ მეცნიერებაში მიღებული დედანიზის ნაწილებად დაყოფა.

1732 წელს სტამბოლში დაარსებულ სტამბაში „ჩიპან-ნუმას“ ერთ-ერთ პირველ წიგნად გამოცემა მეტყველებს იმაზე, თუ რაოდენ მნიშვნელოვან ნაშრომად მიაჩნდათ თურქებს აღნიშნული თხზულება. გამომცემელმა იბრაჰიმ მუთეფერიკამ წიგნს წაუძღვარა შესავალი და შეავსო ზოგიერთი ადგილი¹⁵. ჩანართი ტექსტის დიდი ნაწილი ამოღებულია აბუ ბექრ იბნ ბაჰრამ აღ-დომიშ-კის (გარდაიცვალა 1691 წ.) „დიდი გეოგრაფიდან“ (ჯოლრაფიი ქაბირ)¹⁶.

ქათიბ ჩელების გეოგრაფიული თხზულების ავტორისეული ნუსხა არ არის მიკვლეული¹⁷, თუმცა თურქი მეცნიერი გოქაი იძლევა სტამბოლის ერთ-ერთი ხელნაწერის აღწერას¹⁸, რომლის 159 გვერდი, მისი აზრით, ავტორის ხელითაა დაწერილი. ამიტომ, „ჩიპან-ნუმაზე“ მუშაობის დროს ერთ-ერთი მთავარი ამოცანაა გამოიყოს ავტორისეული ნაწილი მოგვიანო ჰერიოდის დამატებებისაგან.

„ჩიპან-ნუმაში“ ისევე, როგორც ყველა ამ ტიპის ნაწარმოებში ორი ძირითადი ნაწილი გამოიყოფა — კოსმოგრაფიული და გეოგრაფიული. წიგნის დასაწყისში აღნიშნულია თხზულების შედგენის მიზეზები, განმარტებულია მისი სახელწოდება და მნიშვნელობა. შესავალში ჩამოთვლილია „ჩიპან-ნუმას“ წყაროები, განხილულია ასტრონომიისა და კარტოგრაფიის საკითხები.

უფრო მნიშვნელოვანია მეორე ნაწილი — ქვეყნების აღწერა, რასაც, ევროპელი გეოგრაფებისაგან განსხვავებით, ქათიბ ჩელები აღმოსავლეთით, კერძოდ, იაპონიით იწყებს. ავტორის განზრახვით, თანამიმდევრობა ასეთი უნდა ყოფილიყო: აზია, აფრიკა, ევროპა და ამერიკა. ამათგან წარმოდგენილია მხოლოდ აზია. თხზულება დაყოფილია თავებად.

ქვეყნების აღწერისას ქათიბ ჩელები ძირითადად ერთნაირ ხერხს მიმართავენ. განსაზღვრავს აღმინისტრაციული ცენტრის გეოგრაფიულ მდებარეობას, აღნიშნავს მოსახლეობის სარწმუნოებას, ზნე-ჩვეულებებს, აღწერს ამ ქვეყნის ცხოველთა და მცენარეთა სამყაროს, მადნეულს, დაბლობებს, მთებს, მდინარეებსა და ტბებს. გეოგრაფიულ მიმოხილვასთან ერთად ავტორი ხშირად იძლევა ამა თუ იმ პუნქტთან დაკავშირებულ მეტნაკლებად ვრცელ ისტორიულ ცნობას.

თხზულების შესავალში დასახელებულია ავტორები: ზაქარია იბნ მუჰამედ ყაზვინი (XIV ს.), მუჰამედ იბნ აჰმედ-ალ-მუჰადასი (XI ს.), ჰერარდ მერკატორი (XVI ს.) აბრაჰამ ორტელი (XVI ს.), სიფაჰი ზადე მუჰამედ ეფენდი (XVI ს.), მუსტაფა იბნ ალი (XVI ს.), აბულ-ფიდა (XIII—XIV სს.) იაკუთ ალ-

¹⁵ Selim Nüzhet Gerçek, Türk malbaacılığı I. Mülferrika matbaası, Yslanbul, 1939, გვ. 78; Osman Ersoy, Türkiye matbaanın girişi ve ilk basılan eserler, Ankara, 1959.

¹⁶ ნაშრომი წარმოადგენს პოლანდიელი მეცნიერების ვ. და ი. ბლევუს ლათინურად დაწერილ „Atlas major“-ის შემოკლებულ თურქულ თარგმანს 2 ტომად). ამ ნაშრომის შესახებ ა. ფაფაზიანი შენიშნავს: „ჭერჯერობით არ არის შესწავლილი საკითხი მისი... წყაროების შესახებ, გაურკვეველია, თუ რამდენად გადააკეთა იბრაჰიმ მუთეფერიკამ ეს შრომა“, (A. A. Папазян, Труды Катиба Челеби как источник по истории Армении (XVII в), Автореферат диссертации, представленной на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 1967, გვ. 12).

¹⁷ Hâmit Sadi Selen, დასახ. ნაშრომი, გვ. 121.

¹⁸ Orhan Şaik Gökyay, Kâtip çelebi, „Kâtip çelebi Hayali ve eserleri hakkında incelemeler, გვ. 69.

ჰამავი (XIII ს.), მეჰმედ აშიკი (XVI ს.), შერიფ მუჰამედ იბნ მუჰამედ ალ-იდ-ოისი (XII ს.), ამინ აჰმედ რაზი (XVI ს.), ჰამდალაჰ ყაზვინი (XIV ს.) და სხვ.

„ჩიჰან-ნუმა“ ძირითადად კომპილაციური ხასიათის ნაშრომია. ბუნებრივია, ეს ერთგვარად ამცირებს მის, როგორც წყაროს, ღირებულებას. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ იგი დაწერილია ფართო განათლების მქონე პიროვნების მიერ, რომელიც არა მარტო იყენებდა სხვადასხვა ენაზე არსებულ ლიტერატურას, არამედ მას საკუთარი დაკვირვებებით ავსებდა, ქათიბ ჩელეების „ჩიჰან-ნუმა“ შეიძლება ჩაითვალოს ერთ-ერთ ყველაზე სანდო და ანგარიშგასაწევ თხზულებად ოსმალურ წყაროებს შორის.

თხზულების 39, 40 და 41 თავები დათმობილი აქვს ამიერკავკასიას.

ჩიჰან-ნუმას“ ცნობები საქართველოს შესახებ მოთავსებულია 39 და მე-40 თავებში. საქართველოს გეოგრაფიული პუნქტები თხზულებაში წარმოდგენილია შემდეგი თანმიმდევრობით: 39-ე თავში დახასიათებულია თბილისი და მდინარე მტკვარი მისი სათაეიდან შესართავამდე, ქალაქების, სოფლებისა და მიდამოების აღწერით. მე-40 თავში განხილულია აფხაზეთი, მოტანილია რამდენიმე ისტორიული ცნობა, ასე მაგ., ფოთისა და ანაკლიის ციხეების შესახებ; აღწერილია იმერეთი, ანუ, როგორც მას უწოდებს ავტორი, აჩიკ-ბაში, სამეგრელო (დადიანი), გურია, კახეთი (ზაგემი) და სხვ. ნაჩვენებია მათი საზღვრები და მოცემულია მოკლე ისტორიული ცნობები; შედარებით ფართოდ არის წარმოდგენილი ყარსისა და ახალციხის ეილატები.

„ჩიჰან-ნუმას“ მიხედვით თბილისის კოორდინატებია 83° გრძედი და 43° განედი. ამავე გრძედზეა თბილისი XIV ს-ის ირახელი ავტორის ჰამდალაჰ ყაზვინის¹⁹ თხზულებაშიც. თბილისის აღწერისას ქათიბ ჩელეზი უნდა იყენებდეს ჰამდალაჰ ყაზვინის მონაცემებს, თუმცა არ იმორწმუნს მას. ასე მაგალითად, ჰამდალაჰ ყაზვინი გადმოგვცემს, რომ თბილისში „მოდის მეტად კარგი პურეული, ხოლო ხილი ცოტა აქვს“²⁰. იგივეს ვკითხულობთ ქათიბ ჩელეებისთანაც: „მისი პურეული კარგია, ხილი ცოტაა“²¹. მტკვრის აღწერის დროს კი ქათიბ ჩელეზი პირდაპირ აღნიშნავს, რომ ეყრდნობოდა ჰამდალაჰ ყაზვინის ცნობებს. „მტკვარს რომ უწოდებენ, დიდი მდინარე ყალიყალას მთებიდან მოდის... ირანში ჰამდალაჰის მიხედვით ორია. მცირე ტოტი შამქორის სახელწოდების ტბას ერთვის, ხოლო დიდი... იურთ ბაზარში არეზის წყალთან რომ გაერთიანდება, შირვანის ზღვაში შედის. მდინარეა, რომლის სიგრძე დაახლოებით 200 ფარსანგია“²².

¹⁹ The geographical part of the Nuzhat-al-Qulub composed by Hamd-Allah Mustaufi of Qazwin in 740/1340, translated by G. Le Strange, London 1919, გვ. 94; აღნიშნული გრძედის გამოთვლა ეკუთვნის მარალის ობსერვატორიის დამარსებელს ნასირ-ედ-დინ ტუსის, რომლის საწყისი მერიდიანი მდებარეობს საშუალოდ $34^{\circ} 30'$ დასავლეთით გრინვიჩიდან. თუ ნასირ-ედ-დინ ტუსის მიხედვით თბილისი 83° გრძედზეა, მსოფლიოს დიდი საბჭოთა ატლასით იგი მდებარეობს $44^{\circ}-49^{\circ}$ -ზე. რაც $38^{\circ} 11'$ სხვაობას იძლევა (Г. Д. Мамед-бе й л и, Основатель Маранинской обсерватории Насиреддин Туси, Изд. АН. Азерб. ССР, Баку, 1961, стр. 121). აღანიშნავია, რომ სულ სხვა კოორდინატები აქვს მოცემული XIII საუკუნის არაბ გეოგრაფს იაკუტს, რომელიც თბილისის 62 გრადუსზე ათავსებს (ე. ს. ხაბა რ ე ლ ი ძ ე, იაკუტის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თბ., 1964, გვ. 38).

²⁰ ე. ფ უ თ უ რ ი ძ ე, ისთახრი, ჰოდუდ ალ-ალემი, ჰამდალაჰ ყაზვინი, თბ., 1937, გვ. 23.

²¹ ჩიჰან-ნუმა, გვ. 394.

²² ჩიჰან-ნუმა, გვ. 396.

ჰამდლამ ყაზვინის მიხედვით, „მტკვრის წყალი ყალიყალას მთებიდან გამოდის და, გაივლის რა საქართველოში, ქალაქ ტფილისის შუაზე, არანში შედის. მისი ერთი ტოტი შამქორის ტბას უერთდება, ხოლო უმეტესი ნაწილი ენბარჯის იურთ ბაზარში არეზისა და ყარასუს წყალს უერთდება და გუშთასფის ვილაიეთში ხაზართა ზღვაში შედის. ამ მდინარის სიგრძე ორასი ფარსანგი იქნება“²³.

ქათიბ ჩელების ზოგიერთი ცნობა ეხმაურება ევლია ჩელების: „მდინარე მტკვრის ნაპირზე, ციცაბო კლდეზე, ერთმანეთის პირდაპირ ორი ციხეა, მათ შორის მდინარე მტკვარი მოედინება“ (ევლია ჩელები²⁴). „თბილისი ციხე ქალაქია მდინარე მტკვარზე... კარები ერთმანეთის საპირისპიროდაა და მდინარე მტკვარი მათ შორის გადის. ციხე ორ მხარეს მოუდის“²⁵. ევლია ჩელების გადმოცემით, „მტკვარი თავისი შენაკადებიანად 160 დასახლებულ პუნქტს ჩაუვლის, არც ერთი მათგანისთვის სარგებლობას არ იძლევა“²⁶. ქათიბ ჩელებისაც აქვს აღნიშნული, რომ „არც ერთ იმ ადგილს, სადაც მდინარე გაივლის, მორწყვის სარგებლობა არ აქვს“²⁷.

ცნობა იმის შესახებ, რომ თბილის-ქალაქს 3 კარი ჰქონდა, უნდა მომდინარეობდეს X ს. არაბი გეოგრაფის ისთახრის²⁸ თბილისის აღწერილობიდან, რასაც იბნ ჰალკალიც იმეორებს²⁹. ეს ცნობა არ შეესაბამება სინამდვილეს, ვინაიდან „თბილისის საერთოდ ექვსი კარი ჰქონდა, ერთი კარი ავლაბარში იყო, დანარჩენი ხუთი — მტკვრის მარჯვენა მხარეზე“³⁰.

„ჩიპან-ნუმას“ ცნობა, რომ თბილისი „ადრე ისლამის მოსახლეობამ დაიპყრო, შემდეგ ქართველებმა უკან დაიბრუნეს და ისევ დაპყრობილ იქნა“³¹, უნდა გულისხმობდეს არაბების მიერ თბილისის დაპყრობას, 1122 წ. დავით აღმაშენებლის მიერ მის განთავისუფლებას და 1226 წ. ჯელალედინისაგან ქალაქის კვლავ აღებას. გაურკვეველია რას ემყარება ქათიბ ჩელები, როდესაც აღნიშნავს, რომ 1655 წლისათვის თბილისი შირვანს ექვემდებარებოდა³². ცნობილია, რომ 1606 წლიდან, როგორც ქართლის დედაქალაქი, ხოლო 1648 წლიდან — 1656 წლამდე, როგორც ქართლ-კახეთის ცენტრი, თბილისი უშუალოდ ირანის გამგებლობის ქვეშ იყო.

თბილისის დახასიათებას ქათიბ ჩელები, ტრადიციის მიხედვით, აბანოების აღწერით ამთავრებს და აღნიშნავს: „აქაიბ ალ-მასლუქათ-ში ამინ აჰმედი

²³ ვ. ფუთუჩიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25.

²⁴ გ. ფუთუჩიძე, ევლია ჩელების ცნობები თბილისის შესახებ, კრებ. „თბილისი, 1500“. თბ. 1958, გვ. 46; ვ. ფუთუჩიძე, ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, ნაკვ. I. თბ. 1971, გვ. 295.

²⁵ ჩიპან-ნუმა, გვ. 394.

²⁶ გ. ფუთუჩიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 46; 296.

²⁷ ჩიპან-ნუმა, გვ. 397.

²⁸ Н. А. Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане. I Ал-Истахри. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. 29, Тифлис, 1901, стр. 11.

²⁹ Н. А. Караулов, Сведения арабских геогр. IX и X веков о Кавказе Армении и Азербайджане. «Сб. материалов для описания племен и местностей Кавказа», вып. 38, Тфл., 1907, 88.

³⁰ მაშისა ბერძნული, თბილისის გარეგანი სახე XVIII საუკუნეში, თბ., 1965, გვ. 4.

³¹ ჩიპან-ნუმა, გვ. 394.

³² იქვე.

მოგვითხრობს, რომ ამ წყაროებიდან ერთ-ერთში თუ 10 კერცხს ჩაღებთ, 9 მოიხარშება, ერთი კი გაქრება³³ იმ ავტორთა შორის, რომელთაც ეკუთვნის თხზულებები სათაურით „აჟაიბ ალ-მახლუკათ“, ვერ ვხედავთ ამინ აჰმედს³⁴. მაგრამ XVI ს-ის ირანელი ავტორი აჰმედ ამინ რაზი თავის თხზულებაში „ჰაფთ იკლიმ“ იმოწმებს „აჟაიბ ალ-მახლუკათს“ და მოაქვს აღნიშნული ციტატა თბილისის აბანოების შესახებ³⁵. ამგვარად, „ჯიჰან-ნუმას“ ტექსტი უნდა შესწორდეს შემდეგნაირად: „ამინ აჰმედი მოგვითხრობს, რომ „აჟაიბ ალ-მახლუკათ“-ის მიხედვით ამ წყაროებიდან ერთ-ერთში“... და ა. შ.

ვინაიდან „ჯიჰან-ნუმა“ შედგენილია 1655—57 წლებში, ხოლო თბილისის შესახებ მოტანილი ცნობები თითქმის არაფრით განსხვავდება X—XIV საუკუნეების არაბი და ირანელი გეოგრაფები მონაცემებისაგან, საფუძველს მოკლებული ჩანს ვ. მინორსკის ვარაუდი იმის შესახებ, რომ თითქოს ქათიბ ჩელენისეული აღწერა თბილისისა 1630—35 წლებს მიეკუთვნება³⁶.

მე-40 თავში მოცემულია აფხაზეთის მოკლე აღწერა, რასაც წინ უძღვის აღნიშვნა „დანართი“ (44—45—lāhika)³⁷. „ჯიჰან-ნუმას“ ტექსტში lāhika-ს სათაურით აბუ ბექრის, ხოლო tazyil al-tabi-s სათაურით გამომცემლის მონაცემებია ჩართული³⁸. ამასთანავე მითითებულია მხოლოდ დასაწყისი ჩანართისა, რასაც შემდეგ პირდაპირ მოსდევს ქათიბ ჩელენის ტექსტი. ამიტომ ძირითადი ნაწილის გამოყოფა შესაძლებელი ხდება მხოლოდ მოვლენებზე, თარიღებსა და სტილზე დაკვირვების საშუალებით.

„აფხაზეთის მახლობლად ლაზების ტომია, მათ მახლობლად კი ლევენდის ტომი, რომელთა ცნობილი ციხეებია გრემი და ზაგემი“³⁹, მოგვითხრობს აბუ ბექრი. ლაზების ტომში ავტორი, ჩანს, მეგრელებს გულისხმობს, ლევენდის ტომში კი, კახთა მეფის ლევან I-ის სახელის მიხედვით, კახელებს. ეს ცნობა სრულიად ეწინააღმდეგება ქათიბ ჩელენის მტკიცებას იმის შესახებ, რომ „ზაგემი თბილისის მხარეში ერთი ქვეყანაა“⁴⁰.

საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ აბუ ბექრი დაახლოებით იმავე წყაროებით სარგებლობდა, რითაც ქათიბ ჩელენი. ასე მაგ., სოხუმის აღწერა აშკარად მოგვაგონებს აბულ-ფიდას: „სოხუმი ყირიმის ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაპირზე მდებარეობს. მისი მოსახლეობა მუსლიმები არიან... სოხუმიდან ტრაპიზონამდე 3 გადასარბენია...“⁴¹ თითქმის იმავეს იმეორებს აბუ ბექრიც. მის მიხედვითაც სოხუმი „შავი ზღვის აღმოსავლეთ ნაპირზე მდებარეობს. ამ ქალაქის მცხოვრებნი მუსლიმები არიან... ტრაპიზონიდან 3 გადასარბენია...“⁴² თუ აბუ

³³ ჯიჰან-ნუმა, გვ. 394.

³⁴ Н. Д. Миклухо-Маклай. Географическое сочинение XIII в. на персидском языке. Ученые записки ИВАН СССР, IX, 1954, 188.

³⁵ გვ. 298 جلد سوم، 1960 تهران، اثر امين احمد رازی.

³⁶ Enzyklopaedie des Islam, Leiden—Leipzig—1913. ტ. 4. გვ. 824.

³⁷ ჯიჰან-ნუმა, გვ. 414.

³⁸ F. Taeschner, Zur geschichte des Djihānnuma, გვ. 108; Orhan Şaik Gökyay, Kâlip çelebi, გვ. 67—68.

³⁹ ჯიჰან-ნუმა, გვ. 414.

⁴⁰ ჯიჰან-ნუმა, გვ. 415.

⁴¹ Géographie d'Aboulféda, traduite de l'arabe en français et accompagné de notes par Stanislav Guyard. Tome II. Paris, 1883, გვ. 143.

⁴² ჯიჰან-ნუმა, გვ. 214.

ბექრის მიხედვით, „აფხაზი... შავი ზღვის ნაპირებზე, ერთ მთაზე ზღვის ყურეში ერთი მცლის დაშორებით სოხუმის ჩრდილო-აღმოსავლეთითაა“⁴³, აბულ-ფი-დასთან „აფხაზი... არის ქალაქი მთებში, სრუტეში, რომელიც ხმელეთში შედის.. აფხაზი ერთი მილით სოხუმის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობს“⁴⁴.

XIV ს-ის არაბი ავტორი ალ-კალკაშანდიც ალბათ იმავე ქალაქს გულისხმობს, რასაც აბულ-ფიდა და აბუ ბექრი, როდესაც განმარტავს, რომ საქართველოში ორი მეფეა, ერთი — თბილისში, მეორე — დადიანი, ფლობს ორ ქალაქს — სოხუმს და აფხაზს, ყირიმის ზღვის აღმოსავლეთით. ვ. სიზოვის აზრით, დასახლებული ქალაქი აფხაზი თავისი ისტორიული მნიშვნელობით ყველაზე მეტად ნიკოფსიას შეესაბამება⁴⁵.

აფხაზეთის აღწერას მოსდევს „გამომცემლის დანართი“ რამდენიმე დაუთარილებელი ისტორიული ცნობით: „დალესტინის ხალხმა შირვანი დაიპყრო, შირვანის დედაქალაქი შემახა დაიკავა და ირანის შაჰებს ურჩობა გაუწია. აღმოსავლეთიდან ავღანელები გაჩნდნენ და რადგან სეფიანთა სატახტო ქალაქს მი-აღწიეს და გაიმარჯვეს. ამის გამო არეულობის ციგმა ქარმა შეარყია შაჰების ქვეყანა“⁴⁶.

როგორც ცნობილია, 1722 წელს შაჰ-სულთან ჰოსეინმა ისფაჰანი მაჰმუდს ჩააბარა. ისფაჰანის შემდეგ ავღანელებმა დაიკავეს ქაშანი, ყუმი, ყაზვინი, გოლფაიგანი და ცენტრალური ირანის სხვა ქალაქები⁴⁷.

„რაკი ირანის სახელმწიფო დამარცხებისა და განადგურების პირს იყო, — მოგვითხრობს მუთუფერიკა, — მოსკოვის მეფემ, რომელიც დიდი ხანია უთვალთვალებდა, დრო იხელთა... შირვანისაქენ გაემართა და შირვანის დერბენდი დაიპყრო ეშმაკობით“⁴⁸. როგორც ჩანს, აქ საუბარია პეტრე I-ის 1722 წლის სექტემბრის გალაშქრებაზე დერბენდში.

დასათარილებელია აგრეთვე „ქიჰან-ნუმაში“ აღნიშნული ფაქტი ოსმალე-ბის მიერ თბილისის აღებისა. „ამ შემადრწუნებელმა ცნობამ ოსმალეთის სახელმწიფო პირები გამოაფხიზლა“, — განაგრძობს მუთუფერიკა, — „საქართველოს ქვეყნის დედაქალაქ თბილისის ციხის დასაპყრობად გაემურნენ და შირვანის ქვეყნის დედაქალაქ შემახასაც გამგებელი დაუნიშნა სახელმწიფომ. ამ მხარის ხალხი გადაიბირეს, კეთილი ღონისძიებებით მორჩილებსაქენ მოუწოდეს და რაკი ეს ქვეყნები ოსმალეთს შეუერთეს და დაუმორჩილეს, მოსკოვის მეფის ბოროტ განზრახვებს გზა გადაუკეტეს იმ მხარეში“⁴⁹.

ამ ფაქტსაც ადგილი ჰქონდა აგრეთვე XVIII საუკუნის 20-იან წლებში. ცნობილია, რომ 1723 წლის გაზაფხულზე თურქებმა ომი გამოუცხადეს ირანს და „ივლისში მიეგებნენ ბაქარ და იფზე სარასკერს და ჩამოვიდა ოსმალთი. ყურ-

⁴³ ჟიჰან-ნუმა, გვ. 214

⁴⁴ Abeul'eda, გვ. 142.

⁴⁵ В. Сизов, Восточное побережье Черного моря. «Материалы по археологии Кавказа», вып. II, Москва, 1889, гв. 47.

⁴⁶ ჟიჰან-ნუმა, გვ. 404.

⁴⁷ М. С. Иванов, Очерк истории Ирана, М., 1952 гв. 84. იხ. აგრეთვე: Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Строева, А. М. Беленицкий, История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Ленинград, 1958, гв. 312—313.

⁴⁸ ჟიჰან-ნუმა, გვ. 414.

⁴⁹ ჟიჰან-ნუმა, გვ. 414.

ყუთას მიეგება მამად ყული ხან, სარასკერს, მისცა ციხე ტფილისისა. სარასკერ-
მან ქართლი ბაქარს მისცა⁵⁰. ეს იყო ე. წ. „ოსმალბოზ“ დასაწყისი საქართვე-
ლოში, რომელიც 1735 წლამდე გაგრძელდა.

საინტერესოა „ჩიჰან-ნუმა“ ცნობა ფოთის ანუ ფაშისა და ანაკლიის ცი-
ხეების მშენებლობის შესახებ. ამ ციხეების აშენების თარიღის განსაზღვრა,
შესაძლებლობას მოგვცემს დავადგინოთ ცნობის ავტორის ვინაობაც.

ცნობილია თურქების მიერ ფოთის ციხის აშენების ორი ფაქტი. პირვე-
ლი მიეყუთენება 1578 წელს: „ფაზისი ზღვას შეერთვის ორი ტოტით. ამ ტო-
ტებს შორის არის კუნძული, რომელზედაც ოსმალებმა 1578 წელს ციხე ააგეს“...
აღნიშნავს არქანჯელო ლამბერტი⁵¹. იმავე თარიღს იმეორებს ფ. დიუბუა დე მონ-
პერე: „მათ (თურქებმა — გ. ა.) 1578 წელს დააარსეს ფოთი ფაზისის შესართავ-
თან და სოხუმ-კალე იმავე სახელწოდების ყურის სიღრმეში. ეს ორი ციხე,
აშენებული ერთნაირი გეგმით, ფაშის რეზიდენციას წარმოადგენდა“⁵².

ფოთის ციხის მეორედ აშენება დათარიღებულია 1725 წლით. ვახუშტის
ცნობით, „რიონის თვალზედ, სამხრეთის კიდეა ზედა, არს ფოთის ციხე, რო-
მელი აღაშენეს ოსმალთა წელსა ჩლკე (1725), ქართულსა უიგ, ნავსადგურობი-
სათვის და ღვანან მუნ მჯდომარის ფაშით“⁵³.

„ჩიჰან-ნუმა“ ფოთის ციხის შესახებ შემდეგს გვაუწყებს: „ფაშის ციხე სპე-
ციალურად იქნა აშენებული. რაკი ამ ადგილიდან თბილისისაკენ გზის გახსნით
გაადვილდებოდა ფოთამდე ფლოტით მიმავალი საკუთრეელის თბილისში უმოკ-
ლესი მანძილით გადატანა და შირვან-დაღესტნისათვის საპირობების დროს და-
ხმარება, ზოგიერთი მცოდნე პირი გვაუწყებს, რომ ოსმალეთის სახელმწიფო
ხუროთმოძღვარი ჰანიჩეჩი მეჰმედ ალა 1135 (1722/3) წელს იმ მხარის დასაზ-
ვერად გაგზავნეს“. ცნობაში მოთავსებული თარიღის მიხედვით ფოთის მშენებ-
ლობას ადგილი უნდა ჰქონოდა XVIII ს-ის 20-იან წლებში, კერძოდ, 1722/23
წლის შემდეგ, რაც სავსებით შეესაბამება ვახუშტის მიერ მოტანილ 1725 წელს.
რაც შეეხება ანაკლიის ციხეს, ვახუშტი მის მშენებლობას ათარიღებს
1703 წლით: „ანაკლიას აღაშენეს ოსმალთა ციხე, ქრისტესა ჩლმ (1703 წ.),
ქართულსა ტუა (391), აწცა უპყრავთ მათვე“⁵⁴. მისივე მეორე ცნობით,
„ანაკლიის აღმოსავლეთით ამ მდინარეზე არს რუსსს ციხე დიდშენი,
შიგ წყარო გამომდინარე. აღაშენა ლევან დადიანმა ქრისტესა ჩქმზ (1647 წ.),
ქართულსა ტლე, შემდგომად შემუსრეს ოსმალთა წელსა ჩლკე (1725), ქარ-
თულსა უიგ და ამის ქვით აღაშენეს ანაკლია უმტკიცესად“⁵⁵. ე. ი. 1725 წელს
თურქებს აღუდგენიათ უკვე არსებული ანაკლიის ციხე. „ჩიჰან-ნუმაში“ არ არის
მითითებული მშენებლობის თარიღი. მასში აღნიშნულია მხოლოდ, რომ „რო-
დესაც სოხუმის მახლობლად ანაკლიის ციხეს აშენებდნენ, ბევან დადიანი, სა-
მეგრელოს ხანი, მოვიდა და ურმებით სამსახური გასწია“⁵⁶.

50 ვ ა ხ უ შ ტ ი, ქართლის ცხოვრება, II, სპბ., 1854, გვ. 254.

51 ა რ ქ ა ნ ჯ ე ლ ო ლ ა მ ბ ე რ ტ ი, სპევჯელის აღწერა, „მოამბე“. № 3, 1901, გვ. 62.

52 Ф. Д ю б у а д е М о н п е р с, Путешествие вокруг Кавказа, Сухуми, 1937.
стр. 117.

53 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 174.

54 ვ ა ხ უ შ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 167.

55 ო ქ ე ე, გვ. 167—168.

56 ჩიჰან-ნუმა, გვ. 405.

არც XVI და არც XVII სს მანძილზე სამეგრელოს არცერთ მთავარს ბე-
ჟანი არ ჰქმევია. ერთადერთი ბეჟან დადიანი არის XVIII საუკუნეში. „1715
წელს კვალად გიორგი მეფემ დადიანი გიორგი გარდაადლო, დასვა დადიანად ძე
მისი ბეჟან... 1728 წელს მოკლეს ბეჟან დადიანი ოსმალთა, ძე მისი ოტია გადა-
დიანდა“; — გვაუწყებს ვახუშტი⁵⁷. ე. ი. ახაკილის ციხის მშენებლობას, რომელ-
შიც „ჩიჰან-ნუმას“ მიხედვით მონაწილეობდა ბეჟან დადიანი, ადგილი უნდა ჰქო-
ნოდა 1715-დან 1728 წლამდე, რაც ყველაზე პეტად უახლოვდება ვახუშტის მე-
ორე ცნობაში მოცემულ თარიღს 1725 წელს.

ამგვარად, ცნობა ფოთისა და ანაკლიის ციხეების მშენებლობის შესახებ
სტილდება XVIII საუკუნეს და ჩამატებულია გამომცემლის იბრაჰიმ მუთე-
ფერიკას მიერ. ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ამ ტექსტის რთული
გრძელი წინადადებები საგრძნობლად განსხვავდება ქათიბ ჩელების, ან თუნ-
დაც. აბუ ბექრ იბნ ბაჰრამის მარტივი და სადა ენისაგან.

მომდევნო აბზაცი, დაწყებული სიტყვებით „საქართველო არის ვილაიეთი...“
შემდეგ ჩანართამდე⁵⁸ ისევ ქათიბ ჩელების უნდა ეკუთვნოდეს. ამის სასარ-
გებლოდ ლაპარაკობს როგორც მოვლენათა ქრონოლოგია, ასევე წერის სტილი
(მარტივი წინადადებები, მასალის დალაგება).

ავტორი აღნიშნავს: „ზაგეში ერთი ქვეყანაა თბილისის მხარეში. მისი ძვე-
ლი გამგებელი თეიმურაზი იყო. ახლა როსტომი მართავს. საქართველოს ხა-
ნების მეთაურია“. ეს ცნობა სავსებით სწორია, ვინაიდან 1648 წლამდე კახეთს
მართლაც თეიმურაზ I განაგებდა. ამ წლიდან კი იგი როსტომმა შეცვალა.

აბუ ბექრისა და ქათიბ ჩელების კახეთის შესახებ ცნობათა შედარებით
გამოირკვა, რომ უკანასკნელის მონაცემები მეტი სიზუსტით ხასიათდება. თუ
ქათიბ ჩელების მიხედვით „ზაგეში ერთი ქვეყანაა თბილისის მხარეში“, აბუ
ბექრი მას შავი ზღვის სანაპიროზე ათავსებს.

ქათიბ ჩელები მიზნად ისახავს შედარებით სრულად ასახოს საქართველოს
ყველა კუთხე. თუმცა ვერ აღწევს თავს მოელ რიც უზუსტობებსა და ისტორიუ-
ლი ფაქტების დამახინჩებებს, რაც ხშირად გვხვდება წყაროს სწორი ცნობების
გვერდით. საქართველოს მხარეთა ჩამოთვლისას ავტორი „დადიანსა“ (სადას)

და სამეგრელოს (სერა) სხვადასხვა კუთხედ მიიჩნევს: „აჩიკ ბაშს,
დადიანს, მეგრელებსა და სხვა ყველას ქართველებს უწოდებენ“, — აღნიშნავს
იგი⁵⁹. შემდგომ ამისა იგი ადგინს თითოეული კუთხის საზღვრებს და განმარ-
ტავს: „დადიანი შავი ზღვის ნაპირთან ახლოს აფხაზეთის მოსაზღვრე ერთი
ქვეყანაა. მათი გამგებელი აფხაზებთან ყოველთვის იბრძვის. ერთი მხარე ფა-
შის მდინარეა“⁶⁰ (ე. ი. რიონი). ამგვარად, „ჩიჰან-ნუმაში“ მოხსენებული „და-
დიანი“ შეესაბამება სამეგრელოს მდებარეობას.

თუ „დადიანი“ სამეგრელოა, საინტერესოა საქართველოს რომელ კუთხეს
გულისხმობს ქათიბ ჩელები, როდესაც ლაპარაკობს სამეგრელოზე? მისი მონა-
ცემებით, „სამეგრელო არის ნაჰიე, რომელიც მდებარეობს იმ ადგილას, სა-
დაც ფაშის მდინარე შავ ზღვას უერთდება, საზღვარი კი გონიოს ემიჯნება“⁶¹.

⁵⁷ ვახუშტი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 253—254.

⁵⁸ ჩიჰან-ნუმა, გვ. 416—417.

⁵⁹ ჩიჰან-ნუმა, გვ. 416.

⁶⁰ ჩიჰან-ნუმა, გვ. 416—417.

ე. ი. სამეგრელოდ ავტორი მიიჩნევს რიონსა და გონიოს შორის მოთავსებულ ტერიტორიას, რაც როგორც ცნობილია. მიეკუთვნება გურიას.

მოტანილი ციტატა, გურიის შესახებ კიდევ ერთ საყურადღებო ცნობას შეიცავს. როგორც ვნახეთ, ქათბი ჩელების მიხედვით, სამეგრელო არის რიონსა და გონიოს შორის მოთავსებული ნაპი- ამგვარად, ავტორი გურიის ფარგლებში გულისხმობს ბათუმსაც. მაგრამ ამავე თხზულების 429-ე გვერდზე, ტრაპიზონის ვილაიეთის აღწერაში ვკითხულობთ: „ტრაპიზონის და ბათუმის სანჯაყები გაერთიანებულ იქნა და საბეგლარბეგო გახდა. სანჯაყებია: ტრაპიზონი, გონიო, ბათუმი“, ე. ი. მეორე ცნობის მიხედვით, ბათუმი ტრაპიზონის ეიალეთის შემადგენლობაშია და არა გურიის.

რით არის გამოწვეული ცნობათა ამგვარი დაპირისპირება?

ცნობილია, რომ ქათბი ჩელების ტექსტი მთავრდება ვანის ეიალეთის აღწერით⁶². დანარჩენი ნაწილი დართულია გამომცემლის მიერ და წარმოადგენს ძირითადად ნაწყვეტების აბუ ბექრი იბნ ბაპრამ აღ-დიმიშკის „დიდი გეოგრაფიკიდან“.

ცნობა იმის შესახებ, რომ ბათუმი ტრაპიზონის ეიალეთის შემადგენლობაშია, ეკუთვნის აგრეთვე აბუ ბექრ იბნ ბაპრამს. იმის შესახებ, თუ ვის ეკუთვნოდა XVII საუკუნისათვის ბათუმი, არსებობს ორი ურთიერთსაწინააღმდეგო აზრი. თურქი ავტორები კოჩი ბეი გორიჯელი, სოფიელი ალი ჩაუში და თანამედროვე მეცნიერი ი. უზუნჩარშოილი გვარწმუნებენ, რომ ბათუმი ჯერ კიდევ 1582 წლიდან შევიდა ტრაპიზონის ეიალეთის შემადგენლობაში და XVII ს-ის წლებისათვის მასვე ეკუთვნოდა⁶³. იგივე აზრი გაიზიარა ი. სიხარულიძემ („ტრაპიზონის ეიალეთის შემადგენლობაში ჩანს ბათუმი XVII საუკუნის 40-იან წლებშიც“)⁶⁴.

ვ. იაშვილისა და ქ. ჩხატარაიშვილის მიერ წყაროთა შესწავლის საფუძველზე მიღებული დასკვნის თანახმად, ბათუმის დაპყრობა თურქებმა მხოლოდ XVIII ს-ის დამდეგს, კერძოდ, 1703 წელს მოახერხეს⁶⁵, ხოლო „XVII საუკუნის თურქულ წყაროებში მოხსენებული „ბათუმის ბეგლარბეგი“ იგივე ტრაპიზონს ბეგლარბეგია“⁶⁶.

⁶² Franz Taeschner, Zur geschichte des Djihānnuma, გვ. 103; ჭიან-ნუმა, გვ. 3; Orhan Saik Gökyay, Kâtip Celebi, გვ. 66.

⁶³ А. С. Тверитинова, Второй трактат Кочинск, Личные записки иш-та востоковедения Москва—Ленинград, 1953, т. VI, стр. 243; А. С. Тверитинова, Архивный строй османской империи XV—XVII вв., Москва, 1963, стр. 25; Y. Uzuncarsili, Osmanlı tarihi, Türk tarih kurumu yayınlarından XIII seri, no 1602, Dünya tarihi, III cilt, 2 kısım. Ankara, 1954, გვ. 289—290.

⁶⁴ ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, ბათუმი, 1958, გვ. 7.

⁶⁵ ვ. იაშვილი, აპარა ოსმალთა ბატონობის პერიოდში, ბათუმი, 1945, გვ. 21.

⁶⁶ ქ. ჩხატარაიშვილი, ტოპონიმ „ბათუმის“ და ბათუმის მხარის ისტორიისათვის (თეზისები), ივ. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის XVII სამეცნიერო სესია, თბ., 1969 ამავე აზრს მხარს უჭერს შარდენის შემდეგი ცნობა: „30-ს შუა დღის უკან მივედით გონიოში. ფაზისიდან იქამდე 40 ეკი არის. მთელი ეს ნაპირი ძალიან მაღლობი და მუდმიანია. ეს ადგილები ზოგი ტყით არის შემოსილი, ზოგი მიტოვებულია. ქვეყანა ეკუთვნის გურიელს. გურიელის სამფლობელოს უჭირავს ადგილი იმ მდინარემდე, რომელიც გონიოდან ნახევარ ეჯზე ჩამოდის (ქან შარდენი, მოგზაურობა საქართველოში, თბ., 1935, გვ. 42).

ქათბი ჩელების ზემომოყვანილი ცნობა სავსებით ადასტურებს იმ მკვლევართა შეხედულებას, რომლებიც XVII ს-ის შუა წლებისათვის ბათუმს გურიის ფარგლებში ათავსებენ.

ყარაის ეიალეთის აღწერას წინ უძღვის „დამატება“, სადაც როგორც ი. მუთეფერიკა აღნიშნავს, „ჩართულია აბუ ბექრი იბნ ზაჰრამის თარგმნილი გეოგრაფიის ზოგიერთი ფრაზა“⁶⁷. ყარაის ეიალეთს კი მოსდევს არტანუჯის, ქალიშმანის და ახალციხის ეიალეთის აღწერა. აღნიშნულ ნაწილში საკუთრივ ქათბი ჩელების ტექსტის გამოყოფა საკმარის სიძნელეს წარმოადგენს, ვინაიდან აღწერილი მოვლენები არ სცილდება XVII ს-ის პირველ ნახევარს.

ყარაისა და ახალციხის ეიალეთებზე ცნობების შედარებისას ყურადღებას იქცევს ზოგიერთი მსგავსება მათ შორის. თუ ერთ შემთხვევაში ნათქვამია, „ყარას ჩრდილოეთით ახალციხე ესაზღვრება“⁶⁸, ახალციხის ეიალეთის აღწერაში ყარასი მოთავსებულია ახალციხის აღმოსავლეთით⁶⁹. ამავე დროს პატარა არტანუჯის შეტანილია, როგორც ახალციხის, ასევე ყარაის ეიალეთებში. ყველაფერი ეს გვაფიქრებინებს, რომ ამ ორი ეიალეთის აღწერა შეიძლება ორ სხვადასხვა ავტორს ეკუთვნოდეს. თუ გავიზიარებთ ა. ფაფაზიანის მოსაზრებას, რომ თავი ყარაის შესახებ ქათბი ჩელების დაწერილია⁷⁰, მაშინ ახალციხის ეიალეთის აღწერის ავტორად აბუ ბექრი უნდა ვივარაუდოთ. მაგრამ „ჩიჰან-ნუმას“ ტექსტი არ იძლევა საფუძველს ამგვარი დასკვნისათვის. ქათბი ჩელები რამდენიმეჯერ აღნიშნავს, რომ ყარასი დიდი არმენიის შემადგენლობაშია: „მარაში მცირე არმენიიდან, ყარასი და არზრუმი დიდი არმენიიდან ცალკე თავებშია აღწერილი“; ანდა, „ამჟამად დიდი არმენია შედგება ვანის, ყარაისა და არზუმის ეიალეთებისაგან“⁷¹. ძნელი დასაჯერებელია, რომ იგივე ავტორი თავისი თხზულების სხვა ადგილზე ყარაის ეიალეთს საქართველოში ათავსებდეს და ირწმუნებოდეს, „ყარასი ქართული ეიალეთი“—აო.

ჩვენი აზრით, ცნობები ახალციხის ეიალეთზე თვითონ ქათბი ჩელების უნდა ეკუთვნოდეს, ხოლო ყარაის, არტანუჯისა და ქალიშმანის აღწერა ამოღებულია აბუ ბექრის ნაშრომიდან.

ახალციხის ეიალეთის შესახებ „ჩიჰან-ნუმას“ ზოგიერთი მონაცემი გვაფიქრებინებს, რომ მის ავტორს ხელთ ჰქონდა აინი ალის „რისალეც“. ქათბი ჩელები აღნიშნავს: ახალციხის ეიალეთში „656 ქილიჩია, 97 ზეამეთი, 559 თეზქერიანი და უთეზქერო თიმარი“⁷². ასეთივე რიცხვები მოაქვს აინი ალისაც⁷³.

„ჩიჰან-ნუმას“ ცნობების ანალიზი საფუძველს იძლევა შემდეგი დასკვნებისათვის:

67 ჩიჰან-ნუმა, გვ. 407.

68 იქვე.

69 იქვე, გვ. 408.

70 A. A. Папазян, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 10.

71 ჩიჰან-ნუმა. გვ. 410—411.

72 ჩიჰან-ნუმა, გვ. 407.

73 Aynî Ali, Kanunname-i Al-i Osman, Osmanlı Devleti azazi kanunlari, Ankara, 1962,

თხზულებაში არსებული მონაცემები საქართველოს შესახებ სამ ავტორს, ხოლო ქრონოლოგიურად სამ სხვადასხვა პერიოდს მიეკუთვნება: XVIII საუკუნის 20-იან წლები (ავტორია „ჩიჰან-ნუმას“ გამომცემელი ი. მუთეფერიკა), XVII ს. შუა წლები (ავტორებია ქათიბ ჩელები და აბუ ბექრ იბნ ბაჰრამ ად-დიმიშკი) და ცნობები, მომდინარე არაბ და ირანელ ავტორთა თხზულებიდან. რამდენიმე უზუსტობის გამოკლებით „ჩიჰან-ნუმას“ მონაცემები სარწმუნოა.

Г. Г. АЛАСАНИЯ

«ДЖИХАН-НЮМА» КЯТИБА ЧЕЛЕБИ И ЕЕ СВЕДЕНИЯ О ГРУЗИИ

Резюме

Среди многочисленных сочинений Кятиба Челеби особое место занимает комсографическая, географическая компиляция под названием «Джихан-нума», составленная в середине XVII века.

Сочинение было издано в Стамбуле 1732 г., причем издатель Ибрагим Мютефферрика восполнил текст, привлекая частично и извлечения из «Большой географии» Абу Бекра ибн Бахрама ад-Димишки (XVII в.).

В настоящей статье изучены сведения «Джихан-нума» о Грузии (в 39—40—41 главах). В частности, мы задались целью выявить источник каждого сообщения, установить их авторов и достоверность.

По хронологическому принципу сведения группируются следующим образом: относящиеся к середине XVII века (авторы Кятиб Челеби и Абу Бекр ибн Бахрам ад-Димишки), к 20-ым годам XVIII века (автор издатель И. Мютефферрика) и данные, заимствованные у арабских и иранских авторов.

В «Джихан-нума» содержатся интересные сведения о городах Грузии (Тбилиси, Гори, Сухуми, Загем, Грემ), даны описания отдельных краев (Абхазии, Имерети, Мегрелии, Гурии, Кахети); попутно сообщаются также исторические справки (как то о постройке крепостей Потн, Анаклиа, о некоторых событиях 1723 года и др.).

Изучение и сопоставление сведений «Джихан-нума» с данными других источников и специальной литературы дали нам возможность, с одной стороны, опровергнуть некоторые ошибочные мнения, касающиеся исторических сведений и границ Грузии (напр., относительно Батуми), а с другой стороны, установить достоверность ряда исторических фактов (о постройке крепостей Потн, Анаклиа).

მარი გოგაეშვილი

სახენია ჩხეიძის „ცხოვრება მეფეთა“, როგორც წყარო სეფიანთა სახელმწიფოს ისტორიისათვის

სეფიანთა სახელმწიფოს (1501—1722) სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური ისტორიის ნარატიულ წყაროებს შორის, გარდა საკუთრივ სპარსულ ენაზე შედგენილი ნაწარმოებებისა, დიდი მნიშვნელობა აქვს უცხოელთა თხზულებებსაც; თუ XVI—XVII საუკუნეებში ირანში სპარსულ ენაზე შეიქმნა არაერთი პირველხარისხიანი საისტორიო ნაწარმოები, XVII საუკ. დამლევისა და XVIII საუკ. პირველი მეოთხედის ისტორიისათვის სპარსულ ენაზე არ მოგვეპოვება არც ერთი ცოტად თუ ბევრად მნიშვნელოვანი ნაშრომი.

ეს არ არის შემთხვევით მოვლენა. სეფიანთა სახელმწიფოს საერთო პოლიტიკურ, ეკონომიურ და კულტურულ დაცემასთან ერთად სპარსული წყაროების სიღარიბე გაპირობებულია იმ პოლიტიკური ვითარებით, რომელიც შეიქმნა ირანში XVII-ის მიწურულსა და XVIII ს-ის პირველ მეოთხედში. სპარსულ მხატვრულ ლიტერატურასა და საისტორიო მწერლობას, რომელიც მკიდროდ იყო დაკავშირებული ირანის შაჰის კართან და ფეოდალური საზოგადოების მაღალ წრეებთან, ამ პერიოდში განვითარების უკიდურესად არახელსაყრელი პირობები შეექმნა.

ჯერ კიდევ შაჰ სოლეიმანის (1666—1694) მმართველობის ბოლო წლებში აშკარად შეიძინოდა სეფიანთა სახელმწიფოს ეკონომიური და პოლიტიკური დაცემა. სავაჭრო გზების გადანაცვლებამ, კერძოდ, აფრიკის გარშემო ევროპიდან ინდოეთში მიმავალი საზღვაო გზის ათვისებამ, ირანზე გაშვებულ სახმელეთო სატრანზიტო გზას მნიშვნელობა დაუკარგა, ამიტომ მკვეთრად შეიკვეცა ირანის საშინაო და საგარეო ვაჭრობა, რამაც სახელმწიფო ხაზინას შემოსავალი მთავალი. თანდათან ეცემოდა ირანის ქალაქების სავაჭრო მნიშვნელობა, უარესდებოდა ქვეყნის ეკონომიური მდგომარეობა, გაიზარდა ქალაქის შრომელი მოსახლეობისა და გლეხთა ექსპლუატაცია ფეოდალების მიერ. ამავდროს ვერ ვითარდებოდა ფეოდალთა მსხვილი მეურნეობაც. შაჰის ხელისუფლება გადასახადების გადიდებით ცდილობდა ხაზინის შემოსავლის გაზრდას, რაც იწვევდა მწარმოებელი მოსახლეობის გადატყვევას და ძირს უთხრიდა ჯოფის მეურნეობას, ხელოსნობას, ვაჭრობას. განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებოდა დაპყრობილი ქვეყნების მოსახლეობა, რის გამოც იზრდებოდა უკმაყოფილება, განშორდა აჯანყებები. ყველაფერი ეს კიდევ უფრო მეტად ასუსტებდა სახელმწიფოს¹.

¹ М. С. Иванов, Очерк истории Ирана, М., 1952, გვ. 77—81. სეფიანთა სახელმწიფოს დაცემას ძირითადი მიზეზების შესახებ იხ. აგრეთვე И. П. Петрушевский,

სეფიანთა სახელმწიფოს სისუსტე განსაკუთრებით გამოვლინდა შაჰ სოლ-თან-ჰოსეინის დროს (1694—1722). უნებისყოფი და უნიჭო სოლთან-ჰოსეინი თითქმის არ ერეოდა ქვეყნის მართვაში და მის მაგივრად სხვები განაგებდნენ სახელმწიფოს. მისი გამგებლობის წლებში ირანი საბოლოოდ დაადგა დაქვეითების გზას, ხოლო შინაგანი მოვლენები ისე განვითარდა, რომ XVIII საუკუნის დამდეგს გახშირდა აჯანყებები ქალაქად თუ სოფლად: გაძლიერდა დაპყრობილ ხალხთა განმათავისუფლებელი ზრძოლა სეფიანთა ბატონობის წინააღმდეგ. ყველაზე სერიოზული ამ მხრივ იყო აჯანყება ავღანელებისა, რომელთაც XVIII ს. პირველ მეოთხედში დაიპყრეს ირანი და 1730 წლამდე ბატონობდნენ იქ.

ირანის კულტურა საერთო დაცემას XVIII საუკუნეში არ შეიძლებოდა არ შეეფერებინა ისტორიოგრაფიის განვითარება. მართლაც, სეფიანთა სახელმწიფოს ისტორიაში სოლთან-ჰოსეინი პირველი შაჰი იყო, რომელსაც თავისი ისტორიკოსი არ ჰყავდა; საზოგადოებრივი და კულტურული განვითარების შედარებით დაბალ საფეხურზე მდგომ ავღანელებს არ შეიძლებოდა თავისი წრიდან ჰყოლოდათ საკუთარი ისტორიოგრაფი. ირანის ფეოდალურ საზოგადოებასთან ყოველგვარი კავშირის გაწყვეტას კი ის მოჰყვა, რომ მათ ვეღარც ირანელი ისტორიკოსების სამსახურით ისარგებლეს. გარდა ამისა, როგორც პროფ. ვ. გაბაშვილი შენიშნავს, „სპარსელი მწერლები ერიდებოდნენ დაეწერათ ირანის „ეროვნული სირცხვილის“ ისტორია². და ბოლოს, იმდენად მცირე ხანს და მერყევად ბატონობდნენ ავღანელები ირანში, რომ მათ უბრალოდ ვერც მოასწრეს თავიანთი სახელი რაიმე ნაშრომით დაეკავშირებინათ XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის ირანის ისტორიისათვის³.

სპარსული ისტორიოგრაფია ხელახლა აღორძინდა ნადირ-შაჰის დროს (1736—1747). ნადირ-შაჰს ჰყავდა თავისი ისტორიკოსები მოჰამედ ქაზიმისა და მირზა მეჰდი-ხან ასტრაბადელის სახით. მართალია, მათ თხზულებებში წრითადად ნადირის მეფობის ამბებია აღწერილი, მაგრამ ზევრი მასალა მათში სეფიანთა სახელმწიფოს დაცემის თაობაზეც.

XVII საუკუნის დამლევისა და XVIII ს-ის პირველი მეოთხედის ირანის ისტორიისათვის უპირატესად დასავლეთევროპულ, სომხურ და ქართულ ენებზე შედგენილი წყაროები გაგვანჩნა⁴. ამ თხზულებათა ავტორებს ხანგრძლივი დრო-

Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX в., Л., 1949; К. З. Ашрафян, К вопросу о причинах упадка державы Сефевидов, „Очерки по истории стран Среднего Востока“ М., 1951, гл. 188—210; И. М. Рен-с-пер, Падение державы Сефевидов и нашествие афганцев на Иран (1722—1729). „Доклады и сообщения исторического факультета МГУ“ т. 10, М., 1950. Н. В. Пи-гулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Стро-ева, А. М. Беленицкий, История Ирана с древнейших времен до конца 18 века, Л., 1958, гл. 297, 306—309. L. Lockhart, Nadir-Shah, London, 1938, гл. 1. კ. კუ-ცია, სეფიანთა ირანის ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება. თბ., 1966, გვ. 101—108.

2 ვ. გაბაშვილი, იოსებ ქართელი — XVIII ს-ის დიპლომატი და ისტორიკოსი, „მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 32, თბ., 1955, გვ. 120.

3 თუ მხედველობაში არ მივიღებთ უცნობი ავტორის მიერ 1725 წელს სულთან მაჰმუ-დის შეკვეთით შედგენილ თხზულებას „თაჰკირათ ალ-მულუქ“ („მეფეთა სამახსოვრო“), სადაც დაწერილებით არის განხილული სეფიანთა სახელმწიფოს ადმინისტრაციული წყობი-ლება (Tadhkirat al-muluk, translated by V. Minorsky; London, 1943, გვ. 113).

4 ამ წყაროების შესახებ იხ. Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, დასახ. ნაშ., გვ. 304—306. უნდა აღინიშნოს რომ ამ მიმო-ხილის ავტორი პროფ. ი. პეტრუშევსკი საერთოდ არ ახსენებს ს. ჩხეიძის თხზულებას.

ია განმავლობაში მოუხდათ ყოფნა ირანში და თავიანთ ნაწარმოებებში აღწერეს საკუთარი თვალით ნანახი მოვლენები. სეფიანთა სახელმწიფოს ისტორიისათვის აქ მზრავ მეტად საინტერესო და მნიშვნელოვანი წყაროა XVIII საუკუნის ქართველი ისტორიკოსის სეხნია ჩხეიძის საისტორიო თხზულება „ცხოვრება მეფეთა“, რომელიც მოიცავს პერიოდს 1653 წლიდან 1739 წლამდე⁵.

საისტორიო მწერლობაში სეხნია ჩხეიძე სათანადოდ შეაფასეს ჯერ კიდევ აკად. მ. ბროსემ⁶ და აკად. ივ. ჯავახიშვილმა⁷. სეხნია ჩხეიძის თხზულებას, როგორც ირანის ისტორიის წყაროს, განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს პროფ. ვ. გაბაშვილი⁸. მისი აზრით, სეხნია ჩხეიძის „ცხოვრება მეფეთა“ მნიშვნელობით შეიძლება გაუტოლდეს იოსებ ქართველის თხზულებას⁹, რომელსაც ჩვენ ჯერ-ჯერობით ფრანგი ისტორიკოსის მამი-კლერაკის, პროფ. ტ. ვეირის და პროფ. დ. ლანგის ნაშრომების მეშვეობით ვიცნობთ და რომელშიც დაწვრილებითაა აღწერილი აღებული ხანის ირანის ამბები.

ინგლისელი მკვლევარი ლ. ლოკპარტი შენიშნავს, რომ იოსებ ქართველი ყველაზე მნიშვნელოვანი პირია თანამედროვე ავტორთა შორის, ვინაიდან იგი ცნობათა მთავარი მიმწოდებელი იყო მამი-კლერაკისა და სომეხი ისტორიკოსის სარგის გილანენცისათვის და ღიდ დახმარებას უწევდა პოლონელ კათოლიკე

⁵ ს. ჩხეიძემ თავისი თხზულება ასე დაასათაურა „ძლიერებითა ღვთისათა, ვიწყით ცხოვრება მეფეთა, მსმენელთათვის არა უნდომი ამბითა, უცხოთა ქვეყნისათა, არა მარტვად ქართლისა, ჩემის თელთნახული. ზოგი-ერთი მნახავთა-გან სმენითა“. „ცხოვრება მეფეთა“ პირველად გამოსცა დ. ჩუბინაშვილმა (ქართლის ცხოვრება, დასაბამიდან შეათხრამეტ საუკუნემდის, II, სპბ, 1854, გვ. 307—342). 1857 წელს მარი ბროსემ გამოსცა მისი ფრანგული თარგმანი (Chronique de Sekhnia Tchkeidze, Histoire de la Georgie, depuis l'antiquite jusqu'au XIX-e siecle, II-e Parti. SPb. 1857, გვ. 7—54). 1913 წ. ზ. კიკინაძემ დაბეჭდა დ. ჩუბინაშვილის მიერ გამოცემული ქართული ტექსტი (ჩხეიძე სეხნია, საქართველოს აღწერა, გამოც. ზ. კიკინაძის მიერ. თბ., 1913). არსებობს გამოუცემელი რუსული თარგმანი შესრულებული ბ. სავარსამიძისა და პ. გრიგორიევის მიერ პეტერბურგში (Р. Р. Орбели, Грузинские рукописи Института востоковедения АН СССР, I, М.—Л., 1956, № 8, გვ. 23—24). ს. ჩხეიძის თხზულების ხელნაწერები დაცულია თბილისში („ხელნაწერთა აღწერილობა“. საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის ხელნაწერები, კოლექცია, ტ. V, თბ., 1949, № 2304) და ლენინგრადში (Р. Р. Орбели, დასახ. ნაშრ., № 7, 9).

⁶ M. Brosset, დასახ. ნაშრ., გვ. 3—5.

⁷ ივ. ჯავახიშვილი, სეხნია ჩხეიძე, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 362—368. თუმცა უნდა ითქვას, რომ ივ. ჯავახიშვილი, ჩვენი აზრით, ზედმეტ სიმკაცრეს იჩენდა სეხნიას ჩხეიძის როგორც ისტორიკოსისა და პიროვნების შეფასებაში (ამის შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, III, თბ., 1968, გვ. 202—206).

⁸ ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 118—120. მისივე, იოსებ ქართველის ვინაობისა და მოღვაწეობის საკითხისათვის. თსუ შრომები, ტ. 116, თბ., 1965, გვ. 329.

⁹ იოსებ ქართველი და მისი თხზულებები საკმაოდ ცნობილია როგორც ევროპულ, ისე ქართულ ორიენტალისტიკურ ისტორიოგრაფიაში. იოსებ ქართველი 1717—1725 წლებში იმოგზავნებოდა ირანში და თვითმხილველი იყო „აშლილობის ხანის“ ირანის ისტორიის ბევრი მოვლენისა. იოსებ ქართველის თურქულ ენაზე შედგენილი თხზულების ხელნაწერი ინახება გლაზგოს უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში, მისი მოკლე შინაარსი ინგლისურად გამოაქვეყნა პროფ. ვეირმა (T. H. Wair, The Revolution in Persia at the beginning of the 18 th century, A volume of Oriental Studies presented to E. G. Browne, Cambridge 1922, გვ. 480—490). საფრანგეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივში დაცულია იოსების რეალციები ფრან-

მსიონერს, იეზუიტთა კოლეგიის პროკურატორის ისტაჰანში თადეუშ კრუსინსკისაქ¹⁰. თავის დროზე, როდესაც მ. ხუბუა იკვლევდა XVII—XVIII სს. ქართულ-ირანულ ურთიერთობებს, მან შეუდარა სეხნია ჩხეიძის საისტორიო თხზულების ზოგიერთ ცნობას ინგლისელი ისტორიკოსის ჯ. ჰანვეის თხზულების სათანადო ადგილები და დაასკვნა „ამ ორი ერთმანეთისაგან სრულიად დამოუკიდებელი ავტორის ცნობათა იშვიათი იდენტობა“¹¹, მაგრამ ახლა უკვე ცნობილია, რომ ჰანვეის თხზულების პირველი ნაწილი მთლიანად დამოკიდებულია მამი-კლერაქის ნაშრომზე. ზოგიერთი ადგილი ავტორის სიტყვა-სიტყვით გადმოუწერია მამი-კლერაქიდან, რომლის მთავარი წყარო თავის მხრივ იყო იოსებ ქართველი¹². ამიტომაც არის, რომ სეხნია ჩხეიძის „მეფეთა ცხოვრებაში“ მოტანილი ცნობები წააგავს მამი-კლერაქის „სპარსეთის ისტორიის“ სათანადო თავების შინაარსს. უფრო მეტიც, ამჯერად უკვე ირკვევა XVIII ს-ის ორი ქართველი ისტორიკოსის სეხნია ჩხეიძისა და იოსებ ქართველის ცნო-

ვლ ენაზე (D. M. Lang, Georgia and the fall of the Safavi Dinasty, BSOAS, XIV, 3, 1952, გვ. 528; L. Lockhart, The fall of the Safavi Dinasty and the Afghan Occupation of Persia. Cambridge. 1958, გვ. 504—509). საკუთრად იოსებ ქართველის თხზულებათა გარდა, მისი ინფორმაციები გაფანტულია ფრანგი ისტორიკოსის მამი-კლერაქისა და სომეხი ავტორის სარგის გილანენცის ნაშრომებში, რაზედაც თვით ავტორებშიც მეთითებენ (La Mamye-Clairac, Histoire de Perse, depuis le commencement de ce siecle, I Paris, 1750, გვ. V—VII. Дневник осады Исфагана афганцами, веденный Петросом дн Саргис Гиланенци. Приложение к XVII-му тому записок Императорской Академии Наук, № 3, СПб, 1870, стр. 3). ე. გაბაშვილი, იოსებ ქართველის ვინაობისა და მოღვაწეობის საკითხისათვის, თსუ შრომები, ტ. 116, თბ., 1965, გვ. 329—356; თ. ნატროშვილი, მასალები იოსებ ქართველის ბიოგრაფიისათვის, „მაცნე“, 1969 № 5, გვ. 105—118. მისივე. ქართული ფეოდალური საზოგადოება და იოსებ ქართველი, „მაცნე“, 1970, № 5, გვ. 47—66. მასალები იოსებ ქართველის შესახებ დაცულია თამარაშვილის პირად არქივში (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაერთი ინსტიტუტი, „პრობაგანდა ფილეს“ წერილები, № 1091, № 1069). მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, თბ., 1902.

¹⁰ L. Lockhart, დასახ. ნაშრ., გვ. 509. უნდა აღინიშნოს, რომ მამი-კლერაქი საერთოდ არ ყოფილა ირანში. იგი 1724—27 წლებში ცხოვრობდა კონსტანტინოპოლში და მხოლოდ მეგობრების — ფრანგი დიპლომატებისა და კონსულთა დახმარებით მოახერხა საკირო ცნობებისა და მასალების შეგროვება. მამი-კლერაქი შენიშნავს, რომ მოპოვებულ მასალათა შორის ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი იყო მისთვის იოსებ ქართველის რედაქცია, რომელიც თვითონ ავტორმა გადასცა მას. ეს იყო ოსმალეთის დიდი ვეზირისათვის თურქულ ენაზე შედგენილი ვრცელი მემორანდუმის იტალიური თარგმანი (Relazione della Rivoluzione di Persia compost a dal Signor Giuseppe. . . Giorgiano. On terprte de console di Francia a Ispahan). გარდა ამისა, იოსებ ქართველმა მამი-კლერაქს ზეპირადაც მიაწოდა ძვირფასი მასალა (L. Mamye-Clairac, დასახ. ნაშრ., გვ. V—VII).

¹¹ მ. ხუბუა, ქართულ-ირანული ურთიერთობიდან, ენიშკის „მომამბე“, ტ. V—VI, თბ., 1940, გვ. 261.

¹² ჯ. ჰანვეიმ 1743 წელს იმოგზაურა ირანში და ათი წლის შემდეგ გამოსცა თავისი თხზულება (J. Hanway, An historical account of the British trade over the Caspian sea, London, 1753). ამჯერად, ჰანვეი არ ყოფილა თვითმხილველი XVIII ს-ის პირველ მეოთხედში ირანში მომხდარი ამბებისა და მისი თხზულება არ წარმოადგენს პირველწყაროს ამ პერიოდის ისტორიის შესასწავლად. ავტორი აღნიშნავს, რომ მან თ. კრუსინსკის თხზულებიდან ამოიღო ცნობები, მაგრამ ს. ვეიჩის აზრით, თუმცა ჯ. ჰანვეის თავის წყაროდ კრუსინსკის თხზულება მიაჩნია, მაგრამ მისი თხრობა საკმაოდ ახლოსაა მამი-კლერაქის იმ გადმოცემებთან, სადაც იგი იოსებ ქართველის ტექსტს მისდევს. ამიტომ თავისთავად ძალიან ახლო კავშირი უნდა ყოფილიყო კრუსინსკისა და იოსებ ქართველის მონათხრობს შორის (T. H. Wair, დასახ. ნაშრ. გვ. 490). იოსებ ქართველისა და კრუსინსკის ურთიერთობის საკითხი გამოიკვლიეს ლოქსარტმა და ე. გაბაშვილმა ზემოთ დასახელებულ ნაშრომებში.

ბათა „იშვიათი იდენტობა“. მათ საერთო წყაროდ კი პროფ. ვ. გაბაშვილი ვარაუდობს ირანში მყოფ ქართველებს, რომელთაც უმაღლესი სახელმწიფო და სამხედრო თანამდებობები ეკავათ შაჰის კარზე და ავლანთა წინააღმდეგ წარმოებული ბრძოლის აქტიური მონაწილენი იყვნენ¹³. ვ. გაბაშვილმა აზრით, „ირანის ისტორიის ამ მონაკვეთისათვის ყველაზე უფრო უხვი ცნობები უნდა ჰქონოდა ქართველ ისტორიკოსს. ასეთია სეხნია ჩხეიძის „ცხოვრება მეფეთა“, ასეთივეა იოსებ ქართველი საისტორიო ნაწარმოებები. ექვი არაა, რომ კრუსინსკის ცნობილი თხზულების მთავარ წყაროს წარმოადგენს ავტორის ურთიერთობა ქართველებთან, რადგან კარგადაა ცნობილი ირანში მყოფი ქართველი მეფე-ბატონიშვილების ურთიერთობის ხასიათი კათოლიკე მისიონერებთან. საინტერესოა, რომ იოსებ ქართველი დაახლოებით იქ გამოდის სპარსეთის ამბების თანადამხდურად და თვითმხილველად, როდესაც სეხნია ჩხეიძე უკვე სამშობლოში იმყოფება. იგი მხოლოდ 1722 წელს ბრუნდება ირანში, უკეთ თავრიზში, სადაც თავშესაფარი ჰპოვა ისფაჰანიდან გაქცეულმა სეფიანთა უფლისწულმა. ამრიგად. 1597—1725 წწ. ირანში მომხდარი ამბების აღმწერელად და შეიძლება ითქვას, ერთიმეორის ერთგვარ გამგრძელებლად, გვევლინება ორი ქართველი ისტორიკოსი, რომელთა თხზულებების როგორც წყაროების, მნიშვნელობა „აშლილობის ხანის“ ირანის ისტორიოგრაფიაში აშკარა უნდა იყოს“¹⁴.

ცნობები სეხნია ჩხეიძის ბიოგრაფიისათვის მისასავე თხზულებაშია გაბნეული. მ. ბროსე ვარაუდობდა, რომ აზნაური სეხნია ჩხეიძე შთამომავალი უნდა ყოფილიყო მეფე სიმონ I-ის დროს, კერძოდ, 1591 წელს ქართლში გამოსახლებულ ვინმე ქეიქაოს ჩხეიძისა¹⁵. სეხნია ჩხეიძე, მისივე სიტყვით, საქართველოს მეფის კარისკაცი იყო და გიორგი XI-ის ძმის „თავად ლევანის გაზრდილი და მერმე ქაიხოსროსთან შეზრდილი“¹⁶. „მას წილად ხვდა ქართულ-ირანულ კულტურულ პოლიტიკურ ურთიერთობათა მეტად დამაბულ (და მრავალმხრივ საინტერესო) პერიოდში ცხოვრება“¹⁷. სეხნია ჩხეიძე ქართველ მეფეთა და წარჩინებულთა დაახლოებული პირი იყო და მაღალი თანამდებობაც ეკავა. მნიშვნელოვანი სამსახურებრივი მოვალეობის გამო ხშირად უხდებოდა ირანში ჩასვლა. იმის გამო, რომ ს. ჩხეიძეს დიდხანს მოუხდა ირანში ყოფნა, „სპარსეთის საქმეები უფრო ვრცლად და უკეთ იცოდა, ვიდრე თავის სამშობლოს ამბავი, ამიტომ მის ნაწარმოებში ირანის სახელმწიფო საქმეებს საპატიო ადგილი უნდა ჰქონოდა“¹⁸. ამ მხრივ ეს თხზულება მეტად მნიშვნელოვანია. მით უმეტეს, რომ, როგორც ითქვა, საკუთრივ სპარსულ ნარატიულ ძეგლებში შედარებით მწირი ცნობებია დაცული XVII საუკუნის დასასრულისა და XVIII ს-ის დასაწყისის ირანის ისტორიისათვის.

¹³ ვ. გაბაშვილი, იოსებ ქართველი — XVIII ს. დიპლომატი და ისტორიკოსი, „პოსალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“ ნაკვ. 32, თბ., 1955, გვ. 178.

¹⁴ იქვე, გვ. 120.

¹⁵ M. Brosset, დასახ. ნაშრ., გვ. 1.

¹⁶ ს. ჩხეიძე, „ცხოვრება მეფეთა“, ქართლის ცხოვრება, ნაწ. II, გამოც. დ. ჩუბინიშვილის მიერ, სპბ., 1854, გვ. 312.

¹⁷ მ. ხუბუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 238.

¹⁸ ივ. ჭავჭავაძის ილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 364.

სეხნია ჩხეიძე აღნიშნავს, რომ მისი ნაამბობი უმეტეს შემთხვევაში „თვალ-ნახულია“, რაც მის ისტორიას უტყუარობის დასს ასევამს. ხოლო ზოგიერთი ამბავი მას „მნახავთაგან სმენითა“ დაუწერია. ეს უკანასკნელი გარემოება განსაკუთრებით საყურადღებოა, რადგან თვით სეხნია ჩხეიძესაც კარგად სცოდნია, რომ „სმენით“ მონათხრობს იმ შემთხვევაში აქვს ფასი, როცა მოამბე თვითონ არის აღწერილი ამბის „მნახავი“¹⁹.

სეხნია ჩხეიძეს თავისი ნაწარმოები დალაგებული აქვს ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით და დიდი სიზუსტითაც. აკად. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს. რომ „წარედ ქრონოლოგიური ცნობების სიუხვე შეადგენს სეხნია ჩხეიძის ისტორიის ღირსებას“²⁰. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ „მომჭირნე სტილით არის ავტორის მიერ გამართული მთელი მოთხრობა შედარებით მოკლე მოცულობის ნაშრომში“²¹.

ირანში ხანგრძლივად ყოფნას არ შეიძლებოდა თავისი კვალი არ დაემჩნია სეხნია ჩხეიძის ენაზე. მ. ჯანაშვილის აზრით, „ენის მხრივ, თითქმის ერთნაირი წყლისა არის ქრონიკები თანამედროვეთა ენაუშტის, ფარსადან გორგიჯანიძის, პაპუნა ორბელიანის. სეხნია ჩხეიძის, ომან მდივანბეგის“²². სეხნია ჩხეიძის, საისტორიო თხზულების ენას აშკარად ეტყობა სპარსულის გავლენა, განსაკუთრებით ლექსიკას. სეხნია ხშირად ხმარობს ისეთ სპარსულ თუ არაბულ სიტყვას, რომლებიც სხვა ისტორიკოსებთან არ გვხვდება (მაგ. ნასალი, ჩირახოვანი, ბიაბანი, სარდასტა, სევანი, ბაყალბანდი, ქულფათი, საია, სარაია, ქარდავანი, მაჯმა და სხვ.). ეს სიტყვები ძირითადად ირანის ამბების აღწერის დროს გვხვდება. მაგრამ მიუხედავად ამისა, სეხნია ჩხეიძე გაცილებით უფრო წმინდა ქართულით წერს, ვიდრე, ვთქვათ, ფარსადან გორგიჯანიძე.

სეხნია ჩხეიძე თანამიმდევრობით მოგვითხრობს ირანის შაჰის კარზე მოღვაწე ქართველებზე (გიორგი XI, ქაიხოსრო, ლევან, როსტომ ბატონიშვილები, ვახტანგ VI). რომლებიც აქტიური მონაწილენი იყვნენ ავღანთა წინააღმდეგ წარმოებული ბრძოლებისა. აღწერს ირანის და საქართველოს პოლიტიკურ ვითარებას. გვამცნობს მათი ურთიერთობის ხასიათს, ირანის სოციალურ-ეკონომიურ მდგომარეობას და ა. შ. განსაკუთრებულ ადგილს სეხნია უთმობს ბელუჯთა და ავღანთა აჯანყებას, მათ შემოსევებს, საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს მისი ცნობები ცალკეული ქალაქების, კერძოდ, ისფაჰანის აჯანყების შესახებ, საყურადღებოა სეხნია ჩხეიძის ცნობები ირანის ბუნებრივ პირობებზე, ქალაქებზე, გზებზე. მიუხედავად იმისა, რომ სეხნია „ბიაბანსა შიგან სიარულმა შეაწუხა“, მაინც კმაყოფილია ირანსა თუ ავღანეთში უცნობი ადგილების ნახვით და გზადაგზა აღწერს ქართველი კაცისათვის უცხო და ძნელად გადასატან ცხელ ჰავას. ამ მხრივ აღსანიშნავია მის მიერ უდაბნოს აღწერილობა ბამიდან სისტანის მიმართულებით. „იყო ბიაბანი, შენობა არსადა, წყალსა სადაცა ვნახედით, ამას ბრძანებდით, მლაშე თევზის წვენი არისო“.. „...მას ადგილსა წყალი არ იყო“ და როდესაც ბრძოლმავან დაღლილ და უწყლობით დამაშვრალ ქართველ მხედრობას სისტანის ხანი წყაროს გზას ას-

19 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 365.

20 იქვე, გვ. 365.

21 მ. ხუბუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 241.

22 მ. ჯანაშვილი, ნაშრომი (საისტორიო საბუთების შესწავლილობა ჩვენში და ახლად აღმოჩენილი ახალი „ქართლის ცხოვრება“), ტფ., 1907, გვ. 7.

წყელის, მათ გაოცებას საზღვარი არა აქვს. „მივედით ადგილსა მას, სადაცა წყარო გვითხრეს... ასეთი მარილი იღვა ნადინარსა მის წყლისასა... კურდღელი მოიკელოდა: წყალი იყო მწარე მარილისაგან“.. შემდეგში კი სისტანის ხანმა უმასპინძლა, „რაც ოდენ ბიბანს გაეწყობოდა, მაგრამ წყალი ჰქონდა“²³.

ქალაქებს შორის მანძილების აღსანიშნავად სეხნია ჩხეიძე იყენებს „აღაჯს“, „დღის სავალს“ (მაგ. „ვიარეთ აღაჯა ორსა“, „ვიარეთ 12 დღის სავალი“ და ა. შ.). აღწერს ქირმანს („ქალაქი იყო მშვენიერი“), ყანდაპარს, ისფაჰანის ბაზარს²⁴ და მისთვის საინტერესო მრავალ უცნობ ადგილს.

ირანის სამეურნეო და პოლიტიკური დაქვეითება, როგორც აღენიშნეთ, შეინიშნება უკვე შაჰ სოლეიმანის დროს: მისი ზეობის უკანასკნელ წლებში დიდად გაიზარდა სამოხელეო არისტოკრატიის გავლენა. შაჰი ისე გარდაიცვალა, რომ ტახტის მემკვიდრე არ დაუსახელებია. კრუსინსკის თქმით, შაჰ სოლეიმანმა მემკვიდრის არჩევა მასთან ახლოს მდგომ პირებს მიანდო²⁵. შაჰის ერთ-ერთი შვილი აბას-მირზა საკმაოდ ჰკეიანი, კარგი მეომარი და გონიერი პოლიტიკოსი იყო. პირმოთნე და უნებისყოფო ჰოსეინს კი მმართველობის ნიჭი და უნარი არა ჰქონდა. იგი დროს პარამხანასა და ქეიფში ატარებდა და სახელმწიფო საქმეებიც ნაკლებად აინტერესებდა²⁶. მისი ყველაზე საყვარელი გასართობი საქმე სასახლის ღია ფანჯრიდან ეზოში, ხელოვნურ ტბაში მოცურავე იხვებისათვის ისრის სროლა იყო²⁷. ჰოსეინს ბევრი მომხრე

23 ს. ჩხეიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 316.

24 ს. ჩხეიძემ აღწერა ისეთი საყურადღებო ნაგებობა, როგორიცაა „შაჰის მოედანი“ ისფაჰანში, თავისი სახელგანთქმული „ყაისარიე“ ბაზრით. სეხნიას მიერ ნახსენები „ალიყაფუს“ სასახლე, „ღარავზე თოხჩი“, „ყაისარიე“ „შაჰის მოედნის“ არქიტექტურული ძეგლის ერთ მთლიანობას შეადგენენ. ისფაჰანის განსაკუთრებული სილამაზე მდგომარეობს „შაჰის მოედნის“ გარშემო განლაგებულ ორიგინალურად ნაგებ შენობებში. ეს ანსამბლი ერთმანეთს უკავშირდებოდა ქუჩებით, რომლებიც დაფარულია მაღალი ქადრებით, დასერილია წვრილი არხებით. „ალიყაფუს“ სამეფო სასახლე ბრწყინვალე კარით მოედნის დასავლეთით მდებარეობს, სამხრეთით „თოხჩის კარი“, ხოლო ჩრდილოეთით „ყაისარიეს“ ქიშკარი და სამეფო ბაზარი. „ყაისარიე“, სამეფო ბაზარში შესასვლელი, აშენდა 1619 წ., ხოლო თვით ბაზარი შაჰ აბას I-მა მოგვიანებით დააარსა. ეს იყო თავისი დროისათვის მეტად დიდი და მდიდარი ბაზარი. ბაზარსაც შემდეგში ეწოდა „ყაისარიე“. (ს. ჩხეიძე, გვ. 322. Voyages du Chevalier Chardin en Perse... t. VII, Paris, 1711. L. Honarfar, Historical Monuments of Isfahan. Tehran, 1967, გვ. 69; (გვ. 87 — ۱۳۳۴ تهران اسکندر یک ترکمان تاریخ عالم آرای عباسی تالیف اسکندر یک ترکمان تهران ۱۳۳۴)

25 შაჰ სოლეიმანს სიყვდილის წინ დაუბარებია ახლობლებისათვის, „თუ გინდათ ბრძოლები, ქვეყნების დაპყრობა და შიშის ზარს სცემდეთ ყველას, შაჰად გამოაცხადეთ აბას-მირზა, ხოლო თუ კი შაჰის კეთილგანწყობილება და ქვეყანაში მშვიდობა გსურთ, აირჩიეთ სოლთან-ჰოსეინი“).

26 იქვე. ასეთსავე ცნობას იძლევა მამი-კლერაკი (დასახ. ნაშრომი, გვ. X). ჰაჰმან მირზა, შუქრ-ნამიე შაჰინშაჰი, უზბეკეთის მეცნ. აკად. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ხელნაწერი № 8990, ფ. 41. ყაჯარი უფლისწულის ჰაჰმან მირზასა და მისი საისტორიო ნაწარმოების შესახებ იხ. А. Н. Гулиев, Об историческом трактате Бахман-Мирзы „Шюкрнаме-и шахиншахи“, კრებ. „Историкография и источниковедение истории стран Азии“, вып. I, Л., 1965, გვ. 131—136; А. Х. Аванесов, „Шукр-наме-и шахиншахи Бахмана-Мирзы, ქართული წყარომცოდნეობა, III, თბ. 1971, გვ. 316—320. ასეთვე ცნობას ვაწეღის დავით ბაგრატიონი.

27 T. Krusinski, გვ. 105.

პყავდა პარაბზანაში, მის მხარეზე იყო სასულიერო და სამოხელეო არისტოკრატია. ამიტომ უპირატესობაც პოსეინს დარჩა.

უნებისყოფი და უუნარო გამგებლის ხელში კიდევ უფრო მეტად გამწვავდა ბრძოლა პირველობისათვის. ვინ იქნებოდა ქვეყნის ფაქტიური მმართველი, ვისი გავლენის ქვეშ მოექცეოდა შაჰი და მისი ხელისუფლება — ეს იყო სამხედრო. საერო თუ სასულიერო არისტოკრატიის მთავარი საზრუნავი. ყიზილბაშ ხანებსა და სამოხელეო არისტოკრატიას შორის გამართულ ბრძოლაში გამარჯვება უკანასკნელებს ხედათ, ხოლო შაჰი ფაქტიურად მოექცა საკუთრისების გავლენის ქვეშ, რომლებიც მართა მიმდინარე წერილმან საკითხებს კი არ არჩევდნენ, არამედ ოპისა და მშვიდობის საქმესაც წყვეტდნენ²⁸.

შინაკლასობრივი ბრძოლა კიდევ უფრო მეტად ამძიმებდა ქვეყნის ეკონომიურ და პოლიტიკურ მდგომარეობას. გაუთავებელი ფეოდალური შინაომები, მოხელეთა ბოროტმოქმედებანი ჩვეულებრივი მოვლენა გახდა მაშინდელ ირანში. ყველაფერი ეს იწვევდა მწარმოებელი მოსახლეობის მდგომარეობის გაუარესებას, რასაც თან სდევდა გლეხთა მასობრივი აყრა-გაქცევა. ამან კი, თავიანთი მხრივ, გამოიწვია სოფლის მეურნეობის მოშლა-გაჩანაგება. შაჰ პოსეინი შეძლებისდაგვარად შეუდგა მდგომარეობის გამოსწორებას. პირველ რიგში მან ყურადღება მიაქცია გლეხთა მიწაზე მიმაგრების საკითხს²⁹. მაგრამ ვინაიდან შაჰი „თავით ყმაწვილი იყო და მტერნი ამათნი ავად გაშვინჯეულნი“³⁰, სახელმწიფო საქმეებს ვერ ერეოდა და მისი ცდებიც ამაო გამოდგა.

სეფიანთა დინასტიის ფაქტიურად ჩამოშორდა ყიზილბაშური არისტოკრატია. თავის დროზე შაჰ აბას I-მა (1587—1629) მართალია, დაასუსტა ისინი, მაგრამ ყიზილბაშური ტომების ლაშქარი მაინც მთავარ სამხედრო ძალას წარმოადგენდა სახელმწიფოსათვის. ახლა სამხედრო არისტოკრატიათ თითქმის მთლიანად დაკარგა თავისი გავლენა შაჰზე, ცენტრალურ ხელისუფლებაზე. უფრო მეტიც, მათ წარმომადგენლებს აძევებდნენ თანამდებობებიდან³¹. ყიზილბაშში ხანების ჩამოშორება ნიშნავდა სეფიანთა სახელმწიფოს მთავარი სამხედრო ძალის დაკარგვას.

ჯერ კიდევ სოლეიმანის ზეობის ბოლო წლებში (1692—94 წწ.) სეფიანთა სახელმწიფოს შინაური წინააღმდეგობებით ისარგებლა გიორგი XI-მ და შაჰის ნებართვის მიუღებლად შეუდგა ქართლის სამეფოს გამგებლობას. ირანში კარგად იყო ცნობილი გიორგი მეფის მხნეობა და გამპყრიახობა. მას შეეძლო სათავეში ჩადგომოდა ანტიირანულ ძალებს და ამ რთულ ვითარებაში საშიშ ძალად მოვლენოდა სეფიანთა სახელმწიფოს. ირანისადმი ზრტულად განწყობილ ოსმალეთსაც შეეძლო გამოეყენებინა ქართველი მეფე ირანის წინააღმდეგ ომ-

28 К. Ашрафян, Падение державы Сефевидов, стр. 205.

29 М. Р. Арунова. К. З. Ашрафян, Гессуларство Надир-шаха Афшара, М., 1958, стр. 117. Пигулевская и др., дасახ. ნაშრ., გვ. 307.

30 ს. ჩხეიძე, გვ. 311.

31 მხოლოდ ფაქალი-ხანმა შეინარჩუნა პირველი ვაზირის თანამდებობა. მას არასოდეს შეუძლებია ცდა ხელში ჩაეგდო ძალაუფლება, ანდა, უკიდურეს შემთხვევაში, გაეღწია არ დაეკარგა შაჰზე (ს. ჩხეიძე, გვ. 322).

ში და თვითონ განემტკიცებინა პოზიცია საქართველოში, მით უმეტეს, რომ საპისო საბაზი კიდევაც ჰქონდა ოსმალეთს³².

სწორედ ამ პერიოდს დაემთხვა პოსეინის ტახტზე ასვლა, რომელმაც „იწყინა“ გიორგის მიერ „ძალად დაჭერა ტახტისა“ და მის დასამარცხებლად მრავალრიცხოვანი ჯარით გაგზავნა განჯის ხანი ქალბ-ალ-ხანი, ცოტა ხნის წინ შამსოლემანს ელჩობას რომ უწევდა ოსმალეთის ხონთქართან³³.

შამსის პოლიტიკის გამტარებლებმა მოახერხეს გიორგი მეფის ისფაჰანში გადახვეწა, რის შემდეგაც გიორგის ამაღლამ, სეხნიას სიტყვებით რომ ვთქვათ, „ჩვეული დაადგო“, ე. ი. შესლიმანობა მიიღო³⁴. გიორგის მსგავსი ძლიერი პი-

³² 1687 წელს გიორგი XI თვითონ გადავიდა ოშორში, ოსმალეთის სამფლობელოში, რაც თვით შამსის პოლიტიკით იყო გამოწვეული. შემინებულმა შამსოლემანმა თხოვნით მიმართა ხონთქარს და განჯის ხანი ქალბ-ალ-ხანი ელჩადაც გაუგზავნა: „რადგან ჩვენში წყობა არისო, ჩემი უფლი შენს საბატონოში არისო, მიბოძო“. ამ ცნობაში მოჩანს ანარეკლი იმ ბრძოლისა, რაც XVI ს-ის პირველი ნახევრიდან წარმოებდა ირანსა და ოსმალეთს შორის ამიერკავკასიის, ქურთისტანის, არაბეთის, ერაყისა და ამ ქვეყნებზე გაშავალი საუკუპრო-საქარავნო გზის ხელში ჩაგდებისათვის. ამ გზით კი ორივე სახელმწიფო თანაბრად იყო დაინტერესებული — ხონთქარი ეპოტინებოდა გიორგი XI-ს, მაგრამ იმ დროს საჭიროდ მიიჩნდა ირანთან 1639 წლის საზავო ხელშეკრულების დაცვა. მას ჯერჯერობით ძალა არ შესწევდა ახალი ომის გასაჩაღებლად. ამიტომ იგი თანახმა იყო გიორგი გადაეცა შამსისათვის. სეფიანთა სამეფო კარი სხვა დროსაც მოქცეულა ასე, როცა მათი მოწინააღმდეგე, მანამდე მათთან ტყვედ მყოფი საქართველოს მეფე გამოუყენებიათ თავიანთი მტრების წინააღმდეგ (აქ შეიძლება დავასახელოთ სიმონ I-ის მაგალითი. სხვათა შორის, სეფიანები ოსმალთა ტყვეობიდან მისი დახსნით ცდილობდნენ, რომ იგი ოსმალებს ირანის წინააღმდეგ არ გამოეყენებინათ). მაგრამ ეხლა გიორგის „ენგიჩარები მიუდგნენ და აღარ დაანებეს და წაიდა ელჩი ცარიელი“. მასვე მიეზმრნენ ქართველებიც და გიორგის ქართლის დაკავება აღარ გასძნელებია. (ს. ჩ ხ ე ი ძ ე, გვ. 310; ე. გ ა ბ ა შ ე ი ლ ი, თბილისი XVI—XVIII საუკუნეების აღმოსავლურ წყაროებში), თსუ შრომები, ტ. 99, 1962. გვ. 258; ე. ჩ ო ჩ ი ე ვ ი, ირან-ოსმალეთის 1639 წლის ზავი და საქართველო, „ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან“, თბ., 1957, გვ. 335—337).

³³ ს. ჩ ხ ე ი ძ ე, გვ. 311. ს. ჩხეიძის მონათხრობი ამ ამბებთან დაკავშირებით ძირითადად ემთხვევა კათოლიკე მისიონერების ცნობებს. კათოლიკე მისიონერები წერენ, რომ გიორგი მეფეს 2000 მეომრის გამოყვანა შეეწო სპარსელების წინააღმდეგ. მათ კიდევ სძლედა თავისიანებს რომ არ ელაღატნათ და სწორედ ამ ლაღატის გამო გაშორდა იგი სამეფოსაყო. რაც ისტორიულად დასაბუთებულია.

³⁴ როგორც წყაროები მიუთითებენ, მიუხედავად იმისა, რომ იძულებული გახდა მუსლიმანობა მიეღო, გიორგი XI ბოლომდე მაინც ქრისტიანი დარჩა. მ. თამარაშვილი მოგვითხრობს, რომ გიორგი ურწმუნოთა იმ შორეულ ქვეყანაშიც დარჩა ერთგული კათოლიკური სარწმუნოებისა, რომელიც სულით და გულით მიიღო საქართველოში. იქ, როგორც ექიმები და მოძღვრები სიკვდილამდე თან ახლდა ორი კაპუცინი პატრი (მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, თბ., 1902, გვ. 288). ამის შესახებ უფრო ვრცელი ცნობა აქვს კრუსინსკის. იგი სხვათა მონათხრობის საფუძველზე ამბობს: ეს მთავარი ქრისტიანედ დარჩა და კათოლიკედ მოკვდა, როგორც მოგვითხრობენ, როდესაც მოჰკლეს, გულზე უპოვეს ჯვარი. სიკვდილის წინ წმინდა ზიარებაც მიიღო, რადგან მკურნალობის საბაბით თან წაიყვანა ორი კაპუცინი პატრი რეჩინალდო და პატრი ამბროჯიო მილანელი, რომელიც ჩემი დიდი მეგობარი და ნაცნობია (Krusinski, დასახელებული ნაშრ., გვ. 83). მ. თამარაშვილის არქივში, „პროპაგანდა ფილეს“ მასალებში დაცულია გიორგი XI-ის წერილი რომის პაპ ინოკენტი XI-თან, დათარიღებული 1687 წლის 29 აპრილით, საიდანაც ირკვევა, რომ გიორგი XI-ს კათოლიკობა მიუღია და თავის შვილს — ბაგრატსაც ავედრებს პაპს: „ესეც მინდა ღმრთიანად კურთხეულის თქვენის ტახტის ნაპირს ვამორჩილო, რათა ესეც შვილად თქვე-

როვნება შაჰ ჰოსეინს უფრო სჭირდებოდა სეფიანთა წყალშემდგარი პოლიტიკის დასაცავად. საგლეხო მეურნეობის გაჩანაგება მოსაპოვას უქადდა სეფიანთა სახელმწიფოს. როგორც წყაროები მიუთითებენ, მოსახლეობაზე გაწერილი გამოსაღები აქარებდა გადამხდელთა შესაძლებლობებს. ამის გამო გახშირდა აჯანყებები დაპყრობილ ქვეყნებში, სადაც გადასახადების სიმძიმე უფრო მეტი, სიმწვავეთ იგრძნობოდა. შაჰს არ გააჩნდა ისეთი ძალა, რომელზე დაყრდნობითაც შეძლებდა აჯანყებების ჩაქრობას და ძალაუფლების შენარჩუნებას. ამასთან ერთოდან საშიშროება საქართველოდანაც. დასუსტებული სახელმწიფო ვერ გაუძლებდა ერთად რამდენიმე აჯანყებას. ამიტომაც ჯობდა გიორგი მეფის საქართველოდან შორს ყოფნა. გიორგის საქართველოდან მოცილებით შაჰმა ერთ-ერთი საშიში საფრთხე აიცილნა³⁵. იგი მიმართავდა პირმოთნეობას, დიდძალი საჩუქრებით და თანამდებობების ზომებით ცდილობდა ეასაღური ქვეყნის, საქართველოს გამგებლისა და მისი ახლობლების გულის მოგებას.

შაჰ სოლთან-ჰოსეინმა გიორგი XI-ს უბოძა ქირმანის ბეგლარბეგობა, ხოლო მის ძმას ლევანს ქირმანის ნაიბობა მისცა³⁶. ქართული ელემენტის დაწინაურება სეფიანთა სახელმწიფოს პოლიტიკურ და სამხედრო სარბიელზე მკიდროდა დაკავშირებული ჯერ კიდევ შაჰ აბას I-ის რეფორმებთან; შაჰ აბას I-ის მიერ შემოღებული წესის თანახმად, ქართველი ფეოდალი უნდა ყოფილიყო ისფაჰანის ტარულა, ყულარალასი. ამას გარდა ქართველ ფეოდალებს ეკავათ მთელი რიგი დიდი თანამდებობანი შაჰის კარზე. 1618 წლიდან მოყოლებული, თითქმის მთელი საუკუნის მანძილზე, ეს თანამდებობები უპირატესად ქართლის სამეფო სახლის წარმომადგენლებს ეკირათ. შაჰ სეფი I-ის დროს კი (1629—1642) სახელმწიფო კაბინეტი, როგორც უცხოელი ავტორები მიუთითებენ³⁷, საერთოდ ქართული იყო. სეხნია ჩხეიძის თხზულება კიდევ ერთხელ ადასტურებს, თუ რაოდენ მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ ქართველი სახელმწიფო და სამხედრო მოღვაწენი სეფიანთა სახელმწიფოს პოლიტიკურ

ნდა შეწყნარებულ იქნეს“. გიორგი XI სინანულს გამოთქვამს იმის გამო, რომ „ჩვენი საბატონო ღაგი ყაენს მორჩილობს და მის გარეშე ვერაფერს გაბედვენ“. ამიტომ არ შეეძლო მათი მტრისათვის „ბევრი ავი. ექმნათ“ („პროპაგანდა ფიდეს წერილები“ № 1066). საბოლოოდ გიორგი XI-მ მოახერხა, რომ მის ძეს ბაგრატს თბილისში კათოლიკე მისიონერებთან ესწავლა (მ. თ. მ. ა. რ. ა. შ. ე. ი. ლ., დასახ. ნაშრ., გვ. 266), სადაც ლათინურ და იტალიურ ენებსაც ასწავლიდნენ (A Chronicle of the carmelites, London, 1939, გვ. 502—503) ასევე კათოლიკეა გიორგი XI-ის ძმისშვილი ქაიხოსრო. კრუსინსკის ცნობით, იგი „თბილისის, გორის, ვანჯის და თავრიზის მისიონერებს ყოველთვის მფარველობდა“ (კრუსინსკი, დასახ. ნაშრ., გვ. 87). საფრანგეთის კონსულმა ისფაჰანიდან პარიზში გაგზავნა ცნობა ირანის არეულობათა შესახებ, სადაც ქაიხოსროს შესახებ წერდა: „ეს გენერალი ზოსრო-ხანი ძმისწული იყო გიორგი ხანისა, რომელიც თავისსავე კარავში მოაქვლევინა პირველისა. ისინი ორივენი ქართველები და კათოლიკენი იყვნენ...“ (T. Wair, გვ. 290).

³⁵ T. Krusinski, დასახ. ნაშრ., გვ. 87; შუქრ-ნამე, გვ. 42.

³⁶ ს. ჩხეიძე, გვ. 313.

³⁷ Voyage du Chevalier Chardin ed. Langles. Paris, 1811, V. გვ. 334; T. Krusinski, დასახ. ნაშრ., გვ. 11. იხ. აგრეთვე მინორსკი (Tadhkirat al-muluk გვ. 149). Дневник осады Исфагана... გვ. 3. Bellan, Chah-Abbas, I, sa vie, son histoire, Paris, 1932, გვ. 111—113. И. В. Пугачевская..., დასახ. ნაშრ., გვ. 273. ვ. გაბაშვილი, სეფიანთა სახელმწიფო, „ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან“, თბ., 1957, გვ. 244—245; ქ. კუციია, კავკასიურია ელემენტი სეფიანთა ირანის პოლიტიკურ სარბიელზე, „მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები“, თბ., 1963, გვ. 67. И. Петрушевский,

ცხოვრებაში. თხზულებიდან ირკვევა, რომ 1666 წელს შაჰ სოლთან სოლეი-მანმა ისფაჰანის ტარულად ტრადიციისამებრ დანიშნა ალექსანდრე შაჰნავაზის ძე. 1699 წელს ქირვანის ბეგლარბეგად შაჰ სოლთან-ჰოსეინმა დანიშნა გიორგი XI, ხოლო ლევან ბატონიშვილი ქირვანის ნაიბად. 1701 წლიდან ლევან ბატონიშვილს ებოძა ირანის მდოვანბეგობა; 1701—2 წლებში გიორგი XI ებოძა ქართლი, ირანის სპასალარობა და ყანდაპარის ბეგლარბეგობა. 1703 წელს ქაიხოსრო ბატონიშვილი დანიშნა ლევანის ნაიბად, ხოლო კონსტანტინე ერეკლეს ძე ისფაჰანის ტარულად. 1707 წელს ქაიხოსრო დანიშნა ყაენის ნაიბად და ისფაჰანის ტარულად. 1709 წელს გიორგი XI-ის ძმისწულს იესე ბატონიშვილს ებოძა ქირვანის ნაიბობა, ხოლო ქაიხოსროს ირანის სპასალარობა; ცოტა ხნის შემდეგ იესე ბატონიშვილს მიანდეს ქირვანის ბეგლარბეგობა, ხოლო როსტომ ლევანის ძეს ისფაჰანის ტარულობა. 1711 წელს იესეს, იგივე ალი-ყული-ხანს ირანის თოფჩიბაშობა ებოძა. 1716 წელს ირანის სპასალარი უკვე ვახტანგ VI არის. 1722 წელს ბაქარ ვახტანგის ძეს სოლთან-ჰოსეინმა უბოძა ყულარა-ლასობა.

ისმის კითხვა, რატომ მაინცდამაინც ქირვანის ბეგლარბეგობა და ნაიბობა უბოძა შაჰმა გიორგი XI-ს და ლევანს? ამ კითხვას გონივრულად ზასუ-ხოვს თვით სესნია: „არ ავად მოიგონეს ქირვანის ამათი მიცემა... თურე ქირმენის ქვეყანა ბულუჯთაგან აოხრებულ იყვნენ, რადგან, ეს მტერი ყვანდათ“³⁹. აქ შაჰ ჰოსეინმა ეშმაკური პოლიტიკა იხმარა. ქირვანის ბეგლარბეგი ირანის სხვა მტრების წინააღმდეგ მიმართა. გიორგი XI-ს და ლევან ბატონიშვილს ახალი თანამდებობების წყალობით ირანის ტერიტორია უნდა დაეცვათ გარეშე მტრის — ბელუჯებისაგან.

ბელუჯები სეფიანთა სახელმწიფოს მიერ დაპყრობილ ტომთა იმ ჯგუფს მიეკუთვნებოდნენ, რომლებიც ცხოვრობდნენ სახელმწიფოს საზღვარზე და მის სანაიბებში, სადაც ირანელი ფეოდალების ძალმომრეობა განსაკუთრებით მკაცრ ფორმებს ღებულობდა. ეს გამოიხატებოდა როგორც გადასახადების გაზრდაში, ისე რელიგიურ წინააღმდეგობაში³⁹. ეს იყო ძირითადი მიზეზი ბელუჯების აჯანყებებისა და შემოსევების. ისინი ირანელთა ბატონობისაგან განთავისუფლებისათვის იბრძოდნენ და იქნებ ადრინდელი ტერიტორიების დაბრუნებაც კი სურდათ⁴⁰.

Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении, გვ. 89—144.
ნ. ბერძენიშვილი, რუსეთ-საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 111 — 118.

სეფიანთა სახელმწიფოს მმართველი აპარატი საფუძვლიანადაა აღწერილი „თაჰჩირათ ალ-მულუქში“. ცალკეული თანამდებობანი განხილულია ისქანდერ მუნშის, მოჰამედ თაჰერე ვაჰიდის, შარდენის, ტავერაიუს, რაჟელ დუ მანის, ბელანის და სხვათა თხზულებებში. ასევე შესწავლილია საბჭოურ და უცხოურ ორიენტალისტიკურ ისტორიოგრაფიაშიც.

38 ს. ჩხეიძე, გვ. 314.

39 В. М. Массон, В. А. Ромоданов, История Афганистана, II М., 1965, стр. 70.

40 ბელუჯები ისტორიულად მოსახლებოდნენ ირანის მთაგორიან ნაწილებში, გაფანტული არიან ავღანეთსა და პაკისტანში, ბელუჯისტანში. ბელუჯების შესახებ პირველი ცნობები მოეპოვება IX—X სს. არაბ გეოგრაფებს (იბნ-ხორდადბეგი, მას, უდი, ისთახრი, იბნ-პაუკალი). იმ დროს ბელუჯები ცხოვრობდნენ ქირვანსა და სეისტანში. გვიან, სელჩუკების (XI ს.) და მონღოლთა (XIII ს.) დაპყრობების შედეგად ბელუჯები გადასახლდნენ ზემოთ დასახლებულ ტერიტორიებზე (М. Б. Пикულიн, Белуджи, М., 1959, გვ. 17—

ბელუჯების წინააღმდეგ საბრძოლველად ისტაპანიდან ქირმანში შაჰ ჰოსეინმა ლევან ბატონიშვილი გაგზავნა. იმ „ათიოღე ქართველთან“ ერთად, რომელიც ლევანს გაატანეს, ამ ბრძოლის უშუალო მონაწილე იყო სეხნია ჩხეიძე. სეხნიას მიხედვით, მანძილი ისტაპანიდან ქირმანამდე მათ 20 დღეში გაიარეს (სწავნაირად ამ მანძილის დათვარა იმ დროისათვის ალბათ შეუძლებელი იყო). ავტორი დაწვრილებით აღწერს ბრძოლის ეპიზოდებს, ქართველთა ვაეკაცობას და თავგანწირვას, სიმხნევებს. განსაკუთრებით ამკობს ლევან ბატონიშვილს, რომელმაც გამჟრიახი გონებისა და მამაცობის წყალობით, ჯარის სიმცირის მიუხედავად, ბელუჯთა ბელადი მირ ხოსრო დაამარცხა ბანდარის მისადგომებთან. მეტად რთულ ადგილას, ისეთ ვითარებაში, სადაც ბელუჯებს „მრავალჯერ ამოეწყვიტათ და გაეჭკიათ ყიზილბაშნი“⁴¹.

ბელუჯების შემოაყვები ხშირად მეორდებოდა, მაგრამ მათ ადვილად უმკლავდებოდნენ ლევან ბატონიშვილი და გიორგი XI. ბელუჯებს მალე ავღანელებიც შეუერთდნენ. მათ დაარბიეს ქაშანი. შაჰის ჯარმა ვერაფერი დააკლო ავღანთა და ბელუჯთა გაერთიანებულ რაზმს და დამარცხდა. გამარჯვებული ბელუჯები და ავღანელები კვლავ ბრძოლას გაგრძელებზე ფიქრობდნენ. შაჰი ახლა მთელ იმედებს გიორგი XI-ზე ამჯარებდა. ამ უკანასკნელმა სისტანის ხანთან ერთად მეტად რთულ ვითარებაში კლდოვან ადგილას, სადაც საომრად კი არა, გზითაც არავის გაეცლო⁴², დაამარცხა და განდევნა ავღანელები და ბელუჯები. გიორგის თან ახლდა კარგად გაწვრთნილი ქართველთა ჯარი, რომელიც ბედის უკუღმართობის გამო ირანის ქალაქებს და სახელმწიფო საზღვრებს იცავდა.

ავღანელებმა მალე ისევ განაახლეს ბრძოლა. გიორგიმ გაგზავნა „ბამელი უსეინ ბეგი“ ქირმანის ჯარით, მაგრამ ის დამარცხდა. ავღანელებს უკვე მყარი პოზიცია ჰქონდათ და თავისი მრავალრიცხოვანი ჯარით მეტად საშიშ ძალას წარმოადგენდნენ ირანისათვის. გიორგი XI მარტო ვერაფერს გააწყობდა ძლიერი მტრის წინააღმდეგ, ამიტომ თავდაპირველად მან ბელუჯებთან შერიგების გზა არჩია⁴³.

სეფიანთა სახელმწიფო დიდი საშიშროების პირას იდგა. მისი აწეწილი საქმეების მოწესრიგება და ტრადიციული პოლიტიკის გაგრძელება მტკიცე ძალას, გამჟრიახ გონებას და დიდ შრომას მოითხოვდა. სეფიანთა დინასტიის უკანასკნელმა წარმომადგენელმა შაჰ ჰოსეინმა ავღანთა შემოსევების საფრთხის აღსაკვეთად 1704 წ. ყანდაჰარში გაგზავნა გიორგი XI, რომელსაც ირანის სამეფო კარის წინაშე დიდი დამსახურებისათვის ებოძა „ქართლი, ირანის სპასალარობა, ყანდაჰარის ბეგლარბეგობა, გირიშკი“⁴⁴.

—24). ირანში დიდხანს მცხოვრები XVII საუკუნის ფრანგი კათოლიკე მისიონერის სანსონის ცნობით, ბელუჯები და ავღანები მოსახლეობენ მთებში და ცხოვრობენ როგორც პირველყოფილი ხალხი... ისინი არიან კარგი მებრძოლები და მშვილდოსნები. ყაჩაღობენ და არ ინდობენ ქარაგნებს, მისდევენ მესაქონლეობას (Voyage et Relation de l'état present du Royaume de Persé. Avec dissertation curieuse sur les Moers. Religion et Gouvernement de cet Etat. Par M. Sanson. Paris, 1695. გვ. 144). ასევე ახასიათებს მათ კრუსინსკიც (დასახ. ნაშრ., გვ. 145).

41 ს. ჩხეიძე, გვ. 313.

42 იქვე, გვ. 318.

43 იქვე, გვ. 319.

44 იქვე, გვ. 320. შუქრ-ნამე, ფ. 42ბ: Krusinski, გვ. 67. ქ. ყანდაჰარი და მისი

ყანდაპარში ამ დროს იბრძოდა ავღანთა ერთ-ერთი ტომის ბელადი მირ-სამანდარი. მას მოეკლა თამაზ სარდალი და დაემარცხებინა მასუდხან სარდალი. რომელიც შაჰის ბრძანებით იყო იქ წასული⁴⁵.

როგორც სანდო კაცი და იმ ქვეყნის ამბების კარგი მცოდნე, სეხნია ჩხე-იქე თან გაჰყვა მეფე გიორგის ყანდაპარზე ლაშქრობაში და ამ ქალაქის მეტ-ყველა აღწერილობა დაგვიტოვა. იგი დაწერილებით აღწერს გზას ქირმანი-დან ყანდაპარამდე. რომელიც ლაშქარმა უდაბნოზე საშინელ სიცხეში გაიარა. აქ სეხნია ჩხეიძე ავღანეთის ზაფხულის დამახასიათებელ სიცხეს ცოტა არ იცოს გაზვიადებულად გადმოგვცემს. ამასთან ერთად აღწერს ყანდაპარის ცი-ხეს. როგორც მეტად მნიშვნელოვან სტრატეგიულ პუნქტს, ხაზს უსვამს მის განსაკუთრებულ მდებარეობას, სიმტკიცესა და სიმაგრეს. მისი გადმოცემით, მაღალ ციხეს გარშემორტყმული ჰქონდა სამი გალავანი და დატანებული ოთხი კარი: ქალაქი, საჩახლე, მშვენიერი ბაღები და მაღლა აზიდული ციხე მნახველ-თათვის დიდებულ სანახაობას წარმოადგენდა: ხოლო ერთი მხრივ ხანდაკი, უკან მინდორი და მეორე მხრივ კლდე, რომლის სიგრძე ერთი ალაჯი იყო, ციხეს მიუვალს ხდიდა⁴⁶.

წყაროები ადასტურებენ, რომ გიორგი მეფემ ყანდაპარში დიდი გავლენა და ძალა მოიპოვა, „ვინც ურჩნი იყვნენ დაიმონა და ერთგულს წყალობა უყ-ვის“⁴⁷. გიორგიმ დიდი მოხერხებით გააკეთა ის, რისი გაკეთებაც ვერ შეძლეს ირანელებმა. მის ძლიერებაზე მიუთითებს თუნდაც ის, რომ შეშინებულმა მირ სამანდარმა გიორგის „ფეშქაში“ გამოუგზავნა და შერიგება ითხოვა. „რადგან ღმერთს შენთვის ძლევა მოუცია და სახელოვანი ხელმწიფე ამ ქვეყანას გამო-ჩენილხარ, მიყავ წყალობა და ნახვა შენი მაღირსე, რაცოდენ შენაცოდვარი მაგ ქვეყანას მიქნია. შემიწოდე“⁴⁸. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ სეხნიას ცნობით, გი-ორგი ყოველ შაბათს აწყობდა ქართველთა მეჯლისს, სამშაბათობით კი „თათ-რისას“⁴⁹. ქართველთა მხარულების ცალკე გამოყოფა კიდეც ერთხელ უსვამს ხაზს გიორგი მეფის ძლიერებას.

განსაკუთრებული მეცადინეობითა და სიმკაცრით მან კარგა ხნით დაამყა-რა მშვიდობა ქვეყნის შიგნით და გარეთ. „საითყენაც ურჩნი იყო, უყვის ყათ-ლამი“⁵⁰. უპირველეს ყოვლისა, წყაროები აღნიშნავენ, რომ მას ძველი მტრო-ბა გაუღვივებია ავღანთა ტომების ღილზაელებსა და აბდალიებს შორის, რი-თაც ისე დაუსუსტებია აბდალიები, რომ აჯანყების თავი აღარ შერჩენიათ. სე-ფიანთა მიმართ მტრულად განწყობილი აბდალიელთა ოჯახები ბელადები-

ოქტი შედიოდა სეფიანთა სახელმწიფოს გამგებლობაში უკვე 1657 წლიდან და მას შაჰის მოხე-ლები მართავდნენ (ფ. გორგიჯანიძის ისტორია, გამოც. ს. კაკაბაძის მიერ, „საისტორიო მო-ამბე“, II. თბ., 1925, გვ. 259).

⁴⁵ ს. ჩხეიძე, გვ. 320.

⁴⁶ ს. ჩხეიძე, გვ. 321. ყანდაპარსა და მის ისტორიულ მნიშვნელობაზე დაწერილებით ახ. მ. გ. Гобеджишвили, Сведения Сехина Чхендзе о Капдахаре, „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, III, 1971, გვ. 273—277.

⁴⁷ ს. ჩხეიძე, გვ. 321; Krusinski გვ. 6. შექრ-ნამე, ფ. 24ა.

⁴⁸ ს. ჩხეიძე, გვ. 322.

⁴⁹ იქვე, გვ. 321.

⁵⁰ იქვე.

ანად ათასობით ჰერათსა და ირანში გადაიყვანეს საცხოვრებლად. მათი ადგილები და საძოვრები ღილზაელებს დაუბრუნდათ⁵¹.

ამის შედეგად, მართალია, ავღანეთში ერთ ხანს მშვიდობა ჩამოვარდა, მაგრამ მალე სხვანაირად შეტრიალდა საქმე. ღილზაელები ისე გაძლიერდნენ, რომ „არად ინებეს სამსახური მეფისა“. ისინი უკმაყოფილონი იყვნენ იმის გამო, რომ თითქოს გიორგი მეფე თავდაპირველად მფარველობას უწევდა აბდალეებს. ამ ნიადაგზე და გადიდებული გადასახადების გამო მომხდარ პატარა აჯანყებებს ყანდაპარის ბევლარბეგი ადვილად ერეოდა, მაგრამ მას კარგად ესმოდა, რომ ავღანელები ადვილად არ დაშოშმინდებოდნენ, მით უმეტეს, რომ აჯანყების სულისჩამდგმელი იყო ყანდაპარის ქალანთარი, ღილზაელების ტომის მეთაური მირ-ვეისი.

გიორგი XI-მ, რომლისთვისაც აუცილებელი იყო თავისი ხელისუფლების განმტკიცება, მირ-ვეისი შაჰ ჰოსეინს გაუგზავნა და თან მისწირა — სახელმწიფო უსაფრთხოებისათვის მისი ყანდაპარში დაბრუნება მინანქრისა იყო არისო⁵². ამ გაფრთხილებას შაჰმან ყური არ ათხოვა, ახლა თვითონ მირ-ვეისმა ეშმაკობით მოახერხა შაჰის გულის მოგება და სათანადო დახმარების მოპოვება ყანდაპარში დაბრუნებისა და გიორგი მეფესთან შერიგების მისაღწევად. შაჰმა მირ-ვეისს უშუამდგომლა გიორგისთან, „შერიგეო და მიიჩნე მის მართებულად“⁵³, რითაც დიდი შეცდომა ჩაიდინა. თ. კრუსინსკი შენიშნავს, „შაჰ ჰოსეინი ჭერ კიდე ტახტზე იქნებოდა, ისე რომ მოქცეულიყო, როგორც ეს ბრძენი მმართველი ურჩევდო“⁵⁴.

მირ-ვეისმა საწადელს პირმოთნეობითა და ორპირობით მიაღწია. პირველად, სანამ ის შაჰის მეთვალყურეობის ქვეშ იმყოფებოდა, სდუმდა და ისე იქცეოდა, რომ მისი ორგულობა დაფარული ყოფილიყო. შემდეგ გადავიდა გიორგი მეფის მეხოტბეთა რიგში, რათა ამით შაჰის ნდობა მოეპოვებინა და, ბოლოს, როცა ეს მოახერხა, რაც, იოსებ ქართველის ცნობით, თითქოს 600 000 ეკიულ დაუჯდა, ყოველნაირად ცდილობდა შაჰის გულში ეკვი აღედგა ყანდაპარის ბევლარბეგის მიმართ⁵⁵. შაჰის ეჭვს გიორგის ერთგულებაზე აძლიერებდა

51 И. М. Рейснер. Развитие феодализма и образование государства у афганцев, М., 1954, т. 18. В. М. Массон, В. А. Ромоданов, დასახელებული ნაშრომი, I, გვ. 70—71.

52 ს. ჩხეიძე მიუთითებს, რომ მირ-ვეისი გიორგიმ „ჩაჰრად“ გაგზავნა და არა როგორც ტყვე (ს. ჩხეიძე, გვ. 322). ასეთსავე ცნობას გვაწვდის თ. კრუსინსკი: „გუბერნატორი დაკმაყოფილდა იმით, რომ წაიყვანა იგი (მირ-ვეისი) კარზე არა როგორც ტყვე, მაგრამ მაინც საკმაო მეთვალყურეობის ქვეშ, რადგან მას ადვილად შეეძლო გაქცევა. იმავე დროს გიორგი შეუთანხმდა შაჰს, რომ თვალს დაიკრძნენ და არასოდეს ნებას არ დართავდნენ მირ-ვეისს ყანდაპარში დაბრუნებულიყო, თუ კი მას სურდა ამ პროვინციის შენარჩუნება (Krusingi, დასახ. ნაშრ., გვ. 166, 199). მამი-კლერაქისა და პანევის ცნობით კი, მირ-ვეისი ბორკილგაყრილი მიიყვანეს ისტანბულში. აქ მამი-კლერაქი იმონებებს იოსებ ქართველის პირველ რელიკიონს (Mamyé-Clairac, გვ. 13. Hanway, გვ. 25). ზოგიერთი წყაროს მიხედვით კი მირ-ვეისი თითქოს თავისი ნებით წასულა ისტანბულში გიორგის დასაბულებლად (М. Арунова, Герцогское восстание, გვ. 155). იოსებ ქართველის თურქულ თხზულებაში დასახელებულია ქართველთა ჯარის რიცხვი—4000, რაც გამოტოვებულია მამი-კლერაქის მიერ; ასეთი რიცხვი ჩვენ ცოტა გაზეიადებულია შეგავანია.

53 ს. ჩხეიძე, გვ. 323.

54 Krusingi, გვ. 166.

55 იოსებ ქართველის ეს ცნობა ციტირებულია ლეკპარტის ნაშრომის მიხედვით (L. Lekpart, დასახ. ნაშრ., გვ. 120). იოსებ ქართველი და თ. კრუსინსკი ერთნაირად მიუთი-

რუსეთის საკითხთან დაკავშირებით ისრაელ ორის ისფაჰანში გამოჩენა. ამით მირ-ვეისმა საწაღელს მიაღწია. შაჰმა მეჭიდან დაბრუნებული მირ-ვეისი ყან-დაპარში მზვერავად გაგზავნა და, როგორც ითქვა, გიორგისთან შუამავლის, როლშიც გამოვიდნენ.

მირ-ვეისის ორპირობამ თავისი შედეგი გამოიღო. რაკი შაჰის ნდობა მოიპოვა, მან შემოიკრიბა სეფიანთა სახელმწიფოს მტრები და 1709 წლის 29 აპრილს, როდესაც გიორგის ჯარის უმეტესი ნაწილი გიორგის ძმისწულის ალექსანდრეს მეთაურობით წასული იყო ავღანეთის ერთ-ერთი განდგომილი ტომის აჯანყების ჩასაქრობად, ყანდაპარიდან „ორს მანძილზე“, დეჰი შეიხში, გაიძვერულად მოახერხა გიორგის და მისი ახლობლების ამოწყვეტა, რასაც მოჰყვა ქ. ყანდაპარის უეცარი იერიში და ალებან⁵⁷. ს. ჩხეიძის ცნობის მიხედვით, მირ-ვეისმა პირდაპირი შეტაკების დროს მოკლა ვეჟაკუტურად და მედგრად მეგრძოლი გიორგი XI. მაგრამ სეხნია ჩეიძე ამ ამბების „თვითმხილველი“ არ ყოფილა. იგი ამ დროს იმყოფებოდა საქართველოში ვახტანგ VI-თან, აზიტომ თხზულების ეს ნაწილი სხვათა „მონაცოლით“ აქვს შევსებული. ამ მხრივ უფრო სწორი უნდა იყოს იოსებ ქართველის ცნობები. მართალია, ამ ხანებში იოსებ ქართველიც არ იმყოფებოდა ირანში და მასაც ალბათ ირანში მყოფი ან ამ ომში მონაწილე ქართველებიდან უნდა ჰქონდეს გაგებული ყანდაპარის ტრაგედიის ამბავი, მაგრამ აქ იგი ძირითადად ემთხვევა თ. კრუსინსკის მონათხრობს. იოსებ ქართველისა და თ. კრუსინსკის ცნობებით, მირ-ვეისმა პირდაპირ შეტაკების დროს კი არ მოკლა გიორგი მეფე, როგორც ამას სეხნია გვიამბობს, არამედ მზაკერულად, ლხინისა და ღრეობის შემდეგ, წინასწარ შედგენილი

თებენ უფროსი საჰერისზე და ფათალი-ხანზე, რომელთაც აღმოუჩინეს დახმარება მირ-ვეისს. მათ სძულდათ გიორგი იმის გამო, რომ ქართველს ერგო ისეთი მდიდარი პროვინცია, როგორიც იყო ყანდაპარი. ფარულად ისინი ყოველთვის ეძებდნენ მის საწინააღმდეგო შესაფერის ჰომენტს. მათი დახმარებით მირ-ვეისმა თავისუფლება მოიპოვა და ყანდაპარში წავიდა გიორგის სათვალთალოდ (Mamye-Clairac, გვ. 31. დამოწმებულია იოსების პირველი რელატი, Wair, გვ. 483; Krusinski, გვ. 223).

⁵⁶ ს. ჩხეიძე, გვ. 323. Krusinski გვ. 168. С. Гиланенц, გვ. VIII. პროფ: ვეირი მიუთითებს, რომ იოსების თურქულ თხზულებაში გამოტოვებულია მირ-ვეისის ვითომდა მექაში მონღოლთა და ფანტასტიკური ისტორია რუსეთის ელჩის, ისრაელ ორის შესახებ. ხელნაწერი მოგვითხრობს, თუ როგორ მოახერხა მირ-ვეისმა ხანის ექვის გაუნტყა. (Wair, გვ. 483. Mamye-Clairac, გვ. 57. В. Массон, В. А. Ромодина, დასახ. ნაშრ., გვ. 71. И. М. Рейснер, დასახ. ნაშრ., გვ. 309. Возникновение и распад Дурранийской державы, Очерки по новой истории стран Среднего Востока М., 1951, გვ. 65.

⁵⁷ ს. ჩხეიძე, გვ. 325. იოსებ ქართველი გრელად გადმოგვცემს ამ ამბებს. მისი ცნობით, ავღანთა ტომმა უარი განაცხადა ხარკის გადახდაზე. ჰერ-ვეისმა გიორგის ურჩია მათი ვანდაგურება და, ამგვარად, ყანდაპარიდან მოიცილა ქართველი მეომრები. შემდეგ მან დაატყვევა გიორგი თავის სამფლობელოში, ყანდაპარის მახლობლად, რათა მიეღო მორჩილება და საჩუქრები ორივე ურჩისაგან. ამავე დროს პატიება ითხოვა. გიორგი ხაფანგში გაება და წვეულების დროს, რომელიც ამ სტუმრობას მოჰყვა, ის და ყველა მისი მხლებელი დახოცეს (Wair, დასახ. ნაშრ., გვ. 484). ნაში-კლერაქსაც იოსებ ქართველის ცნობა აქვს გადმოცემული (Mamye-Clairac, დასახ. ნაშრ., გვ. 65. Krusinski, გვ. 225). შემდეგ მირ-ვეისმა გიორგის ტანსაცმელი ჩაიკა და სხვასაც ასევე უბრძანა. ასე გადაცემული მზის ჩასვლის ერთი საათის შემდეგ გამოჩნდნენ ციხე-სიმაგრესთან. ციხის: მცველი, რომელმაც იფიქრა ხანი დაბრუნდო, ჩამოვიდა ჩირადნით ხელში მათ შესაშვებად. ისიც შეიპყრეს და მოკლეს და ციხე-სიმაგრე აღებულ იქნა. მეორე დღეს დაბრუნდნენ ქართველთა ჯარის ნაწილები, მთებში რომ იყვნენ გაგზავნილი აჯანყების ჩასაქრობად და ნახეს, რომ ქალაქი მირ-ვეისს დაეკავებინა (Wair, გვ. 4).

გეგმის მიხედვით. მირ-ვეისს მოუღუწებია გიორგი მეფის სიფხიზლე და როდესაც ყველაფერი წინასწარი მოფიქრებით მოამზადა, გარს შემოიკრიბა ავღ-ნელები და ბელუჩები და სათანადო მითითება მისცა.

მართალია. წყაროები ამ ბრძოლის შესახებ ერთი შეხედვით განსხვავებულ ცნობას გვაწვდიან, მაგრამ ერთი რამ ყველგან ცხადია: აჯანყებული ავღანელების დასამორჩილებლად გაგზავნილი ქართველთა რაზმი უფლისწულ ალექსანდრეს მეთაურობით ყანდაპარში გამარჯვებული დაბრუნდა. აქ მათ დიდი შეტაკება მოუხდათ მირ-ვეისთან, რამდენჯერმე დაამარცხეს კიდევ იგი, მაგრამ ბოლოს იძულებული გახდნენ დაეტოვებინათ ბრძოლის ველი და თავი შეაფარეს გირიშეს, ციხე-სიმაგრეს, რომელიც აღრე შაჰ ჰოსეინმა გიორგი XI-ს უბოძა. სეხნია ჩხეიძე დაწერილებით აღწერს ქართველთა ამ ბრძოლის ეპიზოდებს. მისი ცნობით, მირ-ვეისმა ალექსანდრეს შეუთვალა: „წაიყვანე მეფის ქულფათიო“⁵⁸. **مکلف** მსახურს ნიშნავს, მაგრამ ამ შემთხვევაში „ქულფათში“ ალბათ იგულისხმებიან მოკლული მეფის სახელულნი: ქალები ბავშვები, მოხუცები, რომლებსაც მირ-ვეისმა ხელი არ ახლო ქონება კი თვითონ დაიტოვა.

ყანდაპარისათვის ბრძოლა ამით არ დამთავრებულა. შაჰ ჰოსეინმა ქალაქის აღება დაავალა გიორგის ძმისწულს ქაიხოსროს და ამასთან ერთად უბოძა მას ქართლი, ირანის სპასალარობა, თავრიზი და ბარდავი. ბატონიშვილ იესეს შესაბამისად ებოძა ქირმანის ბეგლარბეგობა, ხოლო როსტომ ლევანის ძეს — ისფაჰანის ტარულდობა⁵⁹. ქაიხოსროს დიდი ჯარი სჭირდებოდა მირ-ვეისის დასამარცხებლად რაც მნიშვნელოვან ხარჯებსაც ითხოვდა. შაჰი თავის მხრივ ყოველგვარ დახმარებას შეჰპირდა მას. ქაიხოსრომ, რომელსაც ალბათ ირანის ლაშქრის იმედი არა ჰქონდა, საქართველოდან დაიბარა ქართველთა ჯარი. მასვე შეუერთდა ბატონიშვილ იესეს და როსტომის ჯარი და ალექსანდრეც გადარჩენილ ქართველთა რაზმით⁶⁰.

ქაიხოსრომ ჯარი შეკრიბა მეშხედში და იმავე წელს დაიძრა ყანდაპარისაკენ („იარა მეფემ ხოსრო და ჩავიდა ყანდაარს“). მას მირ-ვეისის დამარცხება არ გასჭირვებია („მივიდა ციხესა. ყანდაარისასა, შემოება მირ-ვეისი, გაემარჯვა მეფესა. ამოსწყვიტეს მრავალი“). ბრძოლა მომდევნო წელსაც გაგრძელდა. მირ-ვეისმა ეშმაკობას მიმართა. გაიქცა და ჩაიკეტა ციხეში, შემდეგ კი მოულოდნელად დაესხა თავს ქაიხოსროს. მაგრამ ქართველებმა „აღრე შეუტყვეს და დაემზადნენ“. ამ ბრძოლაში დახოცეს მირ-ვეისის ძმა და ძმისწული. თვითონ მირ-ვეისი კი გაიქცა. ბრძოლა თანდათან მწვავე ხასიათს ღებულობდა. ამ ბრძოლას 1711 წ. 27 სექტემბერს შეეწირნენ მეწინავე რაზმში მყოფი ბატონიშვილი ალექსანდრე და რამდენიმე ქართველი დიდებული. ცოტა ხნის შემდეგ კი, 1711 წლის ოქტომბრის დასაწყისში, მირ-ვეისი მთელი თავადი ლაშქრით შეება ქაიხოსროს და მის ჯარს. სეხნიას სიტყვით, „შეიქნა ომი ფიცხელი“. ირანის ჯარი გაეცა ქაიხოსროს⁶¹, მაგრამ მან მაინც არ დაიხია უკან. „მიქუსლა ცხენი,

⁵⁸ ს. ჩხეიძე, გვ. 325.

⁵⁹ იქვე, გვ. 326.

⁶⁰ წყაროები მიუთითებენ, რომ ქაიხოსროს ჰყავდა 30000 ირანელისა და 1200 ქართველისაგან შემდგარი ჯარი.

⁶¹ „გამოქცა თათრის ჯარი მეფესა, დარჩნენ ზოგნი ვინმე ქართველნი“ (ს. ჩხეიძე, გვ. 326).

შერია შიგა, ვითარცა ქორი კაკაბსა გუნდისასა“. ეს შეტყება საბედისწერო აღმოჩნდა ქართველი ბატონიშვილისათვის: გათხრილ რუში ცხენმა წაიბოროძია და წაიქცა. ამით ისარგებლეს ავღანელებმა და ხმლით აკუწეს ქაიხოსრო („რა ჰაცნეს ცხენის-წაქცევა, წამოეხვიენენ, დაჩეხეს ხმლითა“)⁶².

ამრიგად, ყანდაპარი საბოლოოდ გადავიდა ავღანთა მფლობელობაში. მისი დაბრუნება შეძლო მხოლოდ ნადირ-შაჰმა 1738 წელს.

სენიას ცნობით, ქაიხოსროს სიკვდილის შემდეგ ქართლის გამგებლობა ვახტანგ VI-ის ხელში უნდა გადასულიყო, მაგრამ რადგანაც მან უარი თქვა სარწმუნოების გამოცვლაზე, ის ქირმანში გაიწვიეს, ქართლის გამგებლობა კი მის გამაჰმადიანებულ ძმას იესეს მისცეს⁶³. ქირმანში ვახტანგი დიდხანს არ დარჩენილა. 1716 წელს იგი იძულებული გახდა მიეღო მაჰმადიანობა და სახელიც — უსეინ-ყული-ხან. სანაცვლოდ, ტრადიციისამებრ, ქართლის მეფობასთან ერთად მას უბოძეს ირანის სპასალარობა, თავრიზი და ბარდავი⁶⁴.

პოლიტიკური არეულობით ირანში ისარგებლა პირველმა ვეზირმა შაჰის გაზრდილმა ლეკმა ფათჰ-ალი-ხანმა, „შამხლისა სახლის კაცთაგან“. მან განიზრახა ძალაუფლების ხელში ჩაგდება. ეს არ გამოჰპარვია შაჰ ჰოსეინს, რომელიც იმ დროს იმყოფებოდა თეირანში (ილბათ ამ გარემოებამაც შეუწყო ხელი პირველ ვეზირს). შაჰ ჰოსეინმა ფათჰ-ალი-ხანი „დაიჭირა და დასთხარა თვალები და იავარჰყო ქონება მისი“⁶⁵. სენიი ჩხეიდის ცნობა ძირითადად ეთანხმება სხვა წყაროებში აღწერილ ამბავს შაჰის პირველ ვეზირზე. ამ ცნობის საფუძველზე ნათლად ჩანს შაჰის უმწეო მდგომარეობა. ჰოსეინს ნაკლებად ეპყებოდნენ და ძალაუფლების ხელში ჩაგდება სურდათ შაჰის კარზე აღზევებულ დიდ მოხელეებს. ამიტომ იყო, რომ შაჰ ჰოსეინმა ვასალურ ქვეყნებს შორის ყველაზე უფრო ძლიერი საქართველოს გამგებლები პირმოთნეობით და საჩუქრებით გადაიბირა და მათი დახმარებით ცდილობდა ქვეყანაში მდგომარეობის გამოსწორებას.

ირანის სახელმწიფოს უშიშროების მიზნით ლეკების აჯანყების ჩაქრობა დაევალა ვახტანგს, რომელიც სათანადოდ მოემზადა კიდეც ამ ბრძოლისათვის. მაგრამ ბრძოლის დაწყების წინ მას უბრძანეს უკან დაბრუნებულიყო, ხოლო ლეკთა აჯანყების ჩაქრობა შირვანის ხანს დაევალებს. ლეკებს ეს ამბა-

⁶² ს. ჩხეიძე, იქვე. რაც შეეხება შაჰის მიერ ქაიხოსროს ლაშქრობისათვის გამოყოფილ თანხას, იოსებ ქართველის ცნობით, ნახევარზე მეტი მიითვისა შაჰის პირველმა ვეზირმა სუნიტმა ფათჰ-ალი-ხანმა. აღრე მან ხელი შეუწყო მირ-ვეის მისი ზრახვების განხორციელებაში და ახლაც აშკარად გამოდიოდა ქართველთა წინააღმდეგ (T. Wair, გვ. 485).

⁶³ ს. ჩხეიძე, გვ. 326.

⁶⁴ იქვე, გვ. 327. ვახტანგ VI-ის შესახებ საკმაოდ ვრცელი ცნობები მოეპოვება თ. კრუსინსკის, რომელიც ვახტანგთან დაახლოებული პარი ყოფილა. ს. ჩხეიდის და თ. კრუსინსკი ერთნაირად აღნიშნავენ, რომ ვახტანგს არ სურდა მაჰმადიანობის მიღება. როგორც კრუსინსკი გადმოგვცემს, თორმე ვახტანგ VI-ს კათოლიკობის მიღება უნდოდა კრუსინსკის ხელით, მაგრამ გამოუვალი მდგომარეობის გამო მაჰმადიანდა. მაინც, ერთ-ერთი საუბრის დროს ვახტანგ VI გამოუტყდა კრუსინსკის, რომ თქმვა სხეულით მუსლიმანი გავხდი, მაგრამ სულით ისევ ქრისტიანი ვარო (Krusingi, დასახ. ნაშ., გვ. 105).

⁶⁵ ს. ჩხეიძე, გვ. 328. იოსებ ქართველის თურქულად დაწერილი რელაციონის მიხედვით ფათჰ-ალი-ხანმა დაიპყრო შირვანი, შემახა არღებილი, მაგრამ შემდეგ ის დაამარცხა მოქამედ-ყულიმ (ვახტანგმა), პირველი ვეზირის თანამდებობა ჩამოართვეს და თვალები დათხარეს (Wair, დასახ. ნაშ., გვ. 486).

გი ძალზე ესიამოვნათ, „რადგან ლომის ხელისაგან მოვრჩითო, ყიზილბაშთ ხმალი ჩვენ ვიცითო“⁶⁶. ლეკებმა დანაქადი შეასრულეს, შირვანის ხანი დაამარცხეს, მოკლეს და შირვანიც დაიკავეს⁶⁷.

განაწყენებული ვახტანგ VI კი, მიუხედავად იმისა, რომ ირანთან ვასალური დამოკიდებულება ავალებდა ლაშქრით დახმარებოდა სიუზერენს, შემდეგში ალარ მიეშველა გაქირვებაში ჩაყარნილ შაჰ ჰოსეინს, რომელსაც დამოუკიდებლად ალარ შეეძლო ავღანელთა წინააღმდეგობის გაწევა. საფიქრებელია, რომ ვახტანგ VI კარგად გრძნობდა ირანის მდგომარეობას, ზედბოდა, რომ შაჰს ახლა მისთვის არ ეცალა და დასჯასაც ვერ გაბედავდა, როგორც ეს ზედბოდა აღრე, შაჰ აბას I-ის დროს.

სეხნია ჩხეიძეს კარგად ესმის შაჰის ბრძანების უცარი შეცვლის მიზეზი: „მაგრამ რა ღმერთი კაცს გაუწყრება, კეუაც დაიფანტება, თუარა რა საბრუნებელი იყო: ეფიქრებინათ, „თუ მეფემ ვახტანგ ჭარი დაიჭირა, ქვეყანასაც ის დაიქერსო“⁶⁸. სეხნია ჩხეიძე რეალისტურად, საქმიანად აფასებს მოვლენებს. ის კარგად ხედავს სეფიანთა სახელმწიფოს დაცემის ნიშნებს და სულაც არ აჭარბებს ვახტანგ VI-ის ძალების და საერთოდ ქართველი მხედრობის მნიშვნელობას⁶⁹.

მირ-ვეისის გარდაცვალების შემდეგ (1715 წ.) სეფიანთა სახელმწიფოს წინააღმდეგ დიდი ბრძოლა გააჩაღა მისმა შვილმა მაჰმედმა, რომელიც 1717 წ. ყანდაშარის მმართველი გახდა⁷⁰. ასევე აღსდგნენ დაღესტნელები, პერატში გადასახლებული აბდალიები და ჰხვა ტომები. ნახევარი საუკუნის წინ შაჰ აბას II-მ გადაკვეთილი თანხა დაუნიშნა ლეკებს იმ პირობით, რომ ისინი შეწყვეტდნენ თავდასხმებს მეზობელ ქვეყნებზე. შაჰ სოლთან-ჰოსეინის დროს კი ამ ფულის მითვისება დაიწყეს შაჰის მოხელეებმა. ამიტომ საუკუნის დასაწყისიდან ლეკებმა, ჭარელებმა, თალაელებმა დაიწყეს თავდასხმები საქართველოსა და შირვანზე. გარდა ამისა, შიიტები არბევდნენ შირვანის სუნიტ მოსახლეობას. შირვანელებმა თურქეთის სულთანს სთხოვეს დახმარება, ბევრი თურქეთშიც გაიქცა, დარჩენილები კი მზად იყვნენ ასაჯანყებლად⁷¹.

ბელუჯებმა კვლავ დაიწყეს ქირმანისა და ლურის დალაშქრა⁷². 1721 წ. 4 ათასი ბელუჯი თავს დაესხა ბენდერაბასს. ქალაქის გაძარცვა შემდეგ მათ მოინდომეს ინგლისელებისა და ჰოლანდიელების ფაქტორიების დარბევა, მაგ-

66 ს. ჩხეიძე, გვ. 329.

67 იქვე.

68 იქვე.

69 ასეთ მოსაზრებას უცხოური წყაროებიც ასაბუთებენ. ქ. პატკანიანი, ამ წყაროებიდან გამომდინარე, განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა ვახტანგის დროინდელ საქართველოს დიდ სამხედრო-პოლიტიკურ შესაძლებლობებს: „ვახტანგ-ხანს რომ მარჯვედ გამოეყენებინა ჰირობები, მისთვის მასი ქართველებით ძნელი არ იქნებოდა სპარსეთიდან გაედევნა ავღანები და ეთამაშა ის როლი, რომელსაც შემდეგში თამაშობდა ნადირ-შაჰი. სპარსეთის დამპყრობლებს შიშს ჰკვირდათ თუნდ ერთი გამოჩენაც ქართველთა მხედრობისა, რომლის ძალაც არაერთხელ უგებნით საკუთარ სამშობლოში“ (Дневник осады Исфагана афганцами, შენ. 85).

70 ს. ჩხეიძე, გვ. 329. იოსებ ქართველის ცნობით, მაჰმედს მეჭლისის დროს მოუკლავს თავისი ბიძა და მის ადგილზე დამკდარა (Wair, დასახ. ნაშრ., გვ. 486).

71 Lockhart, დასახ. ნაშრომა.

72 იოსებ ქართველის ცნობით, ბელუჯებმა ავღანელებთან ერთად მოაწყეს ქირმანზე ლაშქრობა (Wair, გვ. 486).

რამ დამარცხდნენ და უკან დაიხიეს. 1720 წელს აჯანყდა ლურასტანი და ქურთისტანი. შაჰს განუდგა მელიქ მაჰმუდ სისტანელიც. 1721 წელს შირვანელი სუნიტები აჯანყდნენ ჰაჯი დაუდის მეთაურობით. აჯანყებამ მოიცვა ხელოსნები, ვაჭრები. ირანის სახელმწიფოს თანდათან ძალა ეცლებოდა და დიდი წინააღმდეგობის გაწევის თავი აღარ ჰქონდა⁷³. ამით ისარგებლა მირ-მაჰმუდმა, დიდი ჯარი შეჰყარა და 1721 წელს დასძრა ისფაჰანისაკენ, შაჰმა „გააგება ჯარი, აღაჯსა სამსა“⁷⁴. მაგრამ ავღანელებმა სასტიკად დაამარცხეს შაჰის ლაშქარი, რომლის მხედართმთავრებს შორის განხეთქილება და წინააღმდეგობა სუფევდა. ავღანელებმა დიდი სამხედრო უპირატესობა მოიპოვეს. მართალია, მათ იერიშით ქალაქების აღების გამოცდილება არ ჰქონდათ, მაგრამ მაჰმუდმა ისფაჰანს ალყა შემოარტყა, დადგა ჯულფა, „შეუკრა ყოველგნით გზა და შეწუხდა ისპაანი შიმშილითა“. ირანის შაჰს არ დაეხმარა არც ერთი ოლქის მმართველი, არც ერთი ხანი და დამოკიდებული ქვეყნების გამგებელი. გაჭირვებაში ჩავარდნილ შაჰ ჰოსეინს, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, შემწეობა არ აღმოუჩინა ვახტანგ VI-მაც, რომელიც ამ დროს ერთმორწმუნე ქრისტიანული რუსეთიდან ელოდა დახმარებას. 1722 წლის 10 ოქტომბერს შაჰ ჰოსეინი დანებდა და თავისი გვირგვინი და ტახტი მაჰმუდს დაუთმო⁷⁵. ამის შემდეგ ავღანელებმა მალე მთელი ცენტრალური ირანი დაიკავეს და ფაქტიურად ბოლო მოუღეს სეფიანთა სახელმწიფოს.

გარდა პოლიტიკური ისტორიის ფაქტებისა, რომლებიც ძირითადად ირან-საქართველოს, ირან-ავღანთა და ირან-თურქეთის ურთიერთობათა ისტორიის საკითხებს ეხება, სენნია ჩხეიძეს საყურადღებო მასალა მოეპოვება აგრეთვე XVIII საუკუნის დამდეგის ირანის სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის შესასწავლად. განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ქართველი ისტორიკოსის ცნობები სეფიანთა სახელმწიფოს სატახტო ქალაქის ისფაჰანის მცხოვრებთა აჯანყების შესახებ 1707 წ. მაის-ივნისში. ჩვენი ავტორი თვითმხილველია ამ ამბებისა და შესანიშნავად გადმოგვცა იმდროინდელი ირანის მძიმე მდგომარეობა, ხალხის დამშევის მწვავე შემთხვევა და მისი ღრმა სოციალური შინაარსი. ს. ჩხეიძის მოთხრობა ისფაჰანის აჯანყების შესახებ განსაკუთრებით ძვირფასია საისტორიო მეცნიერებისათვის, რადგან სხვა წყაროებმა არ შემოგვინახეს ცნობები ამ აჯანყებაზე.

თავისი ისტორიის მანძილზე სეფიანთა სახელმწიფოს ქალაქების არაერ-

⁷³ В. А. Массон, В. А. Ромодин, История Афганистана, II, М. 1965, გვ. 74—75. М. Р. Арунова, К. З. Ашрафян, Государство Надир-шаха Афшара. гв. 54—55. И. М. Рейснер, Возникновение и распад Дурранийской державы, гв. 66—67.

⁷⁴ ს. ჩხეიძე, გვ. 329.

⁷⁵ ს. ჩხეიძე, გვ. 30. იოსებ ქართველი იმ დროს, როდესაც ავღანელებმა დაიპყრეს ისფაჰანი, იმყოფებოდა სასახლეში და საკუთარი თვლით ნახა როგორ დაადგა თავზე შაჰ ჰოსეინმა მირ-მაჰმუდს სეფიანთა სამეფო გვირგვინი. იოსების ცნობით, შაჰს გარეთ აცდევინეს თითქმის საათნახევარი. შემდეგ მაჰმუდს მიუძარტავს მისთვის „ნუ ნაღვლობთ, ეს ადგილი ღმერთის ბედის წვრიის მიხედვით მსოფლიოში ხელიდან ხელზე გადადის. თქვენ ახლა ჩემი მამის ადგილას ხართ, გარდა ამისა, თქვენი დახმარების და დარიგების გარეშე მე ვერაფერს გავხდები“ (Wair, გვ. 490).

თი აჯანყება ახსოვს⁷⁶. მაგრამ განსაკუთრებით გახშირდა აჯანყებები სოლთან-ჰოსეინის დროს. აჯანყების მიზეზი ხშირად იყო შიმშილი, გამოწვეული სურსათის სიძვირით. იმის გამო, რომ არ იყო არავითარი კონტროლი, არცთუ იშვიათად შაჰის მოხელენი თვითონვე უწევდნენ ფასს სურსათ-სანოვარს⁷⁷, ამიტომ ღარიბები ზოგჯერ პურსაც კი ვეღარ ყიდულობდნენ, რასაც აჯანყებაც მოსდევდა. ამის მაგალითია ისფაჰანის ზემოაღნიშნული აჯანყება, რომლის მთავარი მიზეზიც მოსახლეობის დამშვევა უნდა ყოფილიყო.

სეხნისა ცნობით, 1707 წლის 9 ივნისს ისფაჰანიდან მამათში (მეშქედში) მოვიდა ჩაფარი, რომელმაც შაჰს „ისფაჰანის ხალხის უკუდგომა და შიმშილით შეწუხება, ხელმწიფის ალაყაფის კარის ქვეთ ჩაქოლვა“⁷⁸ აცნობა. ამავე დროს ისიც აუწყეს, რომ ხალხი მოითხოვდა „ყაენის ძმის“ მოყვანას. ხალხი გრძნობდა შაჰს ჰოსეინის უნიათობას, ის მიაჩნდა ქვეყნის დაცემის, საერთო გაჭირვების მიზეზად, ამიტომ მოითხოვდა მის მაგიერ ჰაკეიანი და საქმიანი აბას-მირზას გამეფებას.

მეშქედში, შიიტთა მერვე იმამის ალი რეზას საფლავთან სალოცავად მისული შაჰ ჰოსეინი, რომელიც აქ ჯერ კიდევ 1706 წლიდან იმყოფებოდა მთელი თავისი 60000-იანი ამალით⁷⁹, საგონებელში ჩავარდა.

ისფაჰანის აჯანყების ჩაქრობა შაჰმა დაავალა ქაიხოსროს, რომელსაც ამასთან დაკავშირებით მისცა „ნაიბობა ყაენისა და ტარულობა“. ქაიხოსრო ქართველთა რაზმით გაემართა აჯანყების ჩასაქრობად. სეხნისა ცნობით, რაზმმა მეშქედიდან ისფაჰანამდე 40 დღის ზავალი გზა 12 დღეში დაფარა. ეს ფაქტი გვაფიქრებინებს, რომ აჯანყება დაახლოებით ერთი თვის განმავლობაში გრძელდებოდა, რაც მოსახლეობას უკიდურესად მძიმე მდგომარეობაში ჩააყენებდა.

თავის დროზე აკად. ივ. ჯავახიშვილი ისფაჰანის ამ აჯანყებას „ეპქართა გაფიცვას“ უწოდებდა⁸⁰. მართლაც, როგორც ჩანს, ეს იყო ეგრეთ წოდებული

76 Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский и др. *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 260—262, 296. К. З. Ашрафян, *Падение державы Сефевидов (1502—1522)*, გვ. 188—210.

77 XIV—XVII სს. სპარსულ წყაროებში იხსენიება საგადასახადო ტერმინი თარჰი. როგორც ა. ალი-ზადემ გამოარკვია, დროაღდრო სახელმწიფო ნოხელები თარჰის ძალით საბაზრო ფასებზე უფრო იაფად იძენდნენ ეპქართაგან სხვადასხვა საგნებს და, პირიქით, ზოგჯერ ისინი გადიდებულ ფასებში იძულებით მიჰყიდდნენ მათვე სახელმწიფო საწყობებში დაგროვილ საქონელს, უპირატესად სანოვარს (А. А. Али-Заде, *Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв.* Баку, 1956, გვ. 244—246). საინტერესოა აღინიშნოს, რომ თარჰი გვხვდება აგრეთვე სიმონ I-ის 1594 წ. და როსტომ მეფის მიერ 1633 წ. გორის სომეხი სამღვდლოებისათვის მიცემულ ორენოვან სითარხნის წიგნების სპარსულ ტექსტებში (ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, ვ. ფუფუჩიძის გამოც., თბ., 1958, გვ. 104. *Персидские документы Матенадарана*, I, вып. I, Ереван, 1956. Составил А. Д. Папазян. გვ. 195). ასევე შაჰ აბას I-ის 1606 წ. (*Персидские документы Матенадарана*, I, вып. 2. Ереван, 1959. გვ. 314) და შაჰ აბას II-ის 1647 წ. ფირმანში (იქვე, გვ. 356).

78 ს. ჩხეიძე, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 322.

79 კრუსინსკის გადმოცემით, შაჰის მომლოცობა მეშქედში დაქდა უფრო მეტი, ვიდრე ყველა ლაშქრობა უანდაპარისათვის. ყველა სოფელი, რომელიც კი მათ გაიარეს ისფაჰანიდან მეშქედამდე, ძირფესვიანად გააჩანაგეს (Krusinski, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 227).

80 ივ. ჯავახიშვილი, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 367.

ბაზრის ხალხის, უფრო სწორად, ქალაქის წვრილი ვაჭრების გაფიცვა, რომელთაც შეწყვიტეს ქალაქისათვის პურის მიწოდება⁸¹.

სეხნია ჩხეიძე ისფაჰანის მოსახლეობის უკმაყოფილების ძირითად მიზეზად ასახელებს შიმშილს, რაშიც პირველ რიგში შაჰის მოხელეებს ედებათ ბრალი. კერძოდ, შაჰის პირველი ვეზირის ხელთ იყო სურსათ-სანოვავით, პირველ რიგში კი ზორბლით ვაჭრობის მონოპოლია. ვეზირი იძენდა ზორბალს, ინახავდა მას, შემდეგ კი თავისი ხელქვეითების მეშვეობით გაზრდილ ფასებში ჰყიდდა. ცხადია, ხაბაზებს არ შეეძლოთ ზორბლის ასე ძვირად შესყიდვა. ამის გამო მეპურეებმა პროტესტის ნიშნად დაექტეს ღუქნები. ქალაქში პურის გაზოცობა და გაყიდვა შეწყდა, რამაც ქალაქის მოსახლეობის სამართლიანი უკმაყოფილება გამოიწვია. დამშეული ისფაჰანელები აჯანყდნენ და კეტებით შეიარაღებულეებმა შაჰის სასახლეს მიაშურეს.

ქალაქის ხელისუფალთ ვერ შეძლეს ამბოხებული ხალხის დაშოშმინება და ბეშქედში, შაჰთან აფრინეს მაცნე. სოლთან-პოსეინის მიერ ისფაჰანში გაგზავნილ ქაიხოსროს ქალაქის მოსახლეობა სიხარულით მიეგება და ლოცავდნენ „შიმშილის მორჩენისათვის“. გაფიცული ვაჭრები კი, როგორც ჩანს, დაშინდნენ, რადგან მას სხვა დროსაც „ბევრი ნასალი ექნა“ და მისი დიდი რიდი ჰქონდათ.

მეორე დღეს ქაიხოსრო ქალაქში გავიდა და სასტიკი ზომები მიიღო აჯანყებულთა მიმართ („ზოგი დახივა მუცელზედა, ზოგი ყურით მიაბა დარაბასა. ზოგი დასქდა ნალ-ლურსმნითა“).

სეხნია ჩხეიძე პირდაპირ არ წერს, სახელდობრ, რომელი დამნაშავენი დასაჯა ქაიხოსრომ, მაგრამ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ პირველ რიგში წვრილი ვაჭარ-ხელოსნები დაისჯებოდნენ. თუმცა გამორიცხული არ არის შესაძლებლობა, რომ ზორბლის გადამძალავი ვეზირის ხელქვეითებიც დაესაჯათ. ასეთი მკაცრი ზომების წყალობით მაღალ ფასებში გასაყიდად გადანახული „ხეარბლით აივსო“ ისფაჰანის ქუჩები და „ყაისარია“ ბაზრის შესასვლელი, თხუთმეტი დღის განმავლობაში სულ ღია იყო. ისფაჰანში კვლავ გაჩნდა პური და მოსახლეობაც დამშვიდდა.

სეხნია ჩხეიძის ცნობა იმის შესახებ, რომ ქაიხოსროს სხვა დროსაც ბევრი ნასალი ექნა, გვეფიქრებინებს, რომ ამავე პერიოდში ისფაჰანში ან ირანის რომელიმე სხვა ქალაქშიც უნდა ჰქონოდა ადგილი მსგავს მოვლენებს.

XVIII საუკუნის I მეოთხედის ირანში მეტად მძიმე სოციალურ-ეკონომიური ვითარება იყო. ამიტომ აჯანყება აჯანყებას სცვლიდა. საბოლოო არც 1707 წლის ისფაჰანის აჯანყება აღმოჩნდა. მართალია, აჯანყება თავის დროზე ჩააქრეს

⁸¹ მსგავსი შემთხვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში ადრეც ყოფილა. მაგალითად, ნიზამ ალ-მულქის ცნობით (XI ს.), ერთხელ ქ. ლაზნაში ხაბაზებმა შეწყვიტეს პურის გაყიდვა; როდესაც მოსახლეობამ იჩილა სულთან იბრაჰიმთან, ხაბაზებმა მიზეზად სასახლიან მთავარი ხაბაზის არაკანონიერი მოქმედება დაასახელეს. იგი ყიდულობდა ზორბალს და ფქვილს. ინახავდა ბედელში და შემდეგ ზედმეტად ყიდდა, რამაც ქალაქის ხაბაზების უკმაყოფილება გამოიწვია. სულთანმა მთავარი ხაბაზი სიკვდილით დასაჯა, გადანახული ფქვილი კი დაუბრუნდა მეპურეებს (Низам ал-мульк, Спасат-наме, Перевод Б. Н. Заходера. გვ. 48). ზემოთ მოტანილ ცნობას უკრძალდება ვიქტორ რ. კიენაძემ (იხ. მისი ქალაქები, ხელოსნობა და ვაჭრობა X—XI სს-ში, „ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან“, თბ., 1957, გვ. 152).

მაგრამ ცოტა ხნით. იგივე განმეორდა 1717 წლის აპრილში, ისევ სატახტო ქალაქ ისფაჰანში.

მოსახლეობამ კვლავ უპურობის გამო წამოიწყო შფოთი. ქალაქელები აჯანყდნენ იმიტომ, რომ სოფლიდან შემოზიდულ ზოგბაღს ძალიან მაღალ ფასებში ჰყიდდნენ. 3000 აჯანყებული ხელკეტებით და ქვებით შეიარაღებული გაემართა შაჰის სასახლის კარის ჩამოსახსნელად. მაგრამ შაჰი ამჯერად ჰარამხანაში დაიმალა და აჯანყებულებიც არ გამოუდგნენ მას. გვიან ღამით კი პოქენი 4 კაცით. ფარაბადში, თავის ქალაქგარეთა სასახლეში გაიპარა⁸².

ფასების განუწყვეტელი ზრდა, პურით სპეკულაცია — აი, ძირითადი მიზეზი მოსახლეობის უკმაყოფილებისა ყველა შემთხვევაში. კრუსინსკის ცნობით, ხელისუფალნი ხშირად თვითონ იყვნენ მღელვარების მოთავენი, რათა მათ ახალი მიზეზი მისცემოდათ მოსახლეობის დასაჯარიმებლად და გასაძარცვეად⁸³.

ამრიგად, სეხნია ჩხეიძის ცნობა „ისფაჰანის აჯანყების“ შესახებ პირდაპირი მოწმობაა იმ ფაქტისა, რომ ქალაქელები, კერძოდ ისფაჰანელი მშრომელები, პურის სიძვირის გამო დამშეული იყვნენ, რასაც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ხელს უწყობდნენ თვით შაჰის პირველი ვეზირი და მისი ხელქვეითნი.

„ცხოვრება მეფეთა“ ძვირფას ცნობებს ვეაწვდის იმ ხალხებზე, რომლებიც სეფიანთა ირანს უმართაუდნენ სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლას ოდინდელი თავისუფლების დაბრუნებისათვის. ესენი იყვნენ ბელუჯები, ავღანელები და სხვა ხალხები. სეფიანთა ირანი გვევლინებოდა იმ იმპერიების როლში, რომლებიც იარაღის ძალით აღმოცენდებოდნენ ხოლმე, მაგრამ მალე ირღვეოდნენ ცალკეული პროვინციების ეკონომიურად შეუქვეშირებლობისა და გამეფებული ჩაგვრის გამო. და მართლაც, სეხნია ჩხეიძის ნაშრომის მიხედვით კარგად ჩანს, თუ როგორი სასიკვდილო ლახვარი ჩასცა ირანს ავღანელთა აჯანყებებმა და შემოტევამ. განმათავისუფლებელი მოძრაობის წინაშე უძლური აღმოჩნდა ირანის სამსახურში იძულებით ჩათრეული ქართველთა მხედრობაც და თვით ირანის ჯარის ნაწილებიც.

М. Г. ГОБЕДЖИШВИЛИ

«ИСТОРИЯ ЦАРЕЙ» СЕХНИА ЧХЕИДЗЕ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВА СЕФЕВИДОВ

Резюме

Грузинские средневековые нарративные и документальные источники содержат достоверный материал по социально-экономической и политической истории стран Ближнего Востока. Среди них следует назвать историка XVIII в. Сехниа Чхеидзе, сочинение которого, «История царей», является важным первоисточником как по истории Грузии, также и Ирана конца XVII — начала XVIII вв.

Сехниа Чхеидзе был современником и участником большинства описанных им событий, а о том, чего не видел сам, повествует со слов очевидцев.

⁸² ЦГАДА, Персидские дела, 1715, № 2, л. 158а.

⁸³ Krusinski, დასახ. ნაშრ., გვ. 116.

Как известно, собственно персидские нарративные источники сохранили сравнительно скудные сведения по истории Ирана конца XVII—начала XVIII вв., поэтому «История» грузинского автора заслуживает внимания в первую очередь обилием материала по истории государства Сефевидов.

По долгу службы С. Чхендзе часто приходилось бывать в Иране и Афганистане в свите грузинского царя, главнокомандующего иранскими войсками Георгия XI. При этих посещениях он подметил много интересных фактов и явлений из истории Ирана, о которых повествует в своем сочинении. В частности заслуживают внимания сведения С. Чхендзе о происходивших в различных областях государства Сефевидов волнениях, особенно о восстании жителей Исфахана в 1707 г., о деятельности Георгия XI-го в Кандахаре в должности беглярбега, о причинах распада государства Сефевидов и др.

В настоящей статье рассмотрены сведения Сехина Чхендзе по истории грузино-иранских и ирано-афганских отношений. На основе данных сведений становится возможным изучение некоторых вопросов социально-экономической и политической истории Ирана.

ქალაქური ეკონომიკის ტერიტორიებიდან: დანიმი

XVIII საუკუნის თბილისის შესახებ არსებულ დოკუმენტურ მასალაში ხშირად იხსენიება სიტყვა დანიმი. დანიმი სპარსული წარმოშობისაა და სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს ათის, მეთედის ნახევარს (ა: აა; აა—ათი; ა: —ნახევარი), ანუ ერთ მეოცედს, რაიმე თანხის ხუთ პროცენტს¹. „დასტურლამალში“ ეს სიტყვა რამდენჯერმეა დამოწმებული. მაგრამ მისი მნიშვნელობის სრული გარკვევის საშუალება ეს ძეგლი არ იძლევა. „დასტურლამალში“ განსაზღვრულია მხოლოდ ის, თუ როგორ მოიხმარებოდა დანიმი, მაგრამ რას წარმოადგენდა თვით დანიმი ამის შესახებ „დასტურლამალი“ არაფერს ამბობს.

დანიმი „დასტურლამალში“ შემდეგ კონტექსტში მოიხსენიება:

1. სალაროს ნაზირს „ეძლევის... დანიმზედ თუმანზედ ორი შაური“².
2. „გერაქიარაღს დანიმზედ თუმანზედ ორი შაური“³.
3. „სალაროს მუშრებისა... დანიმზედ შაური ერთი“⁴.
4. „დანიმისა არის: თუმანზედ ათი შაური ავა. ხუთი შაური გერაქიარაღისა არის, ორი შაური ნაზირისა არის და ერთი შაური მუშრებისა არის“⁵.
5. „დანიმისა ორი შაური მოლარეთხუცისა“⁶.
6. გერაქიარაღი „რასაც დახარჯავს, თუმანზედ ათი შაური დანიმი თავის თომრისა“⁷.

ყველა ამ მაგალითით ჩვენ ვიგებთ, რომ სახელმწიფო დანიმით მიღებულ შემოსავალს უნაწილებს სხვადასხვა მოხელეს. ეს მოხელეებია: სალაროს ნაზირი, გერაქიარაღი, სალაროს მუშრები, მოლარეთხუცისი, ნაზირი, მუსტაფი და მუშრები. თვით დანიმის რაობას კი „დასტურლამალი“, როგორც ითქვა, ვერ გვიჩვენებს. დანიმის რაობას გვიჩვენებენ თბილისური დოკუმენტები. აქ ეს სიტყვა გვხვდება უძრავი ქონების ნასყიდობის წიგნებში. ასეთ საბუთებში ხშირად გვხვდება გამოთქმები „დანიმის ხარჯი“, „დაჰნიმის ნახევარი“, „დაჰნიმის დავთარი“.

რომ დანიმი ხუთი პროცენტია თანხისა, ეს სიტყვიდანაც ჩანს. მაგრამ გა-

1 დასტურლამალი. პ. უმიაშვილის გამოცემით, ტფ., 1886, თანდართული ლექსიკონი. დანიმი განმარტებული აქვს როგორც „მეთედის ნახევარი“ აგრეთვე იე. სურგულაძეს (ქართული სამართლის ძეგლები, თბ., 1970. გვ. 785).

2 დასტურლამალი. ი. სურგულაძის გამოცემით, ქართული სამართლის ძეგლები, თბ., 1970. გვ. 650₁₀.

3 იქვე, 650₃.

4 იქვე, 653₁₆.

5 იქვე, 653₄₋₅.

6 იქვე, 653₆.

7 იქვე, 654 8—11.

სარკვევია რა თანხის ხუთი პროცენტია დანიმი, ვინ იხდის ამ ხუთ პროცენტს და ვის სასარგებლოდ იხდის.

ამის გასარკვევად მიემართოთ საბუთებს.

თბილისში 1772 წელს სახლის გამყიდველი გურგინზეგიანთ სტეფანა ასეთ პირობას უდებს ამ სახლის მყიდველ ოსეფა ჰეჰიმოვს: „სახლის ყველა ხარჯი და დაჰნიმი შენ, ოსეფა, უნდა მისცე“⁸. სახლის კიდევ სხვა გამყიდველი იაგორ ყალოვი ასეთ პირობას უდებს სახლის მყიდველს: „სიგლის ხარჯი და დაჰნიმი სხე ვარი მე უნდა მივცე და ნახევარი შენა“⁹.

ორივე ამ ამონაწერიდან გარკვევით ჩანს, რომ დანიმი უძრავი ქონების ყიდვის გაფორმებასთან დაკავშირებული ხარჯია. დანიმი თანხაა, რომელსაც იხდის მყიდველი ან კიდევ მორიგების თანახმად მყიდველი და გამყიდველი შუაზედ იყოფენ

იოსებ ყორანაშვილმა ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევისას მთელი თავისი საბუთები დაკარგა. მაშინ მან ერეკლე II-ს სთხოვა ქალაქში წარმოებულ ნასყიდობათა განახლება. ერეკლემ 1796 წლის 12 ოქტომბერს ამ ნასყიდობათა აღდგენა მიანდო დანიმის დავთრის მოშველიებით ქალაქის მელიქს დარჩიას: „მელიქო დარჩიავ, ყორანაშვილს ...იოსებს რაც ქალაქში მამულის ნასყიდობის სიგლები ჰქონია, სრულად დაჰკარგვია და ახლა განახლებას ითხოვს. დაჰნიმი და ვთარი გასინჯე. რომელიც ნასყიდობა ექნებოდა, იმ დავთარში ეწერება და იქიდან დაკარგულის სიგლების მაგიერი ნასყიდობის სიგლები გაუახლებინე და მოეცი. დაჰნიმი და ვთარი შეიყველა გარჩეეთ ეწერება“¹⁰.

აქ ჩვენს წინაა გარკვეული მითითება იმაზე, რომ ქალაქში უძრავი ქონების ყიდვა-გაყიდვის ფაქტები აღნუსხული ყოფილა სპეციალურ დოკუმენტში, რომელსაც „დანიმის დავთარი“ ერქვა. თუ კი ზემოთქმნილი საბუთების მიხედვით დანიმი ყიდვის გაფორმებასთან დაკავშირებული ხარჯების ნაწილია, მაშინ დანიმის დავთარში უნდა აღნუსხულიყო თვით დანიმის ოდენობაც.

ზემოთქმულიდან ნათელია: დანიმი 5 პროცენტია თანხისა, ამ 5 პროცენტს იხდის მყიდველი (ან მყიდველი და გამყიდველი შუაზე იყოფენ), დანიმი შეტანილია ე. წ. დანიმის დავთარში. ესაა გასარკვევი დარჩა შემდეგი: რა თანხის ხუთი პროცენტია დანიმი და ვის სასარგებლოდ გადაიხდება ის.

დანიმის რაობას სრულიად უეჭვოდ გვირკვევს საქართველოს ცენტრალურ არქივში დაცული ერთი საბუთი¹¹. ეს საბუთი უნდა წარმოადგენდეს სწორედ დანიმის დავთრის ნაწყვეტს. საბუთი დაწერილია 61 სმ სიგრძისა და 16 სმ სიგანის ქალაღზე. ქალაღს ზედა ნაწილი წაგლეჩილი აქვს. საბუთი დაწერილია ერთი და იგივე ხელით. ოღონდ სხვადასხვა მეღნით. საბუთი შეიცავს ქალაქში წარმოებულ ნასყიდობათა აღნუსხვას. თითოეული ნასყიდობა ცალკე მუხლადაა გამოყოფილი. ჩვენამდე მოღწეული ტექსტი 31 ასეთ მუხლს შეიცავს. ამათგან 14 მუხლი recto-ზეა მოთავსებული, დანარჩენი 17 კი verso-ზე. საბუთის ყოველი მუხლი ერთნაირი კონსტრუქციით არის შედგენილი. თითო-

⁸ საქ. ც. ა. ფ. 1450. დავთარი. № 56, საბუთი № 186,

⁹ იქვე, დავთარი № 6, საბუთი № 127.

¹⁰ იქვე, დავთარი № 11, საბუთი № 153.

¹¹ საქ. ცენტრ. არქივი. ფ. 1448, საბუთი № 4682. ეს საბუთი გამოქვეყნებულია კრებულში: დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის. წიგნი პირველი. შეადგინეს ნიკო ბერძენიშვილმა და მამისა ბერძენიშვილმა თბ., 1962. გვ. 252—254.

ჯულში მოხსენებულია თუ ვინ ვისგან რა იყიდა (საქმე ეხება მხოლოდ უძრავ ქონებას) რა ფასად, რამდენი გადიხადა დანიში და ბოლოს განსაზღვრულია თუ როგორ იქნა მოხმარებული იგი. დანიშის 10 პროცენტი ქალაქის მოურავს ეძლევა, დანარჩენი კი შიღის სამეფო სარქარში. სამეფო სარქარისათვის განკუთვნილი თანხა ნაშთის სახით მუხლის მარცხენა არეზეა გამოტანილი (როგორც წესი, ქართულ ანგარიშწარმოების საბუთებში საანგარიშო თანხა ყოველთვის მარცხენა არეზეა ხოლმე გამოტანილი).

საბუთის ყოველი მუხლი, როგორც ითქვა, ერთნაირად არის აგებული. მაგალითისათვის მოგვყავს მეორე მუხლი (პირველი მუხლი საბუთისა ნაკლულია) „ლაზარიანთ ხუცის სახლი ზოპრაბაანთ პეტროსამ იყიდა 8 (8 თუმანი)¹² ამისი დანიში 4 (4 მანეთი), შაჰყულიხანისა¹³ უ (ორი აბაზი). დარჩა საბატონო ძე (3 მანეთი და 3 აბაზი)“¹⁴. ამ მუხლის ბოლოს, ისევე როგორც ყველა დანარჩენი მუხლის ბოლოს, დასმულია მელიქისა და მამასახლისის ბეჭდები.

უკვე ამ მაგალითიდან ჩანს, რომ დანიში სახლის ფასის ხუთი პროცენტი (8 თუმნის 5 პროცენტი უდრის 4 მანეთს), ხოლო დანიშის 10 პროცენტი (აქ 40 კაპ.) ქალაქის მოურავისაა, დანარჩენი დანიშისა (3 მან. 60 კაპ.) კი საბატონოა.

საბუთი, როგორც ითქვა ნაკლულია. მას აკლია თავი ნაწილი. ამიტომ საბუთის შედგენის თარიღი და დანიშნულება აღნიშნული არ არის. მაგრამ ორივე ამ კითხვაზე პასუხს თვით ტექსტის მონაცემები იძლევიან.

საბუთში იხსენიება შაჰყულიხანი. შაჰყულიხანად იწოდებოდა ქალაქის მოურავი გივი ამილახვარი. გივი ამილახვარი ქალაქის მოურავად დაამტკიცა თეიმურაზ II-მ 1752 წლის 10 იანვარს¹⁵, 1754 წლის აპრილში კი გივი ამილახვარი გარდაიცვალა¹⁶. ასე რომ, რაკი ჩვენი საბუთი გივი ამილახვრის მოურავობის ხანისაა, ამიტომ იგი შედგენილ უნდა იყოს 1752 წლის იანვრისა და 1754 წლის აპრილის შუალედში. მაგრამ შესაძლებელი ხდება ამ შუალედის კიდევ უფრო დავიწროება. საბუთის ყოველ მუხლს, როგორც ითქვა, ამტკიცებენ მელიქი და მამასახლისი. საბუთის პირველ ათ მუხლს უზის მელიქ საჰაკას და მამასახლისი პაპას ბეჭდები. მე-12 მუხლიდან დაწყებული კი საბუთს ამტკიცებენ მელიქი საჰაკა და მამასახლისი დავითი. 27-ე მუხლიდან მელიქი საჰაკა სხვა ბეჭედსა ხმარობს. მანამდე მისი ბეჭდის წარწერა ასეთი იყო: „მელიქი საჰაკ“. ახლა კი იცვლება ბეჭდის ფორმაც და წარწერაც: „მელიქი საჰაკ. 1753“. ამით შეიძლება დავასკვნათ, რომ საბუთის ბოლო ნაწილი — 27—31 მუხლები — 1753 წელსაა შედგენილი, წინა მუხლები კი ამაზე უწინარეს. ჩვენს ხელთ არსებული დოკუმენტებით დავითი ქალაქის მამასახლისად იხსენიება 1752 წლის მაისიდან 1753 წლის აპრილამდე. 1753 წლის მაისიდან კი მამასახლისობას უბრუნდება პაპა, რომელიც ამ პოსტზე იყო დავითის მამასახლისობაზე ადრეც. ასე რომ ჩვენი საბუთის 12—13 მუხლები, დავით მამასახლისის ბეჭდით დამტკიცებული, 1752 წლის მაისის შემდეგ იქნება შედგენილი

¹² ასოს თავზე ასეთი ნიშნის ~ მოთავსება მაჩვენებელია იმისა, რომ ეს ასო რიცხობრივად უდრის თუმანს. 6. უდრის 50 მანეთს, ხოლო 6 — 50 თუმანს.

¹³ შაჰყულიხანი ქალაქის მოურავი გივი ამილახვარია.

¹⁴ ეს უკანასკნელი რიცხვი მარცხენა არეზეა გარტანილი.

¹⁵ დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის. გვ. 242—243.

¹⁶ პ ა პ უ ნ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი. ამბავნი ქართლისანი. საქართველოს ცხოვრება. მეორე გამოცემა ზ. კიკინაძის მიერ. თბ. 1913. გვ. 208.

ვიდრე 1753 წლის მაისამდე (როცა საპაქმა ბეჭედი გამოცვალა). საბუთის პირველი ათი მუხლი (მე-11 მუხლს ბეჭედი სრულიად არ უზის) შედგენილი იქნებოდა 1752 წლის მაისის უწინარეს, ამავე წლის იანვრის (შაპყულისხანის გამოუ-
რაოების) შემდეგ. ამრიგად, ეს საბუთი თარიღდება 1752 წლის იანვრისა და 1753 წლის აპრილის შუალედით. ე. ი. ამ საბუთში აღნუსხულია ქალაქში წარმოებული ნასყიდობები 1752 წლის იანვრიდან 1753 წლის მაისამდე.

ჩვენამდე მოღწეული სახითაც ეს დანიშნის დავთარი სრულიად ნათელს და უუკველს ხდის, თუ რას წარმოადგენდა დანიში ქალაქის სინამდვილეში. ქალაქში უძრავი ქონების მყიდველი სამეფო სარქარში იხდის წაყიდი უძრავი ქონების მთელი ფასის ხუთ პროცენტს — დანიშს. ჩვენი საბუთის ყველა მუხლში ეს პროცენტული შეფარდება ზუსტად არის დაცული. ირკვევა ისიც, თუ როგორ მოიხმარებოდა ეს გადასახადი: დანიშის ერთი მეათედი ქალაქის მოურავისაა¹⁷, ცხრა მეათედი კი სამეფო ხაზინისა.

ქვემოთ მოგვყავს საბუთიდან ამოღებული რიცხობრივი შეფარდება.

გაყიდული უძრავი ქონებას ფასი (მანეთობით)	დანიში	მოურავის წილი	ნაშთი სარქარში
500	25,00	2,50	22,50
80	4,00	0,40	3,60
240	12,00	1,20	10,80
80	4,00	0,40	3,60
250	12,50	1,25	11,25
200	10,00	1,00	9,00
220	11,00	1,10	9,90
100	5,00	0,50	4,50

და ასე შემდეგ¹⁸

ქალაქში შედგენილ ნასყიდობათა წიგნებზე დაკვირვება ცხადსა ხდის, რომ ამ ნასყიდობის წიგნის საბოლოო დამამტკიცებელი ქალაქის მელიქია. მელიქი ორჯერ ბეჭდავს საბუთს. ერთხელ როგორც მოწმე საბუთის ბოლოს, სხვა მოწმეებთან ერთად, ამ მოწმეებში პირველი მელიქია, მეორე მამასახლისი, შემდეგ ქეთხუდები და ბოლოს გამყიდველის მეზობლები და საბუთის დამწერი. აქ მელიქი თავის დიდ ბეჭედს ასვამს. მეორედ მელიქი საბუთს ამოწმებს საბუთის მარცხენა არეზე, აქ იგი უუკველად აღნიშნავს ყიდვა-გაყიდვისას წამოჭრილ განსაკუთრებულ მომენტებს და პატარა ბეჭდით ბეჭდავს¹⁹. ასე, მაგალითად, 1771 წლის ნასყიდობის წიგნის (ეს წიგნი მიცემულია ამსარქისიანთ ოპანეზა-საგან მეფის ხაბაზ თარხანასადმი) მარცხენა არეზე მელიქი აწერს: „ეს სახლის

¹⁷ მოურავის შემოსავლის ეს ნაწილი შეტანილია-არ არის ე. წ. „მოურავის სარგოში“ (საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 522).

¹⁸ ეს შეფარდება ყველა მუხლში სწორია. მხოლოდ 21-ე მუხლში (ფასი 160 მან., დანიში 8 მან., მოურავისა 80 კა.) ნაშთში შეტეომაა გაპარული. უნდა იყოს 7 მან. 1 აბაზი. არის კი 7 მან.

¹⁹ მაგალითად, ჩვენს საბუთში მოხსენებულ მელიქ საპაის დიდ ბეჭედს ასეთი წარწერა აქვს: „მიწა ხარ და მიწადე იქეთ. მელიქი საპაი“. პატარა ბეჭდის ზედწერილი კი ასეთია: „მელიქი საპაი.“

ასეთივე განსხვავებაა ზელიქ-მამასახლისი ავეტიქას ბეჭდებში. დიდი ბეჭდის ზედწერილია: „მონა ღთისა. ბანდა მეფისა ირაკლისა მელიქ-მამასახლისი ავეტიქი“. პატარა ბეჭდისა კი ასეთი: „მელიქ-მამასახლისი ავეტიქი“.

პატრონი მოგალე იყო და უილაჯო. მოქალაქე მაყიდველი ვერ იშოა და ამის მიზეზით მას (ე. ი. სამეფო ყმას) მიჰყიდა²⁰.

არეზე დასმული მელიქის ბეჭედი საბოლოო დამამტკიცებელ. ძალას ანიჭებდა საბუთს. უნდა ვიფიქროთ, ეს ბეჭედი მაშინ დაესმებოდა საბუთს, როცა ყიდვა-გაყიდვასთან დაკავშირებულ ყველა სიძნელეს ბოლო მოეღებოდა და როცა სიგლის ყველა ხარჯი, მათ შორის დანიშიც, უკვე გადახდილი იქნებოდა.

სიგლის ხარჯს ანუ საბეჭდავს (გასამრჯელოს იმ პირთათვის. ვინც საბუთს ამტკიცებდა) და დანიშს, როგორც წესი, მყიდველი იხდიდა. „სიგლის ყველა ხარჯი და დაწინი შენ ოსეთა (მყიდველმა) უნდა გაიღო“²¹. „ამ სიგლის დაწინი და საბეჭდავიც შენ (მყიდველმა) გაიღე“²². ურთიერთ გარიგების საფუძველზე შესაძლებელი იყო აგრეთვე სიგლის ხარჯისა და დანიშის გაყოფა მყიდველ-გამყიდველს შორის. საერთოდ სიგლის ხარჯი საკმარისად მაღალი იყო. 1775 წლის ერთი საბუთის მიხედვით 165 მანეთად გაყიდული ღუქნის ნასყიდობის წიგნის „სიგლის დაწინი და საბეჭდავი“ უდრიდა 23 მანეთს²³. რაკი ჩვენ ვიცით, რომ დანიში ღუქნის ფასის 5 პროცენტია, ადვილად გასაგებია საბეჭდავის ხარჯიც. 165 მანეთიდან დანიში იქნებოდა 8 მანეთი და 25 კაპიკი. $23 - 8.25 = 14.75$. ე. ი. სიგლის საბეჭდავის ხარჯი ამ შემთხვევაში შეადგენს 14 მანეთსა და 75 კაპიკს.

მეფეს შეეძლო დანიში სულ არ გამოერთმია ამა თუ იმ პირისათვის, ეჩუქებინა სახლის მყიდველისათვის. მაგ., ჩვენი დავთრის 25-ე მუხლში ვკითხულობთ: „შეენოათ პაპას ღუქანი ექიმი ოსეთამ იყიდა. დაწინი ბატონმა აჩუქა“. ან კიდევ 28-ე მუხლში: „ოუთულას შვილი მოსესას სახლი პატრებმა და ფირყულაანთ ნაზარამ იყიდეს. ამის ნახევარი დაწინი მეფემ პატრებს აჩუქა და ნახევარი მე მამცა“²⁴. ეს უკანასკნელი გამოთქმა მუხლისა „ნახევარი მე მამცა“ გვიჩვენებს, რომ დაწინის დავთრის შედგენა და უძრავი ქონების მყიდველისაგან დანიშის აღება ქალაქის მელიქის მოვალეობა ყოფილა.

დანიშის დავთარს ანგარიშწარმოების გარდა იურიდიული ძალაც ჰქონდა, რამდენადაც მისი საშუალებით შესაძლებელი იყო დაკარგული ნასყიდობის წიგნების აღდგენა.

ყოველივე ზემოთქმულიდან ცხადი ხდება, რომ უძრავი ქონების გაყიდვა გარკვეულ შემოსავალს აძლევდა სახელმწიფოს. ამიტომაც იყო, რომ სახელმწიფო ხელს უწყობდა ქალაქში უძრავი ქონების გაყიდვას. ვალში ჩაფლულ მოქალაქეს მეფე ნებას აძლევდა გაეყიდა სახლ-კარი კანონით გათვალისწინებული ნორმების დარღვევითაც კი და ისე დაეფარა ვალები. ასეთი წესის დარღვევა იყო მაგალითად მოქალაქის სახლ-კარის მიყიდვა ყმისათვის და პირიქით ყმისა მოქალაქისათვის.

ქალაქში უძრავი ქონების ყიდვისას გადასახადის არსებობას ადასტურებს XIX საუკ. დასაწყისში რუსეთის ხელისუფლების ინიციატივით ჩაწერილი „სა-

20 დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, გვ. 339—340.

21 საქ. ც. ა. ფ. № 1450, დავთარი № 6, საბუთი № 127.

22 იქვე, დავთარი № 1, საბუთი № 22.

23 საქ. ც. ა. ფ. 1450, დავთარი № 1. საბუთი № 22:

24 აქ სახლის ორი მყიდველია: პატრები და ფირყულაანთ ნაზარა. მეფემ შელაქათი მხოლოდ პატრებს მისცა. ფირყულაანთ ნაზარა კი იხდის დანიშის ნახევარს, თავის წილს.

ქართველოს ძველთაგან და ჩვეულებითად ქართველ მეფეთა დროთა შემოღებული წესნი“. ამ ძველის პირველ მუხლში ვკითხულობთ: „და მხოლოდ ტფილისსა შინა ნასყიდობის სიგელი დაიწერებოდა ტფილისის მელიქის გამოძიებით... და რუბლზედ ერთი შაური პოშლინა, — ეკლესიის ყმათ გარდა. — გამოერთმეოდათ, მათის შერიგებისამებრ, მსყიდველს ან გამსყიდველს მეფის სასარგებლოდ“²⁵. ჩვეულებითი სამართლის ამ მუხლითაც უძრავი ქონების ყიდვასა დასახადი შეადგენს გაყიდული ქონების ფასის ერთ მეოცედს, ხუთ პროცენტს. მართალია, ჩვეულებითი სამართლის მითითებით ნასყიდობის გაფორმების ეს ხარჯი მხოლოდ თბილისში არსებობდა²⁶, მაგრამ ნასყიდობის გარკვეული პროცენტის სახელმწიფოს მიერ აღების ეს წესი არ შეიძლება არსებულიყო მხოლოდ თბილისის სინამდვილეში. სახელმწიფო თავის წილს იღებდა უძრავი ქონების გაყიდვისას აგრეთვე ქალაქის იქითაც. და მართლაც, ბოლნისის მიმართ არსებობს დასტურლამალის გარკვეული მითითება, რომ „რაც მამული გაისყიდვის, თუმანზედ ათი შაური“ აიღება²⁷. აქაც შეფარდება ისეთივეა, როგორც ქალაქში. სახელმწიფო გაყიდული მამულის ფასის ხუთ პროცენტს იღებს. ორივე შემთხვევაში მყიდველზე დადებული ეს გადასახადი საკმარისად მაღალია.

თუ ქალაქში ნასყიდობის გადასახადს ქალაქის მოურავი და სამეფოსარქარი ინაწილებდნენ (ჩვენ არ ვიცით, კონკრეტულად რაში მოიხმარებოდა დანიშნის ცხრა მეათედი), ბოლნისში სახელმწიფო შემოსავლის ეს წყარო ნაწილდებოდა სხვადასხვა მოხელეთა სარგოდ. „ნაცვლის სარგო: მამულის გასყიდვაში თუმანზედ აბაზი და ერთი შაური... მამასახლისის სარგო: ...მამული რომ გაისყიდოს, თუმანზედ შაური ხუთი“²⁸.

ეს გადასახადი (პირობით „დანიმი“) წააგავს დასავლეთ ევროპაში XVII საუკუნის დასაწყისში შემოღებულ და აქედან პეტრე I-ის მიერ რუსეთში გადმოტანილ ე. წ. „საგერბო გადასახადს“. ეს გადასახადი იმაში მდგომარეობდა, რომ ყოველგვარი იურიდიული აქტი იწერებოდა ფასიან გერბიან ქაღალდზე. ქაღალდის ფასი დამოკიდებული იყო აქტით გათვალისწინებული თანხის სიდიდეზე. ასე მაგ., რუსეთში ასმანეთიანი ნასყიდობა ფორმდებოდა 50 კაპიკის ღირებულების გერბიან ქაღალდზე, 1000 მანეთისა — 5 მანეთიან ქაღალდზე, 100 000-ისა 50 მანეთიან ქაღალდზე. საგერბო გადასახადი აქ ყველგან 0,05%-ს უდრის²⁹. ანუ ეს გადასახადი ათჯერ უფრო დაბალია, ვიდრე თბილისის სინამდვილეში არსებული.

მაგრამ ნასყიდობისას სახელმწიფოსაგან გარკვეული პროცენტის აღების წესი გაცილებით უფრო ძველია. მონღოლური დამლა, მაგალითად, ყოველგვარ ნასყიდობაზე გულისხმობდა 3%-ს საყაენო გამოსაღებს.

25 ი. დოლიძე, საქართველოს ჩვეულებითი სჯული, თბ., 1960. გვ. 41—42

26 იქვე, გვ. 41

27 დასტურლამალი. ქართული სამართლის ძეგლები. ივ. სურგულაძის გამოცემით. გვ. 587.

28 იქვე, გვ. 487—588.

29 ირიბი გადასახადის ეს ფორმა საკმაოდ დიდ შემოსავალს აძლევდა სახელმწიფოს. მაგ., ინგლისს — 9,6 მილიონ სტერლინგს წელიწადში, საფრანგეთს — 252,8 მილ. ფრანკს, ავსტრიას — 64 მილ. კრონს (1911 წლის მონაცემებით). რუსეთში შემოსავალი ამ გზით სწრაფად იზრდებოდა. 1848 წელს საგერბო შემოსავალი უდრიდა ათ მილიონ მანეთს, 1912 წელს კი — 81 მილიონ მანეთს.

ИЗ ТЕРМИНОЛОГИИ ГОРОДСКОЙ ЭКОНОМИКИ ДАНИМИ

Резюме

Даними (слово персидское *دانیم* — половина десятой доли, т. е. 5%) это сбор, взимаемый с каждого покупателя недвижимого имущества в пользу государства в размере 5 процентов стоимости покупаемого имущества. Даними целиком поступал в государственную казну. В случае, когда покупалось имущество в городе, 10 процентов даними уплачивалось городскому правителю (моураву).

ოსმალეთის აღმოსავლეთის პროვინციების სერასკერის,
მუჰამად სალიხის ვიზარტმა კავკასიის მუსლიმი
მოსახლეობისადმი

XIX ს-ის 20-იან წლებში რუსეთმა „აღმოსავლეთის საკითხის“ თავის სასარგებლოდ გადაწყვეტა მოინდომა. დრო საამისოდ თითქოს ხელსაყრელი იდგა. 1812—1813 წწ. სამამულო ომის ძლევამოსილად დამთავრებამ, ფრანგების გაქევებამ მათ მიერ მიტაცებული ევროპის ქვეყნებიდან, ნაპოლეონის დიქტატურის დამხობამ და საფრანგეთში მონარქიის აღდგენამ რუსეთს კიდევ უფრო გაუთქვა სახელი, საგრძნობლად გაზარდა მისი საერთაშორისო ავტორიტეტი. ამაზე აშკარად შეტყველებს როგორც ვენის კონგრესის მთელი მიმდინარეობა და მისი გადაწყვეტილებები, ასევე ამ გადაწყვეტილებათა დაშაყავად 1815 წელს პარიზში ხელმოწერილი ე. წ. „საღმრთო კავშირის აქტი“, რომელიც მის სულისჩამდგმელ რუსეთის იმპერატორს ჰეგემონობას ანიჭებდა და უფლებით მოსავდა, „Status quo-ს“ შენარჩუნების მიზნით, აქტიურად ჩარეულიყო ევროპის ქვეყნების საშინაო საქმეებში.

ცხადია, როცა „საღმრთო კავშირის“ მონაწილე ქვეყნების (ავსტრიის, პრუსიის, საფრანგეთის) პოლიტიკური მესვეურნი, კერძოდ, ავსტრიის იმპერატორი ფრანც I და პრუსიის მეფე ფრიდრიხ ვილჰელმ III, რუსეთსა და მის იმპერატორს ასეთი უფლებებით მოსავდნენ, ვარაუდობდნენ, რომ მას თავიანთი პასივობის ინტერესებისათვის — მონარქიის შესანარჩუნებლად და რევოლუციის წინააღმდეგ გამოიყენებდნენ. და უნდა ითქვას, რომ ისინი ვარაუდში არ შემცდარან. როგორც შემდგომმა ამბებმა ცხადყო, რუსეთმა მართლაც შეასრულა „ევროპის ჟანდარმის, ე.ი. ევროპის ხალხთა განმათავისუფლებელი მოძრაობის სულთამხუთავის“ საველალო როლი¹. მაგრამ იგი თავისი ამაღლებული, პრივილეგიური მდგომარეობის გამოყენებას ძულ სხვა მიზნისათვის უფრო ფიქრობდა. მას აღმოსავლეთში გაბატონება სურდა და, რაკი ამ საქმეში ევროპის სახელმწიფოთაგან მაშინ ხელშემშლელი არავინ ეგულებოდა, ოსმალეთის წინააღმდეგ ამოქმედდა. 20-იანი წლების დასაწყისში ეს მოქმედება ოსმალეთის იმპერიაში შემავალ ბალკანელი ხალხების, კერძოდ, სერბებისა და ბერძნების მხარდაჭერაში გამოიხატა. ცოტა ხნის შემდეგ კი (1826—1827 წლებ-

¹ ი. ა. ფედოსოვი, სსრ კავშირის ისტორია (დამხმარე სახელმძღვანელო VIII კლასისათვის), თბ., 1969, გვ. 34. „საფრანგეთის XVII ს დასასრულის რევოლუციის დროიდან ევროპის საგარეო პოლიტიკის ერთ-ერთი უმთავრესი ამოცანა ხდებოდა ბრძოლა რევოლუციური მოძრაობის წინააღმდეგ საზღვარგარეთის ქვეყნებში — ევროპის ევროპის ჟანდარმად იქცა“ (მ. ვ. ნეჩკინა, პ. ს. ლეიბენგრუბი, სსრ კავშირის ისტორია, თბ., 1970, გვ. 290):

ში) მან (მოქმედებამ) უფრო სერიოზული ხასიათი მიიღო. ამ დროისათვის რუსეთმა მოახერხა ანტიოსმალურ ბრძოლებში ჩაება ინგლისი და საფრანგეთი, რომლებმაც რუსეთთან ერთად დაივიწყეს „საღმრთო კავშირის აქტი“ ნაყისრი ვალდებულება მონარქიის დაცვისა და გამანათავისუფლებელი მოძრაობის წინააღმდეგ ბრძოლის შესახებ, ბერძენი ხალხის დაცვა ითავეს და თურქეთის სულთანს მაჰმუდ II-ს საბერძნეთის დამოუკიდებლობა მოსთხოვეს. ამ ფაქტმა ოსმალეთის მთავრობა აღაშფოთა და რაკი იცოდა, რომ ყოველივე ეს რუსეთის ინიციატივით ხდებოდა, მის მიმართ საგანგებო ღონისძიება გაატარა — უარი თქვა რუსეთთან დადებული 1774 წლის (ქუჩუკ კაინარჯის), 1783 წლის (საგაჟრო), 1813 წლის (ბუქარესტის), 1826 წლის (აქერმანის) ხელშეკრულებებით ნაკისრი ვალდებულებების შესრულებაზე და რუსეთის გემებს ბოსფორ-დარდანელის სრუტეებში თავისუფალი მიმოსვლა, ხოლო რუს და რუსეთის ქვეშევრდომი ქვეყნების ვაჭრებს ოსმალეთის ტერიტორიაზე შესვლა აუკრძალა. ამავე დროს, მთელ იმპერიაში დაიწყო ანტირუსული პროპაგანდა და გამალებული მზადება „საღმრთო ომისათვის“. რუსეთის არაერთგზის გაფრთხილებას, რომ ოსმალეთს ხელი აეღო ამგვარ პოლიტიკაზე და შეესრულებინა მასთან დადებული ხელშეკრულებებითა თუ კონვენცია-შეთანხმებებით ნაკისრი ვალდებულებები, წარმატება არ მოჰყოლია. ომი გარდუვალი გახდა და 1828 წლის გაზაფხულზე ის კიდევაც დაიწყო. 26 აპრილს ნიკოლოზ I-ის მიერ გამოქვეყნებულ მანიფესტს ოსმალეთისათვის ომის გამოცხადების შესახებ მოჰყვა საომარი მოქმედების დაწყება. 7 მაისს რუსეთის ჯარებმა ბალკანეთშიც და ამიერკავკასიაშიც გადალახეს სახელმწიფო საზღვარი. ამის პასუხად სულთანმა მაჰმუდ II-მ, დივანის თანხმობით, 20 მაისს ომი გამოუცხადა რუსეთს, გამოსცა მანიფესტი „ვიაურთაგან“ მუსლიმური ქვეყნების გათავისუფლების შესახებ და როგორც შეიარაღებული ძალების უმალლესმა მთავარსარდალმა 31 მაისს ნაწილი თავისი ჯარებისა ჩრდილოეთის მხარის სერასკერის (მთავარსარდლის) პუსეინ ფაშას მეთაურობით ბალკანეთისაკენ გაგზავნა, ხოლო ნაწილი კი ამიერკავკასიისაკენ. ამიერკავკასიის მიმართულებით მოქმედ ოსმალეთის ჯარების წარდღობა აღმოსავლეთის მხარეთა სერასკერს, საიდ მუჰამმად სალიჰს დაეკისრა. მას სულთნისაგან დავალებული ჰქონია თბილისისა და მთელი ამიერკავკასიის დაპყრობა, რაც დასტურდება დოკუმენტური მასალებით, კერძოდ, მისი მიმართვის წერილით ჩეჩნეთ-დაღესტანისა და ქარის მუსლიმი მოსახლეობისადმი. მიმართვის ტექსტი დაწერილია არაბულად, ინახება საქართველოს სსრ სახელმწიფო ცენტრალურ ისტორიულ არქივში, ფონდი № 11, საარქივო № 8, „Дело дипломатической канцелярии при главноуправляющем Закавказским краем. О войне с Османскою Портою, 1828—1831 гг.“. ეს საქმე, რომელშიაც მიმართვის წერალია ჩაკერებული, ჩასმულია 36×24 სმ ზომის ნაცრისფერ, ლქელ, მუყაოს ყდაში და შედგება 263 ფურცლისაგან. ტექსტი მიმართვისა მოთავსებულია 173-ე გვერდზე. დაწერილია შავი მელნით, 43,5×30,5 სმ ზომის უხაზო, ლურჯი ფერის ქაღალდზე და შედგება სულ 31 სხვადასხვა ზომის სტრიქონისაგან. სტრიქონები არასწორხაზოვანი და მარცხნივ ოდნავ ზემოთ აწეულია. ინტერვალი მათ შორის ყველგან ერთნაირი არ არის. ქაღალდი, რომელზეც მიმართვის ტექსტია დაწერილი, დიდხანს ყოფილა ორად დაკეცილი, რის გამოც ნაკეცი ადგილი დაზიანებულია და, მიუხედავად იმისა, რომ იგი ამჟამად რესტავრირებულია, XIII სტრიქონის

المشركين بحرمة خاتم النبيين⁸ الى جميع اهل الايمان⁹ من اهلى داغستان خصوصاً منهم || قضاة و غزاة و علماء و كبراء و صلحاء و عقلاء و شجعان و شبان جماعات جار و اوار جاجان حفظهم الله تعالى من شر اعداء الذين و حسن¹⁰ عواقب¹¹ || اموركهم و امور المسلمين بحرمة سيد المرسلين اما بعد فاعلموا راحمكم الله تعالى قد كنتم طوائف المسلمين الخلفين الرسخين على مذهب اهل السنة و الجماعة¹² || مشهورين فى اجراء حكم الاسلام و الجهاد و الغزوة و الشجاعة و كنتم الى هذه الدولة الاسلامية محاضا الصيانة اديانكم صواحب الانقياد و الاطاعة¹³ || و ان هذه الدولة العلية قد عزم فى هذه¹⁴ السنة على اهلاك الكفرة و المشركين¹⁵ و اخراجهم عن جميع ممالك المسلمين شرقاً و غرباً صاغرين مههورين || و اخلاص جميع اهل الايمان¹⁶ من ظلم تلكم الفجرة الملحدين بعناية رب العالمين فصدر امر خليفة الرحمن على جميع من فى الارض من اهل الايمان بخروجهم || الى قتال اهل الشرك او الطغيان و امرت من قبله العالى على فتح مدائن المسلمين و تخليصاً من ايدى الكفرة المشركين حتى نصب باذن || الله العزيز و اياتنا العالية فى بلدة تفليس و نظهر بمشية الله الكريم ديار المسلمين من دنس جنود ابليس و ها انا قد خرجت باذن الله¹⁷ || تعالى فى غرة ذى الحجة الحرام الى قتال الكفرة اللثام مع¹⁸ جنودنا المنصورة و عساكرنا المظفرة الموفورة و ارسلت الى طرفكم هذا الكتاب¹⁹ || لتبلغ

لنبيين: სება დაწერილია სიტყვისა და დედანში⁸

الايمن: დედანში⁹

დედაწმ: სიტყვისა და დედანში¹⁰

დედაწმ: წინა სიტყვის თავზეა მოთავსებული. იგი გაყოფილია და ბოლო ორი ასო წინა სამი ასოს თავზეა ატანილი, რითაც დარღვეულია არაბული მართლწერის წესი, რომლის მიხედვით სიტყვის გაყოფა-გადატანა დაუშვებელია.

დედაწმ: სიტყვისა დაწერილია წინა სიტყვის თავზე.¹²

დედაწმ: სიტყვისა დაწერილია წინა სიტყვის თავზე. ის გაყოფილია და ბოლო ორი ასო წინა სიტყვის წინა ნაწილის ს-ს თავზე.

დედაწმ: هاده¹⁴

المشركين: დედანში¹⁶

الايمن: დედანში¹⁸

დედაწმ: სიტყვისა დაწერილია წინა სიტყვის თავზე.¹⁷

დედაწმ: مع¹⁸

დედაწმ: الكتاب-ის ბოლო ასო სიტყვის წინა ნაწილის ს-ს თავზეა მოთავსებული.

عليكم امر خليفة الله الملك الغلاب فاذا وصل اليكم كتابي هذا و علمتم ما صدر من دولة الاسلامية على جميع المسلمين ماذا يجب ... و اهداء الدولة و الدين و تجادلوا معهم ليلاً و نهاراً سراً و جهراً الا على بكلمة الله المبين فالوجب ... و المفروض عليكم ان تخرجوا جميعاً لاهلاك المشركين و تحاربوا معهم بما استطعتم ملق كلين على رب العالمين و اقلوهم حيث ثقفتموهم²⁰ ... و اخرجوهم من حيث اخرجوهم و شبوا معهم و قود النيران و اضربوا سيوفكم رقاب اهل الظلم و المصيان كما هو دابكم و عادتكم الى هذا ... الزمان و لا تنظروا اقوال الجهلاء المرتدين و لا تبعوا اكاذيبهم انهم و الله لشياطين كما قال الله جل جلاله انما ذالكم الشيطان ... يخوف اوليائه فلا تخافوهم و خافوني ان كنتم مؤمنين ولا تقتروا بقوة المشركين و كثرتهم انهم عند الله و عند دولتنا العالمة شئ حقير و ان ... اخرجهم عن ديار المسلمين بمشية العزيز لشئ يسير و اعتبروا في قول الله تعالى و لا يفرنك قلب الذين كفروا في البلاد ... متاع قليل ثم ما لهم جهنم و لبس المهاد فمن تكاسل منكم في هذا الامر و تخالف عن هذا السفر المظفر و اختار التقاعد في بيته ... و طلبوا الراحة و الخير من ماله تجارته فلا جرم انه عدو الله و عدو رسول الله و عدو خليفة الله و لا تفارق بعد ... ذالكم بينه و بين اعداء الله و سيعلم الذين ظلموا اني²¹ منقلب ينقلبون و على الله فليتوكل المتوكلون و ان امراءكم الاقدمين ... الاكرمين نوح خان و ابنه قد وصل الى الدولة العلية و بلغا مبلغاً لم يبلغ اليه احد عند حضرة الشوكه البهية و عرضا اليه²² ... الجميع²³ مطالبكم و خلوصكم الى الدولة الاسلامية و جميع ما فعلتم من المحاربات و المعاتلات مع اعداء الشريعة²⁴ المحمدية مم²⁵ ... فلم خليفة ... الرحمن ادام الله دولته الى اخر الزمان حقايق المالك و دقائق احوالكم و عهد

20 პირის ნაცვალსახელი ჰმ სტრიქონის ზევითაა დაწერილი.

21 დედანში ეს სიტყვა ბუნდოვნადაა დაწერილი, ამდენად ჩვენი წაკითხვა პირობითია.

22 დედნის დამწერელს სიტყვა მთილანად ვერ დაუტევია სტრიქონზე და სამი ასო სტრიქონის ზევით აუტანია.

23 დედანში ეს ადგილი დასვრილია გელნით და სიტყვის დასაწყისი არ ჩანს.

24 დედანში ამ სიტყვის პირველი ასო შესაძლოა მთავრებული.

25 ეს „ზამერ აღ-იშერა“ უნდა იყოს

عَهْدًا فِيمَا أَنَّهُ لَا يَفَارِقُكُمْ عَنْ سَائِر مَمَالِكِهِ الْمَحْرُوسَةِ²⁶ ۥ وَلَنْ يُخْرِجَكُمْ بَعْدَ الْآنَ عَنْ ظِلِّ مَرَامِحِهِ الْمِيمُونَةِ وَ لَنْ يَفَارِقُكُمْ أَيْضًا عَنْ دِيَارِ دَوْلَتِهِ الْعَلِيَّةِ فِي الْمَقَاتِلَةِ وَالْمَصَالِحَةِ بِد ۥ الْآبِدِينَ بِعُنَايَةِ رَبِّ الْعَالَمِينَ فَكُونُوا وَاثِقِينَ إِلَى عَهْدِهِ الْقَوِيمِ وَ أَنَّهُ وَ اللَّهُ لَهُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ وَ قَدْ بَعَثْتُ إِلَيْكُمْ هَازِهِ الرِّسَالَةَ²⁷ ۥ بِوَاسِطَةِ الْإِمِيرِ الْكَبِيرِ²⁸ وَ الرَّئِيسِ الشَّهِيرِ آيَةَ الْجَدِّ وَ الْمَنَاعَةِ مَصْدَرَ الْعِزِّ وَ الشَّجَاعَةِ الْخُلَصِ الْوَاقِدِ إِلَى الدَّوْلَةِ الْعَلِيَّةِ²⁹ ۥ مُصْطَفَى خَانَ الشَّرَوَانِيِّ وَ أَنَّهُ وَ كَأَنَّهُ مِنْ طَرَفِ الدَّوْلَةِ الْعَلِيَّةِ إِلَى جِهَتِكُمُ الْحَلِيَّةِ فَتَقْوَا قَوْلَهُ وَ امْتَثِلُوا أَمْرَهُ وَ ارْسِلُوا³⁰ ۥ رِسَالَكُمْ وَرِسَالَكُمْ وَ أَظْهَرُوا إِلَيْهِ جَمِيعَ مَطَالِبِكُمْ وَ مَا رَبَّكُمْ فَاتَّهَ أَنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى بِبَلِّغْ جَمِيعَهَا إِلَيَّ وَ إِلَى الدَّوْلَةِ الْعَلِيَّةِ ۥ وَ يَتِمُّ أُمُورُكُمْ كَمَا هُوَ مُقْتَضَى مَرَامِكُمْ مِنْ طَرَفِ الشُّوْكَهِ الْبَهِيَّةِ بِأَذْنِ اللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ وَ تَوَكَّلُوا عَلَى اللَّهِ الْكَرِيمِ وَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ۥ نَعَمْ الْمَوْلَى وَ نَعَمْ النَّصِيرُ

آسید محمد صالح

„სახელითა ალაჰისა მოწყალისა და მწყალობელისა, დიდება ალაჰს ქვეყნიერების გამგებელს, დალოცავს ალაჰი მუჰამადს და მიმდევრებს მისას.

დიდი ვაზირის, სახელგანთქმული მხედართმთავრის, ისლამის სამყაროს საქმეთა მომწესრიგებლის, ოსმალეთის უძლეველი ჯარების უფროსის, ისლამისა და მუსლიმთა საზღვრების დამცველის, სახელმწიფო საქმეებისა და სარწმუნოების კეთილისმყოფელის. აღმოსავლეთის მხარეთა სერასკერისაგან.

უზენაესმა ალაჰმა შთააგონა ურწმუნოებისა და წარმართების მოსპობა ყველა მორწმუნე ხალხს, ვინც ცხოვრობს დაღესტანში, განსაკუთრებით ყადებს, მეომრებს, სწავლულებს, უხუცესთ, მორწმუნეებს, საუკეთესოებს, ბრძენებს, მამაცებსა და ჭაბუკებს: ჯარეულებს, აჯარებსა და ჩეჩნებს, დიოცავს მათ უზენაესი ალაჰი სარწმუნოების დუშმანთა ბოროტებისაგან და კეთილად დააბოლოებს როგორც თქვენს, ისე ყველა სხვა მუსლიმის საქმეებს.

შემდეგ აი რა: ცნობილია, რომ უზენაესი ალაჰის შეწევნით თქვენ ხართ ქემშარიტი მუსლიმების განსაკუთრებული ჯგუფის — სუნას სექტის ხალხი, ისლამის მოთხოვნილებათა ერთგული შემსრულებელნი, სარწმუნოების მტკი-

26. დედანში ეს სიტყვა გადატანილია. მისი უკანასკნელი ორი ასო სტრიქონს ზევითაა ატანილი და ზის წინა ორი ასოს თავზე.

27 წერილის დამწერს ეს სიტყვა ვერ დაუტევია ხაზზე და გადაუტანია ისე, რომ მხოლოდ პირველი ასოა დატოვებული იმავე სტრიქონზე დანარჩენი ოთხი ასოდან ორი ასო პირველის თავზეა დაწერილი, ხოლო ორი კი მათ ზევით.

28 დედანში: الكبير

29 აქაც სიტყვის მხოლოდ პირველი ასოა დატოვებული იმავე ხაზზე, დანარჩენი ასოები კი სტრიქონის ზევითაა ატანილი.

30 ارسلوا სტრიქონს ზევითაა ატანილი და ორადაა გაყოფილი. ბოლო 4 ასო წინა ასოების თავზეა მოთავსებული.

ცე დაპყველნი, მამაცი სიღვთო ბრძოლებში, მომხრენი ჩვენი მაღალი პორტასი, რომელსაც გადაწყვეტილი აქვს დაიკავას თავისი სარწმუნოება.

მაღალ პორტას წელს განზრახული აქვს დაიძრას ურწმუნოთა მოსასპობად და მათ გასაძევებლად ყველა მუსლიმური ქვეყნიდან აღმოსავლეთიდან დასავლეთამდე და ღვთის შეწევნით იხსნას მუსლიმთა რელიგია ურწმუნო ერეტიკოსთა დამცირებისაგან. ასეთი ბრძანებით მიმართა სულთანმა ყველას, ვინც არის დელამიწაზე მართლმორწმუნე, რათა აღსდგენენ ურწმუნო ტირანთა წინააღმდეგ საბრძოლველად. მე კი მეზრძანა დაუყოვნებლივ დაპყრობა მუსლიმთა ქალაქებისა, მათი გაწმენდა ურწმუნო წარმართთაგან და ალაჰის ნებართვით ჩვენი უძლეველი დროშის აღმართვა თბილისში, აგრეთვე განთავისუფლება მუსლიმთა ქვეყნებისა ეშმაკის ჭარების ქუჩყისაგან.

და აი მეც გამოვეჩრთე ალაჰის ნებით, მაღალიმცა იგი, ზუ-ლ-ჰიჯას დასაწყისში. ჩვენი ძლევამოსილი რეგულარული და ირრეგულარული ჭარებით ურჯულოთა შესამუსრავად და ვაგზავნით ამ წიგნს თქვენს მხარეში, რათა გაეცნოთ ალაჰის მოადგილე უძლეველი სულთნის ბრძანებას. როდესაც ეს ჩემი წიგნი თქვენამდე მოაღწევს და შეიტყობთ რასაც პორტა გწერთ მუსლიმთა შეცრების შესახებ, ვალდებული ხართ (მამინვე დაიწყეთ ომი ურჯულოთა წინააღმდეგ) ქვეყნისა და სარწმუნოების დასაცავად და გაუმართოთ ბრძოლები მათ დღე და ღამე, ამჟამად და ფარულად, ენდეთ ალაჰის ნათელ სიტყვას. თქვენვე გეცნობათ და ვალდებული ხართ, რომ აღსდგეთ წარმართების წინააღმდეგ. ებრძოლოთ მანამდე, სანამ არ გააძევენთ იქიდან, საიდანაც გაძევებული ხართ თქვენ³¹. გამოიჩინეთ გმირობა და შჰითა და მთვართი გასხივოსნებულ ბრძოლებში დაპყრობით ზმლები კისერზე თქვენს მტრებს, როგორც მოძალადეებსა და ურჩებს. ნუ ენდობით ბრძევებს და სარწმუნოებისაგან განდგომილთა ცრუ სიტყვებს. ვფიცავარ ალაჰს, რომ ისინი სხვა არა არიან თუ არ სატანები და როგორც ალაჰმა თქვა—დიდება მას, სატანები ნამდვილად ემუქრებიან თქვენს მოდგმას, მაგრამ ნუ გეშინიათ მათი, არამედ გეშინოდეთ ჩემი. თუ მორწმუნენი ხართ არ შეგაცდინოთ ურწმუნოთა სიმრავლემ და ძალამ. ჰეშმარიტად ისინი ალაჰის და ჩვენი მაღალი პორტას წინაშე არაარობანი არიან და მათი განდევნა მუსლიმთა ქვეყნებიდან თქვენთვის ნამდვილად არაა ძნელი. პატივი ეცით ალაჰს, მაღალიმც არის ის, და ნუ გაამაყდებით. ვინც თქვენს შორის ამ საქმეში გამოიჩენს სიზარმაცეს, ლაჩრობას, ჩამოჭრება ძლევამოსილ ლაშქრობას, ამჯობინებს შინ მშვიდად ჯდომას და ქონების მოხვეჭას ეაჭრობით, ის უსათუოდ არის მტერი ალაჰის, მისი მოციქულის, მოადგილის³² და არაა გაჩიხვავება ასეთებსა და ალაჰის მტრებს შორის. ალაჰის შეწევნით სულ მალე გაიგება ვინც არიან ბოროტნი და მერყეენი.

31 ამ მოზნის მისაღწევად თურქი აგენტები აღრევ მოქმედებდნენ ჩრდილოეთ კავკასიაში, რაც გარკვევით ჩანს კავკასიის ხაზისა და შავიზღვისპირეთის ჭარების სარდლის, გენერალ ემანუელის მიერ პასკევიჩისადმი 1828 წლის 17 ივნისს გაგზავნილი პატაკიდან, რომელშიც აღნიშნულია: „ჩვენეთში გამოგზავნილი თურქეთის აგენტები ყოველ ღონეს ხმარობდნენ ჩვენს წინააღმდეგ ამ ხალხის ასაჩანებლად... ეს აგენტები, რომლებსაც თან ჰქონდათ მუჰამედ წინასწარმეტყველის დროშა, წინადადებას აძლევდნენ (ჩვენს მიერ) ჭერ კიდე დაუმორჩილებელ ჩვენებს დაძრულიყვენ რუსეთის ქვეშევრდომობაში მყოფი მშვიდობიანი აულებსაყენ, შეერთებინათ ისინი და გაერთიანებული ძალეებით ემოქმედათ ჩვენს საწინააღმდეგოდ“ (ЦГИАГ, фонд № 11, дело дипломатической канцелярии при главноуправляющем Закавказским краем. О войне с Османскою Портою, 1828—1831 гг. Л., 25).

32 იგულისხმება მუჰამადის მოადგილე სულთანი, რომელიც ხალიფობას იჩემებდა.

თქვენი ყოფილი მოწყალე ამირები ნუჰ-ხანი და მისი ვაჟი უკვე მაღალ-პორტას კარზე მივიდნენ³³ და მისალწვევას მიიღწიეს ისე, როგორც არავის არასოდეს არ მიუღწევია. მათ წარუდგინეს მის ბრწყინვალე გვირგვინოსნობას თქვენი თხოვნები და ყოველივე, რაც გაგიკეთებიათ მუსლიმთათვის შარიათის მტრების წინააღმდეგ ბრძოლებში. მოწყალე ხალიფამ, — დაე დღეგრძელებს ალაჰმა იმპერია მისი, — შეიტყო თუ არა ეს, პირობა დასდო, რომ მუდამ გიმფარველებთ, შეგიწყალებთ, და არასოდეს — არც ბრძოლებისა და არც მშვიდობიანობის დროს არ გაგაძევებთ იმპერიის ფარგლებიდან. სამაგიეროდ, რაკი ღვთის მოწყალებით სარგებლობთ, თქვენ მოვალენი ხართ მტკიცედ შეასრულოთ მიცემული დაპირება.

აი უკვე გიგზავნით ამ წერილს უდიდესი ამირის, სახელოვანი წინამძღოლის, უმამაცისის, ძლიერისა და პორტას უერთგულესი მეგობრის, მუსტაფა-ხან შირვანელის³⁴ მეშვეობით, რომელიც ნამდვილად არის პორტას ვაჟი-ლი³⁵ თქვენი მხარის საზოგადოებაში. ენდეთ მის სიტყვას, შეასრულებთ მისი ბრძანებები, გაუგზავნეთ რწმუნებულები, ცნობები და მოახსენეთ მას ყოველივე, რაც კი გაქვთ სათხოვნი თქვენ და თქვენ უფროსებს. ის კი, თუ უზენაესმა ალაჰმა ინება, თავის მხრივ ყველაფერს შეატყობინებს პორტას და (ე.ი. უკანასკნელი) დააკმაყოფილებს თქვენს საქმეებს შესაძლებლობისა და საჭიროების მიხედვით. მიენდეთ მოწყალე ალაჰს. ჭეშმარიტად ის არის ყოვლის შემძლე, კეთილისმყოფელი და დამცველი.

საიდ მუჰამედ სალიჰი³⁶.

33 ნუჰ-ხანი და მისი ვაჟი სტამბოლში ჩასულან 1827 წელს. რაც ჩანს დოკუმენტური წყაროს ცნობიდან, რომელშიც ნათქვამია: „ამას წინათ ყარაჩაელებმა თავიანთ სამფლობელოზე გავლით ყუბაში, ხოლო იქიდან ანაპაში გაისტუმრეს ჩვენს წინააღმდეგ მთის ხალხის ასაჩანებლად ჩენთვის მყოფი ნუჰ-ხანის ვაჟი“ (Рапорт ген.—Л. Эмануеля ген. Паскевичу, от 30-го декабря 1827 года № 1961, „АКАК“, т. VII, стр. 875). ცხადია, ჩენეთიდან ანაპაში ჩასულ ნუჰ-ხანს ეას გზა სტამბოლისკენ უნდა ჰქონოდა.

34 მუსტაფა-ხანი 30 წლის განმავლობაში მართავდა შირვანს. ამ უკანასკნელის რუსეთთან შეერთების. (1806—1813 წლებში) პირველ წლებში იგი რუსეთის ერთგული მსახური იყო. შემდეგ კი, როგორც თვითონ აღნიშნავს, ზოგჯერთმა გარემოებამ ეს კეთილი სამსახური ღალატით შეაცვლეინა (იხ. Прошение Мустафа хана к имп. Долгорукову, „АКАК“, т. VII, стр. 451) და 1820 წელს 300 კაცით ირანს გადაიხვეწა („АКАК“, т. VII, ч. I, стр. 811—812). 1826—1828 წლებში, ირანსა და რუსეთს შორის საომარი მოქმედების დროს, იგი თავის ცხენოსანთა რაზმით რუსებს წინააღმდეგ იბრძოდა (Предписание ген. от имп. Ермолова к ген.—М. фон Краббе от 25 го августа 1828 г., № 307, „АКАК“, т. VI, стр. 519), მაგრამ წარმატებას ვერ მიიღწია. ირანის დამარცხების შემდეგ მუსტაფა მუღანში იყო და ერთხანს იქიდან ეწვოდა ძირგამომთხრელ საქმიანობას („АКАК“ т. VII, стр. 451—2). ხოლო როცა დარწმუნდა, რომ ასეთი გზით ის თავის სამფლობელოს ვეღარ დაიბრუნებდა, რუსებს ბოდიში მოუხადა და სამშობლოში დაბრუნების ნებართვა სთხოვა („АКАК“, т. VII, стр. 451—2), რაც როგორც ჩანს, მიუღია კიდევ, იგი მდ. არაქსის ნაპირას დასახლებულა და 1844 წელს იქვე გარდაცვლილა — დაკრძალულია ქ. შემახაში („АКАК“, т. V, стр. 1110).

35 ვ ა ჯ ი ლ ი — რწმუნებული, ნდობით აღჭურვილი პირი, მოადგილე.

36 წერილს თარიღი არ უბის, მაგრამ იგი ნამდვილად დაწერილი უნდა იყოს 1828 წლის ივნისის შუა რიცხვებში, რაც გარკვევით ჩანს თვით წერილის შინაარსიდან, კერძოდ იქიდან, სადაც წერია: „შეაღმა პორტამ მუსლიმური ქვეყნებიდან წელს განიზრახა... ურწმუნოთა გაძევება... და უკვე გამოემართა სალაშქროდ... ზულ-ჰიჯას დასაწყისში“. როგორც უკვე ზემოთ აღვნიშნეთ, ოსმალეთის მთავრობამ რუსეთის წინააღმდეგ ომი დაიწყო 1828 წლის 31 მაისს. ამ წელს კი ზულ-ჰიჯას თვე დადგა 14 ივნისს, შაბათს.

წერილის შინაარსი უეჭველად ადასტურებს, რომ ოსმალეთის მთავრობას განზრახული ჰქონდა რუსეთის გაძევება კავკასიის ქვეყნებიდან, ამ ქვეყნების დაპყრობა, ოსმალეთის იმპერიაში შეყვანა და მათი ქრისტიანული მოსახლეობის მოქცევა მაჰმადის რჯულზე. ამდენად, ამ დოკუმენტს, რომელიც, რომდენადც ვიცით, ახლა ქვეყნდება პირველად, გარკვეული მნიშვნელობა აქვს თურქეთის საგარეო პოლიტიკის შესასწავლად („პანისლამიზმისა“ და „პანთურქიზმის“ შესასწავლად). იგი სასარგებლო იქნება იმათთვისაც, ვინც რუსეთ-ოსმალეთის 1828 — 1829 წლების ომის შესწავლითაა დაინტერესებული.

Б. Г. СИЛАГАДЗЕ

ОБРАЩЕНИЕ СЕРАСКИРА ВОСТОЧНЫХ ПРОВИНЦИЙ
ОТТОМАНСКОЙ ИМПЕРИИ МУХАММЕДА САЛИХА К
МУСУЛЬМАНСКОМУ НАСЕЛЕНИЮ КАВКАЗА

Резюме

В работе публикуется арабский текст и грузинский перевод обращения командующего турецкими войсками, действовавшими на кавказском фронте, «Дагестанскому народу, особенно Джарскому, Аварскому и Чеченскому казиям, эмирам, опытным, способным и храбрым людям, старшинам и другим молодцам» (ЦГИА, ф. № 11, архив № 8, л. 173). Письмо написано в июне 1828 г. Из него явствует, что во время войны с Россией в 1828—1829 гг. турецкое правительство ставило задачей привлечь на свою сторону мусульманское население Кавказа. С их помощью турки надеялись нанести поражение русским войскам, изгнать их из Кавказа и занять г. Тбилиси.

წიგნი „რამე რუსთაველისათვის“ და მისი ავტორი ლ. ა.—დ

„ლ. ა. — დ“ ინიციალებია იმ უცნობი ავტორისა, რომელმაც 1829 წლის 21 იანვარს ქართულ გაზეთ „ტფილისის უწყებათა“ მესამე №-ში დაბეჭდა წერილი სათაურით „რამე რუსთაველისათვის“.

ეს ლიტერატურული ფაქტი ჩვენი დროის საზოგადოებისათვის ცნობილი შეიქნა მარტო 1948 წელს: ლენინგრადელმა მეცნიერმა მუშაგმა ა. აბრამი-შვილმა ამის შესახებ ვრცელი ცნობა დაბეჭდა წიგნის პალატის ორგანოს — „ბიბლიოგრაფიის მოამბის“ 4—5 №-ში, ხოლო 1955 წელს მანვე „ლიტერატურულ ძიებათა“ IX ტომში გამოაქვეყნა თვითონ წერილის უკვე სრული ტექსტი. ამ პუბლიკაციის წყალობით „რუსთაველიანაც“ შეივსო და ჩვენი წარსულის ცოდნასაც რამდენიმე ახალი შტრიხი შეეძინა, რადგან „რამე რუსთაველისათვის“ შიგ ჩაქსოვილი აზრებით უდავოდ მნიშვნელოვანი დოკუმენტია ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრების ისტორიისათვის.

მაგრამ ჭერ ვიკითხოთ: ვინაა წერილის უცნობი ავტორი, ლ. ა.—დ.? ამ საკითხის გარკვევას 1948 წელსვე შეეცადა ა. აბრამიშვილი. იგი წერდა: „ჩემი ყურადღება მიიქცია შოთა რუსთაველისადმი მიძღვნილი წერილის ავტორმა (ლ. ა.—დ.), რომლის ინიციალების გახსნაც მე ვერასგზით ვერ მოვახერხე—ო და იქვე სქოლიოში შენიშნავდა: „ლ. ა. — დ. ლ. საშა (ალექსანდრე) — ლ.? ალექსანდრე) დ (ოდევ) (დოდაშვილი). ენა ძლიერ ჩამოგავს დოდაშვილისას და საფიქრებელია მის კალამს ეკუთვნოდეს—ო“¹. მოსალოდნელი იყო, რომ 1955 წელს „რაიმე რუსთაველისათვის“ ტექსტის პუბლიკაციის დროს, ა. აბრამიშვილი თავის წანართ წერილში ამ საკითხს ასე თუ ისე კვლავ შეეხებოდა. მაგრამ რატომღაც სრული დუმილით გვერდი აუარა.

1952 წელს ამ საკითხს შეხო ამბერკი გაჩეჩილაძე: მან პირველი ინიციალი „ლ“ ლავრენტად ამოხსნა, დეფიზით გაყოფილი „ა. — დ.“ კი არდაზიანის გვარის პირველ და მესამე ასოდ მიიჩნია და ამრიგად წერილის ავტორად ლავრენტი არდაზიანი გამოიყვანა².

ხოლო 1954 წელს მ. გოცაძე ამბ. გაჩეჩილაძის ვერსიას დუმილით შეხვდა და მარტო ამას შენიშნავდა: „ჰგონიათ, რომ აქ შეიძლება იყოს სოლ. დოდაშვილი“—ო³. თვითონ კი რა ჰგონია ავტორს, ეს მკითხველისათვის უცნობი დარჩა.

ასეთია ვითარება ამ საინტერესო წერილის ავტორის ვინაობის ირგვლივ. და ჩვენც იმ აზრით შევყოვნდით ამაზე, რომ ცხადი იყოს, რამდენად უსარგე-

¹ ვიკავთ გრაფიკულ სიზუსტეს.

² ნარკვევები XIX საუკ. ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, გვ. 184, შენიშვნა.

³ ქართული ჟურნალისტიკის ისტორია, გვ. 145.

ბლოა „ნეიტრალობა“ საკითხის გამორკვევისას და მეთოდოლოგიურად შეუწყნარებელია ნებისმიერი გახსნა ინიციალებისა.

ამ შემთხვევაში ღეშიფრაცია უნდა ეთანხმებოდეს იმ ინდიციებს ანუ ნიშნებს, რაც ავტორის ვინაობის გასარკვევად მოგვცა თვითონ „ტფილისის უწყებათა“ რედაქციამ თავის შენიშვნაში რუსთაველზე წერილის დაბეჭდვისას. იქ კი შემდეგს ვკითხულობთ: „მუხლი“ ესე დაწერილ არს როსიულსა ენასა ზედა ერთისა ახალგაზრდა კაცისა მიერ, რომელიც ჯერეთ ჰსდგას ზღურბლსა ზედა სწავლისა და ქვეყნისასა“-ო⁴ მაშასადამე, ეს ვინმე ლ. ა. — დ. 1829 წ. 21 იანვარს, როცა იბეჭდება მისი ნაწარმოები, ახალგაზრდა კაცია და რაც ხაზგასაძამელია — სწავლას ამთავრებს. „ჯერეთ ჰსდგას ზღურბლსა ზედა სწავლისა და ქვეყნისასა“ სწორედ იმას ნიშნავს, რომ ავტორი ჯერ „ქვეყანაში“ ე. ი. ცხოვრებაში არ გამოსულა, ჯერ არა აქვს სწავლა დამთავრებული, აპირებს კი ცხოვრებაში გამოსვლას, „ზღურბლზე დგას“, სწავლისა და ცხოვრების მიჯნაზე იმყოფება, ერთი სიტყვით, ის ა ბ ი ტ უ რ ი ე ნ ტ ი ა. ამ მომენტს კი არც ა. აზრამიშვილი ითვალისწინებს და არც ამბ. გაჩეჩილაძე უწყევს ანგარიშს.

ახლა ვიკითხოთ: შეიძლება ეს ითქვას სოლომონ დოდაშვილზე, რომელიც 1829 წელს უკვე კაი ხნის გამოსული იყო ცხოვრებაში? იმან ხომ 1827 წელს დაასრულა სწავლა და მაშინვე გადააბიჯა „ზღურბლს“, დაიწყო „ცხოვრება“, მასწავლებლობა! ან შეიძლება ლავრენტი არდაზიანზე ითქვას, რომ 1829 წელს ის იდგა „ზღურბლსა ზედა სწავლისა და ქვეყნისასა“? რასაკვირველია, ვერ ვიტყვით, რადგან თვით ამბერკი გაჩეჩილაძის „ნარკვევებიდან“ ვიცით, რომ არდაზიანმა სასულიერო სასწავლებელი დაამთავრა 1831-ში, სემინარია კი — მხოლოდ 1837 წელს⁵. ამიტომ უნდა უკუვაგდოთ სოლ. დოდაშვილის ავტორობის აზრიც და ლავრ. არდაზიანისაც, მით უმეტეს ვინმე საშა ოუ ალექსანდრე დოდაევი-დოდაშვილისა. ასეთი ვინმე არც ყოფილა მაშინ დოდაანთ გვარში; ეს ცნობილი ამბავია 1902 წლის მერე, როცა განსვენებულმა ექვ. თაყაიშვილმა მოგვცა დოდაანთ გენეალოგია, თუმცა არა ზუსტი⁶.

ავტორის ვინაობის დადგენისას ანგარიში უნდა გაეწიოს ერთ მომენტსაც, სახელდობრ, „ტფ. უწყებათა“ რედაქციის შენიშვნას: „მასზედა (ე. ი. წერილის ავტორზე) იყო მოქმედება მასწავლებლისა“-ო. ამბერკი გაჩეჩილაძემ ასეთ მასწავლებლად, გავლენა რომ იქონია ავტორზე, მიიჩნია სოლომონ დოდაშვილი. მართალიცაა: მაშინდელ ქართველ მასწავლებლებს შორის „ტფ. უწყებათა“ რედაქცია-გამომცემლობასთან ახლოს იდგა მარტო სოლ. დოდაშვილი, სხვას კი არავის ვიცნობთ.

გარდა ამისა, წერილის რეალიებიც სწორედ სოლ. დოდაშვილის ზეგავლენას გვიჩვენებენ. მაგრამ ამაზე მერე.

ამრიგად: წერილის — „რამდე რუსთაველისათვის“ — ავტორი, ინიციალებით ლ. ა. — დ. საძიებელია მარტო 1829 წლის აბიტურიენტებს შორის და ისიც მხოლოდ კეთილშობილთა სასწავლებლის მოწაფეებში, რადგან სოლომონ დოდაშვილი, რომლის „მოქმედება იყო“ ავტორზე, 1829 წელს სწორედ აქ ასწავლიდა, სხვაგან კი არსად ყოფილა.

⁴ მუხლი ნიშნავს სტატიას, საგაზეთო წერილს.

⁵ დაბეჭდილია „ზღურბლსა“ შევასწორეთ მართებული ფორმით „ზღურბლსა“.

⁶ ციტირებ. შრომა, გვ. 173, 177—179:

⁷ Описание рукописей общества грамотности, т. 1, в. 1-ый, стр. 199—200.

ისიც არის მხედველობაში მისაღები, რომ წერილის ავტორი — აბიტურიენტი სწავლა-წარმატების მხრივ ძლიერი მოწაფე უნდა ყოფილიყო: სუსტი ვერც წესდებდა საგაზეთო წერილის შეთხზვას და არც მასწავლებელი გამოიღებდა მაინც და მაინც თავს ასეთი მოწაფის სამწერლო ასპარეზზე გამოყვანისათვის.

ახლა ვნახოთ, სოლ. დოდაშვილის მოწაფეებს შორის 1829 წელს სახელდობრ რომელი აკმაყოფილებს იმ რეალებს, რედაქციამ რომ მოგვცა თავის შენიშვნაში? სამწუხაროდ, სასწავლებლის არქივის დეფექტურად დაცვის გამო სრული სია 1829 წლ. მოწაფეებისა, კერძოდ კი აბიტურიენტებისა, არ მოიპოვება. სამაგიეროდ გვაქვს გაზეთში გამოქვეყნებული ოფიციალური ცნობა 1829 წლის წარჩინებულ მოწაფეთა შესახებ. ამ ცნობიდან ჩანს, რომ 1829 წლ. ივნისის 6-ს თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებლის მოწაფეთა საჯარო გამოცდის დროს სწავლა-წარმატების მხრივ თავი გამოუჩენია მეექვსე კლასის მოწაფეს ლუარსაბ არლუთინაჟი-დოლგოროუკოვს⁸. ერთი მხრით მისი სახელისა და გვარის დასაწყისი ასოები, ხაზი რომ გავუსვით, სავსებით შეესაბამება წერილის ავტორის ინიციალებს — „ლ. ა. — დ“ — ს; მეორე მხრით მისი მეექვსე-კლასელობაც გვიჩვენებს, რომ ის იყო სწორედ 1829 წლის აბიტურიენტი, რადგან მეექვსე კლასი უმაღლესი, გამოსაშვები კლასი იყო ამ სასწავლებელში; ხოლო მესამე მხრით მისი მოთავესება წარჩინებულ მოწაფეთა სიაში თავისთავად ადასტურებს სწავლაში მის წარმატება-ძლიერებას. ამიტომ „რამდე რუსთაველისათვის“ წერილის ავტორად უნდა მივიჩნიოთ ეს ლუარსაბ არლუთინაჟი-დოლგოროუკოვი: ის სავსებით შეეფერება რედაქციის მიერ ნაჩვენებ ნიშნებს; ინიციალებიც ემთხვევა მის სახელსა და გვარს, წარჩინებული მოწაფეც არის და — რაც მთავარია — აბიტურიენტიც; 1829 წ. იანვარში, წერილის დაბეჭდვისას, ის მართლაც „იდგა ზღურბლსა ზედა სწავლისა და ქვეყნისასა“.

ოლონდ საჭიროა აღინიშნოს, რომ წარჩინებულ მოწაფეთა სიაში ეს აბიტურიენტი მართო ერთი გვარით (кн. Ляурсаб Аргутинский) არის მოხსენიებული, მეორე დამატებითი გვარი (დოლგოროუკოვი) კი გამოტოვებულია.

მაგრამ ეს, რა თქმა უნდა, არავითარ დაბრკოლებას ფორმალურადაც კი არ უქმნიდა ახალგაზრდა ავტორს წერილზე სრული გვარის ინიციალები მოეწერა. და აი რატომ. ცნობილია, რომ თავადი არლუთაშვილები ერეკლე II-ის დროიდანვე ცდილობენ თავიანთ გვარს წაუმატონ ძველი გვარიც მხარგრძელებისა და ასე ჩაეწერონ რუსეთის „ღეროლიაში“. 1783 წ. 28 აგვისტოს ერეკლე ასეთ მოწმობას გასცემს: „...ვინათგან ყოველი ჩინებულება შთამომავლობითი დაიმტკიცების სიძველითა გვართათა და ჩინებულებითა წინაპართა, ამისთვის არა უმიზეზო არს, რათა ჩვენმიერი წამება მისცემოდათ არლუთანთ, რომელ არიან მხარგრძელნი, ვითარმედ არიან სომხითსა და ივერიასა შინა გვარნი დიდნი და ჩინებულნი, ვითარცა სწამებენ ისტორიანი ჩვენნი და უფროსად ისტორია მეფეთა თამარისა და რუსუდანისა თავადთა ზაქარია ამირსპასალარისა და იოანე ათაბაგისათვის... ვითხოვ საიმპერატორო კარისაგან, რათა ღეროლდსაცა შინა როსსიის კეთილშობილთასა აღრიცხულ იქმნას მხარგრძელად“⁹. ამიტომაც იყო, რომ პავლე იმპერატორმა 1800 წ. 22 მარტს

⁸ Газ. «Тифлисские ведомости», 1829 г., № 24.

⁹ საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტი H—609, ფ. 106v—107r (პირი). დედანი კი რუსული თარგმანით გამოსცა ლ. მელიქსეთ-ბეგმა (Христианск. Востоц, т. VI, в. 3, 1922, стр. 342—343) და მეორედ სომხური თარგმანით. საქართველოს

ცნობილ იოსებ პატრიარქს, ამ გვარის შვილს, მის ძმებს ზოსეს და ბეჟანს და ამისწულებს ნება მისცა წოდებულებიყვნენ „Архутинский-Долгирев“—ად¹⁰. ასე რომ, როგორც ვთქვით, ფორმალურადაც კი სრულიად ბუნებრივი იყო ლუარსაბის მხრივ გვარის ინიციალებით ხელისმოწერა: ლუარსაბ არლუთინსკი-დოლგორუკოვი (ლ. ა. — დ).

ასევე ბუნებრივად მოჩანს, ამ ლუარსაბ არლუთინსკი-დოლგორუკოვზე „მოქმედება“ სწორედ სოლომონ დოდაშვილისა როგორც მასწავლებლისა. იმიტომ კი არა მარტო, რომ დოდაშვილი მას სწორედ ქართულ სიტყვიერებას ასწავლიდა და რუსთაველზე ცნობებსაც ეს მისცემდა. არც იმიტომ მარტო, რომ სოლ. დოდაშვილი ქართველ მასწავლებელთა შორის ერთადერთი იყო, რომ „ტფ. უწყებებში“ თანამშრომლობდა. ამ აპრიორულ მოსაზრებათა გარდა „მუხლის“ ანუ საგაზეთო წერილის ავტორზე სწორედ სოლ. დოდაშვილის და არა სხვა ვისიმე „მოქმედების“ სასარგებლოდ ლაპარაკობს, როგორც წელან გაკერით ვთქვით, წერილის რეალიზაცი. მაგალითად, იონა ხელაშვილის მოხსენების ფაქტი. ავტორი თავის წერილის ბოლოში წერს: „წარმოადგინე რა მოკლედ უმთავრესი შრომა და თვისება დიდისა ამის მწერლისა, არა ძალმიძს, რათა არა განუცხადო მემამულეთა ჩემთა სახელნი მათნი, რომელთაცა შრომანი ენისა ჩვენისა განმდიდრებისათვის, მოქმედებანი სარგებლობისათვის და თვისებანი¹¹ კეთილისათვის მამულისა ღირს არიან პატივ(ი)სა: ანტონი და იონა, რომელთაცა თხზულებანი, სამწუხაროდ ჩვენდა, არიან ჯერეთ ხელნაწერნი“. საიდან და ვისი საშუალებით იცნობს „მუხლის“ ავტორი კერძოდ იონას, შორეულ პეტერბურგში გადახიზნულს, და მის „შრომებს ენისა ჩვენისა განმდიდრებისათვის“, განსაკუთრებით კი მის „მოქმედებათ სარგებლობისათვის და თვისებათ კეთილისათვის მამულისა“?

ცხადია, მხოლოდ სოლომონ დოდაშვილისაგან, თორემ სხვა გზით რომ ჰქონოდა ავტორს ეს ცნობა მიღებული, მაშინ ანტონ I-ის გვერდით მოიხსენიებდა. ვთქვათ, დოსითეოზ ჩერკეზიშვილს, იონანე ოსეს-ძეს, ამბროსი ნეკრესელს, დავით რექტორს და არაერთს სხვას ფილოსოფიურად განსწავლულს და არა მარტო იონას. ბოლო თუ ახალგაზრდა ავტორის „მუხლში“ მარტო იონას ვხედავთ, ეს შეიძლება აიხსნას მართლაც „მასწავლებლის მოქმედებით“, სწორედ სოლ. დოდაშვილის გავლენით თავის აბიტურიენტ-მოწაფეზე. საყოველთაოდ ცნობილი ფაქტია, რომ სოლომონ დოდაშვილი, იონა ხელაშვილის აღზრდილი, მხურვალე მოთაყვანე იყო ამ გამოჩენილი მწიგნობრისა, პატრიოტისა და დემოკრატისა, რაც სოლომონის წერილებიდან მოკარბებითაც კი ჩანს. იმიტომ სრულიად ბუნებრივი იქნება იმის ფიქრიც, რომ მაღლიერი სოლომონი, ენთუზიასტი და პატრიოტი, თავის მოწაფეებსაც, კერძოდ „მუხლის“ ავტორს, მოუთხრობდა იონას ღვაწლსაც და მოზარდ თაობაში მას სახელს უხვევდა. იონას სახელის ჩართვა პატრიოტულ „მუხლში“ თავისებური რეალიზაციაა კი იყო სოლომონის მხრივ იმისა, რასაც იონა ავალებდა მას, საქართველოსკენ მომავალს, 1827 წ. 12 აპრილს: „მესამე შეთხოვნა ჩემი ესე არს, რათამცა ისტორიასა შინა შენსა მეცა მომიხსენო და

მეფის ერეკლე II და რუსეთის იმპერატორის პავლე I სიგელები მხარგრძელთაღმე საისტორიო მოამბე, I 1945. გვ. 22.

¹⁰ ლ. მელიქსეთ-ბეგე, საქართველოს მეფის ერეკლე II და რუსეთის იმპერატორის პავლე I სიგელები მხარგრძელთაღმე (საქ. ცენტრარქივი, „საისტორიო მოამბე“ I, 1945, გვ. 22)

¹¹ დაბეჭდილია: „თვისებამან“

თხზულებათა შინა, შესაბამისად ყერ იყოს¹². და აი წერილი — „რამე რუსთაველისათვის“ — სწორედ ერთ-ერთი ისეთი თხზულებაა, სადაც მართლაც „შესაბამისად ყერ იყო“ იონას მოხსენება და აკი არის კიდევ ნახსენები სოლომონის მოწაფის ნაწარმოებში და ისიც ფრიალ საპატიო აღგილას, ანტონ I-ის გვერდით! აი ამ დეტალში მელანდება სწორედ სოლ. დოდაშვილის და არა ვინმე სხვის „მოქმედება“ ანუ გავლენა წერილის ავტორზე, მეტადრე ი.უ. მოვიგონებთ, რომ იონას „მოქმედებანი სარგებლობისათვის“ განსაკუთრებით და „თვისებანი კეთილისათვის მამულისა“, აქ რომაა გაკვრით ნახსენები, პირველ რიგში ცნობილი უნდა ყოფილიყო სოლომონისათვის.

წერილის ავტორზე სწორედ სოლომონ დოდაშვილის „მოქმედებას“ გვიჩვენებს აქ ლომონოსოვის გახსენებაც. „რაცაღა შეეხების საკუთრად ენასა, რუსთაველმა სძლივა უჩვეველთა სიძნელეთა, ვითარცა რუსეთის ლომონოსოვმან“-ო, ვკითხულობთ „მუხლში“. დოდაშვილიც ხომ ასევე ალტაცებით წერს სხვადასხვა ქვეყნის სახელოვან შვილებზე, „რომელნი აღაშენებენ მცნიერებასა და განაშენებენ ენასა ღიდითა სიმდიდრითა ლექსითა“, და ამით შორის ახსენდება ლომონოსოვიც¹³.

ასე რომ ეს ორი რეალიაც „მუხლისა“ აშკარად გვიჩვენებს, რომ ლუარსაბ არლუთაშვილზე „მოქმედება მასწავლებლისა“ ნამდვილად იყო სწორედ დოდაშვილის ზემოქმედება ანუ გავლენა და არა სხვა რომელიმე მასწავლებლისა.

ეს მეტ სიმტკიცეს აძლევს ზემოთ გამოთქმულ აპრიორულ მოსაზრებებს (დოდაშვილი იყო სწორედ ქართული სიტყვიერების მასწავლებელი და დოდაშვილივე მასწავლებლებში ერთადერთი იყო, რომ „ტფ. უწყებებში“ თანამშრომლობდა).

ამასთან ერთად არ შეიძლება ზაზი ჯრ გაეცვას გაზეთის რედაქციის პოზიციასაც ახალგაზრდა ავტორის მიმართ. სხვა არა იყოს რა, ეს საუცხოო ილუსტრაციაა ქართველი და რუსი საზოგადოების კეთილი ურთიერთობისა. რედაქციის პოზიცია კი გამოვლინებულია მის შენიშვნაში, წერილს რომ აქვს დართული. „შევრთავ მუხლსა ამას განხალისებისათვის მცისა (ე. ი. ავტორისა. მ. ბ.) და კმაყოფილებისათვის მემამულეთა. სასურველ არს, რათა სხვანიცა შეუდგნენ მაგალითსა მისსა და აღანთონ გონებათა შინა თვისთა ჩანთელი მეცნიერებისა დიდებისათვის მამულისა და ბედნიერებისათვის თავისა თვისისა, რომელთაცა შრომანი დაშთებიან უკვდავად შთამოებისათვის“.

ამ სიტყვებში ნათლად ჩანს ახალგაზრდა ავტორის წახალისება, აგრეთვე სხვათა შეგულისანებაც („სხვანიცა შეუდგნენ მაგალითსა მისსა“); ზუსტადვე პრობაგანდასაც სწავლა-განათლების სასარგებლოდ („აღანთონ გონებათა შინა თვისთა სანთელი მეცნიერებისა“), რაც რედაქციის აზრით ხელს შეუწყობს როგორც მამულის განდიდებას („დიდებისათვის მამულისა“), ისე თვით დამწერის ბედნიერება-წარმატებას („შრომანი დაშთებიან უკვდავად შთამოებისათვის“). რედაქციის შენიშვნაში ხაზგასმულია აგრეთვე ქართველების გამხნეება: წერილი იბეჭდება „კმაყოფილებისათვის მემამულეთა“. მართლაც ამ წერილის დაბეჭდვით ავტორის თანამემამულეებს უეჭველად უნდა ეგრძნოთ სულიერი კმაყოფილება, სასიქადულო პოეტის გახსენებით უნდა განეცადათ

¹² საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, S—27583.

¹³ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H-226, ფურც. 105—106. ლექსი აქ „სიტყვის“ მნიშვნელობითაა.

ეროვნული ღირსებისა თუ სიამაყის გრძნობა. თვითონ წერილის ორიოდ ადგილიც — ამას ქვემოთ ვნახავთ — ამ „პაყუფილებას შემამულეთა“ აშკარად გვიღაპტურებს.

რედაქციის ამ შენიშვნაში ცხადად იგრძნობა ახალგაზრდა ავტორის მიმართ გულბოლი განწყობილება და აგრეთვე თანაგრძნობა, თუმცა მფარველობითი იერით. ერთობ ქართველობისადმი.

საინტერესოა: ვინაა შენიშვნის ავტორი? ამისთვის გაემახვილოთ ყურადღება შენიშვნის შემდეგ სიტყვებზე: „მას ზედა (ე. ი. ავტორზე) იყო მოქმედება მასწავლებლისა და განვახლის მე, რათა ჰსთარგმნოს მუჭლი ესე ბუნებობისა ენასაცა ზედა მისსა, რომელიცა გარემოვზღუდე... შევრთავ მუჭლსა ამას...“ ავტორი „განვახალისეო, რათა ჰსთარგმნოს მუჭლი ესე ბუნებობისა ენასა ზედა მისსა“, ე. ი. ქართულადო. მაშ, განმახალისებელი ყოფილა არაქართველი, რუსი. მეორე: პირველპირიანი ზმნები განვახალისე, გარემოვზღუდე, შევრთავ — გვიჩვენებენ, რომ იგი არის გაზეთის მესაჭე, მისი ხელმძღვანელი, მისი რედაქტორი. ასეთი კი იყო სანკოვსკი პავლე სტეფანეს ძე.

სანკოვსკის ბიოგრაფიას და მის ლიტერატურულ საქმიანობას მკითხველს შეიძლება გაეცნოს პროფ. მიხ. ალ. პოლივექტოვის (გარდ. 1942 წ. 21 დეკ.) შრომით „Европейские путешественники по Кавказу 1800—1830 г.г. (საქ. ცენტრარქივის „საისტორიო მოამბე“, 2 ტბ., 1946, გვ. 48—50). ოლონდ ორი რამ უნდა შევნიშნოთ. სანკოვსკი საქართველოში ჩამოვიდა 1824 წელს (იხ. მისი წერილი „Миндалные деревья“ გაზეთი „Тифл. Ведом.“ 1829 г. № 13, стр. 3) და არა 1823 წ-ში. მერე: გარდაიცვალა ის არა 1832 წ. 19 ოქტომბერს, არამედ 15 ოქტომბერზე ადრე. უკვე ამ დღისით გრიგოლ ორბელიანს რუსეთში სწერენ შინიდან: „ცოცხლების ანბავი ეს არის. ახლა სანკოვსკი მოკვდა, თამარის ძაღლი, პავლე სტეფანიჩი, რომელიც გაზეთებს ბეჭდამდა“. აქ ნახსენებში თამარი კი არის გრიგოლ ორბელიანის ალალი ბიძაშვილი, თამარ, ასული იაკობ ორბელიანის, რომელიც ცოლად ჰყავდა პავლეს ძმას — ანდრია სანკოვსკის, მაშინ კავკასიის საარტილერიო ბრიგადის ოფიცერს. ეგებ ამ გარემოებასაც რამე წილი ედოს რუსი ლიტერატორის იმ სიმპათიაში ქართველის მიმართ მკაფიოდ რომ ჩანს მის ზემორე შენიშვნაში და თვით წერილის დაბეჭდვის ფაქტითაც მელანდება.

წერილი კი ჩვენი საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიის თვალსაზრისით მართლაც მნიშვნელოვანია.

დავიწყეთ იქიდან, რომ ავტორმა თავისი წერილი თავდაპირველად დაწერა რუსულად. ეს უკვე იმას გვიჩვენებს, თუ რა რიგ ეწაფება ქართველი მოსწავლე ახალგაზრდობა რუსულ ენას და როგორი გავლენა მოუხდენია მას ჩვენს მოზარდ თაობაზე. რედაქტორის რჩევით ქართულად თარგმნილსაც აშკარად ეტყობა რუსულის ეს გავლენა ლექსიკის მხრივ. აი მაგალითები: „სტუმართმეწყნარება“ (гостеприимство); „მშობელთაგან საშუალოდსა მდგომარეობისათა“ (от родителей среднего состояния) და არა „საშუალო შემდლებისა“, როგორც იტყვიან ხოლმე ასეთ შემთხვევაში; „მოგვებრი“ (вслешедный); „მზეთა განათლებისათა“ (светочей знания); „კეთილმოქმედა“ (благотворительница); „კეთილმოდრეკილება“ (благосклонность); „შემძლებელი“ (могучий) „გაბედვა-სარგებლობისა“ (решимость использовать); „ეართ თანასწორნი ჩვენი-

სა საკუთრებისადმი — ენისადმი“ (равнодушны, გულგრილნი); „ველოდით გასა-
ლებითა“ (втадеши ктотом). ყველა ეს სიტყვა რუსულით გადმოკეთებულია,
ხოლო უკანასკნელი ხალასი რუსიციზმია; ველობ რას და არა რით.

ისიც ხაზგასასმელია, რომ ავტორი, სარწმუნოებით სომეხ-გრიგორიანი,
ქართულ კულტურაზეა აღზრდილი და თავს ქართველად გრძნობს. მისი წერილი
საკმაო უქვეყლობით გვიჩვენებს, რომ ქართულით ის ამყობს, ქართული პო-
ეზიის დაკნინება მას გულს უკლავს და სწადია მისი წარმატება. ეს გასაგები-
ცაა: სარწმუნოებით სომეხები — თუმანიშვილები, ბეგთაბეგიშვილები, ყორღა-
ნაშვილები, ბებუთაშვილები, ლორის მელიქიშვილები, არღუთაშვილები და
სხვანი მრავალნი მანამდეც, მაშინაც და ნაწილობრივ მერეც თავს ქართველებად
გრძნობენ, ქართული კულტურა მათი მშობლიური კულტურაა, რადგან საუ-
კუნეთა მანძილზე მათ ოჯახებში ქართული ადამ-ჩვეულებები იყო მიღებული
და ქართული ენა და წიგნი ბატონობდა. ეს კარგად ჩანს თუნდაც იმ ფაქტიდან.
რომ სომეხთა პატრიარქის ნერსესის ლოცვის სომხური ტექსტი 1843 წელს
ქართული ასოებით დაიბეჭდა (ქართული წიგნი 187, გვ. 102). მიზეზი ცხადია:
სომხური ანბანი აქაურმა სომხობამ არ იცოდა. არმენისტი ლ. მელიქსეთ-ბეგი
პირდაპირ წერს: „სასულიერო შინაარსის სომხური ხელნაწერები ქართული
ტრანსკრიპციით გავრცელებული იყო საქართველოში ღვთის მსახურების მო-
თხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად, რამდენადაც საქართველოში მყოფ სომე-
ხთა სამღვდლოების შესამჩნევი ნაწილი სომხური წერა-კითხვის უცოდინარი
იყო“-ო (თსუ შრომები, XXVI B. 1944, გვ. 191) ზედმეტი არ იქნება აქვე გა-
ვიხსენოთ ერთი წერილმანიც: 17 წლის დავით ბებუთაშვილს, სახაზინო ექსპე-
დიციის მოხელეს, ერთერთმა უფროსმა „грузин-голопятыи“ უწოდა და შეურა-
ცხყოფილმა ბებუთაშვილმა სილა გააწნა თავზედ უფროსს. ქართველად გრძნო-
ბდა თავს და მიტომ. შემდეგში იგივე ბებუთაშვილი იუნკერის მუნდირს გაი-
ხდის, და ქართულ ჩოხა-ახალუხში გამოეწყობა და ალექსანდრე ბატონიშვილ-
თან სპარსეთში გაქცევას დააპირებს, ისევე როგორც იმ დროის არაერთი ქარ-
თველი ახალგაზრდა¹⁴. რატომ? მიტომ რომ ბებუთაშვილის ფსიქოლოგია
მათნაირია. ერთი სიტყვით, კონფესიონალურ მომენტს გადამწყვეტი მნიშვნე-
ლობა ეროვნული შეგნებისათვის მაშინ არა ჰქონია.

ამიტომ არც უნდა გვეუცხოვოს ის აზრები, რომელნიც წერილში გვხვდე-
ბა, ვთქვათ, აი ეს: რუსთაველი „არს ნიჭი, რომლისაცა მამული არს ყოვლადი
განათლებული სოფელი“. რომ რუსთაველის სამკვიდრებელი („მამული“) არის
მთელი განათლებული ქვეყანა, სამყაროო („ყოვლადი განათლებული სოფე-
ლი“), ყველას შეუძლია თქვას, იმასაც, ვინც თავს ქართველად არა გრძნობს,
მაგრამ შესწევს კი უნარი ღირსეულად დააფასოს მაღალპოეტური ქმნილება.
ასევე ქართულ სულისკვეთებას არ გვიმელავნებს ფაქტის უბრალო კონსტატა-
ცია: „ლომერი ჩვენი არავინ უწყის და ჩვენ არა თუ ოდენ ვამპარტავნობთ
მით, არამედ არ ვეწყით არსებობისათვის მისისა“.

მაგრამ როცა ის გულისტკივილს გამოსთქვამს ენის დაქვეითებაზე და
სწუხს მშობლიური პოეზიის მივიწყების გამო, ეს უკვე უფრო მეტს გვეუბნება,
ვიდრე სინამდვილის მარტო აღნუსხვას. აი მოვუსმინოთ ავტორს: „საწუხარ

¹⁴ Ген.-лейт. Давид Осипович Бебугтов. Военный сборник, 1867 г. № 6, стр. 251, 252.

არს, რომელ შეცვლილი წელთა და გარემოებათა მიერ აწინდელი თქმაობა ჩვენი განაშორებს ჩვენგან უმეტეს და უმეტეს სიცხადესა და სიწმიდესა აზრისაჲა რუსთაველის ენისასა. ნუ უკვე ესე იქმნებისა კმა მიზეზად ჩვენისა თავისმართლობისათვის და მისთვის, რათამცა მივსცეთ დავიწყებასა ჩვენი ბუნებრივი პოეზია?“ არა! ასეთი წრფელი აზრი და გულგამგმირავი სიტყვა შეუძლია აღმოთქვას მარტო იმან, ვინც ქართულ კულტურაზე აღზრდილი, ვისაც თავიდანვე თავის თავი ქართველად უგრძნია, ვისაც გულს უწყლავს მისი დროის უზარბიელო სინამდვილე. ჩაუუყვირდეთ აი ამ ფრაზას: სამწუხაროა, რომ წლებისა და გარემოებისაგან შეცვლილი ახლანდელი ჩვენი სალაპარაკო ენა („თქმაობა“) უფრო და უფრო გვაშორებს რუსთაველის ენის სიცხადესა და სიწმიდესაო. რის თქმა უნდა ავტორს გადაკვირთ თქმული და შებურული სიტყვებით: „წელთა და გარემოებათა მიერ შეცვლილი აწინდელი ჩვენი თქმაობა?“ მიხედვრილობა დიდი არაა საკირო ავტორის დაბურული აზრის გაგებისათვის: ჩვენი სასაუბრო ენა რუსთაველისას დააცილა ბედკრულმა დრომ და მძიმე პოლიტიკურმა ვითარებამ. მაგრამ რა დროს და ვითარებას გულისხმობს ავტორი: თამარის მერე თანდათან დაქვეითებისა და დაკნინების ხანას, — XIV XVIII საუკუნეებს, თუ ახალ დროს, XIX საუკ. პირველ მეოთხედს მარტო?

ჩვენ გვაქვს საბუთი უკანასკნელი ვიჯარაუდოთ. პომეროსის შესახებ იგია ამბობს: „განელეს ათასთა წელთა, განივლიან ათასნი საუკუნენი და ათასნი განათლებულნი ერნი აძლევენ და მისცემენ სათანადოსა ხარკსა ნიჟსა მისსა“. პომეროსის პოეზიის ამ კეშმარიტ დებულებას ჩვენი ავტორი იქვე, უშუალოდ აგრძელებს ასეთი ფრაზით: „საბერძნეთი, მაწარმოებელი ღომერისა, ფრიად უელვარეს არს რომისა, რომელმაცა დაიმორჩილა მსოფლიო“-ო. რატომ დასკირდა ავტორს ამ პოლიტიკური მომენტის ჩართვა, ურთიერთ დაპირისპირება მთელი ძველი მსოფლიოს დამპყრობი რომისა და „ღომერის მაწარმოებელის“ ანუ წარმომშობი საბერძნეთისა? რის თქმა სწადია ავტორს, როცა ამბობს: ეს დამორჩილებული საბერძნეთი, პომეროსის სამშობლო, გაცილებით უფრო ბრწყინვალეა ქვეყნის დამპყრობ რომზეო? უეჭველია ეს ანალოგონი გვიძელებს ავტორის ფარულ აზრს, დღიური სინამდვილით ნაკარნახევს, გვიმხელს მის პატრიოტულ გრძნობას: მართალია, რუსთაველის სამშობლო ცარისტული რუსეთისაგან დამორჩილებულია, მაგრამ ის „ფრიად უელვარეს არს“. ვიდრე დამპყრობიო, პირველი მეორეზე მეტად ელვარებსო. ესაა უკვე ეროვნული ღირსება-შევნების გაღვივება, ეროვნული უპირატესობის გრძნობის აღძვრა. მკითხველის გულსა და გონებაში. თუ არ ასე, სხვა მხრივ საბერძნეთ-რომის დაპირისპირება, ამ ორი ქვეყნის კულტურულ-პოლიტიკური ურთიერთ მიმართების ჩართვა და ვახსენება რუსთაველის შესახებ ლიტერატურულ ტრაქტატში სრულიად მეტი და უადგილო ჩანს.

სწორედ ამიტომ ვფიქრობთ, რომ პირველ შემთხვევაშიც, როცა ჩვენი ავტორი ახსენებს „წელთა და გარემოებათა მიერ შეცვლილ აწინდელ ჩვენს თქმაობას“, იგი გულისხმობს არა შორეულს წარსულს რუსთაველის სამშობლოსას, არამედ თავისი დროის დუხჭირი სინამდვილეს, როცა ქართულ ენას, ქართულ ლიტერატურას, ერთობ ქართულ კულტურას საფრთხე გადაგვარებისა გაუძლიერდა. ხოლო გაუძლიერდა მიტომ, რომ ის „დაიმორჩილა“ სხვამ, უფრო დიდმა, თუმცა ეს მასზე „ფრიად უელვარეს არს“.

წერილის სხვა კუბიურებიც ადასტურებენ ჩვენს აზრს.

ოლონდ დამაფიქრებელია კი და თუ არ მამულის სიყვარულით და მისი წარმატების სურვილით, ვერც მარტივად აიხსნება ის გულის წუხილი, რომელიც იგრძნობა შემდეგ სტრიქონში:

„ლომერი ჩვენი არავინ უწყის და ჩვენ არა თუ ოდენ ვამპარტანობთ მით, არამედ არ ვუწყით არსებობისათვის მისისა. არა დამტკიცებსა ესე, რომელ აქამომდე ჩვენ ვერ მივწვდით ჭეშმარიტსა ფასსა ტალანტისა?! და რომელ ვფლობდით რა გასაღებითა ძველისა საუნჯისაგან, ჩუშნ აქამომდე არა გვაქნდა გაბედვა სარგებლობისა?!

„შეუძლებელ არს, — განაგრძობს ავტორი, — ჩათა არ აღვიაროთ რომელ თვთ ჩუშნ ვართ მიზეზი ჩვენისა არამძრაობისა გზასა ზედა აღმკობილებისაჲსა ქმნილებათა შინა გონებისათა. მუშთა აქამომდე ვერ ჰპოვეს სტუმართშეწყნარება — ნამდვლ ჩუშნ, არა ყოველნი ვართ ესრეთ თანასწორნი ჩვენიჲსა საკუთრებისადმი — ენისადმი.

„არა ღიდი საზოგადოება ქართველთა, მყუარებელთა ერის ღიდებისა და პოეზიისათა, აღტაცებით კითხულობს რუსთაველსა, გარნა საუბედუროდ აღტაცებასა თვისსა გარდასცემენ რაოდენცა უშორეს, ესოდენ უმცირეს გამგონესა შთაშომავლობასა მისსა.

„გმწუხარებო, რომელ მე პირველსა მსურს თქმად მისთვის, ვინაჲთგან არავის აქამომდე მოუცია ჩვენთვის სრულიადი შემეცნებაჲ ცხოვრებისათვის ღიდისა ამის კაცისა, რომელსაც, უღიდებიეს მამული თვისი და ბრძენი მეფა, მისი ვრცელითა გონებითა, პოეტიკებითა ტალანტითა და მოგვებრითა კალმითა თვისითა“.

ავტორი, როგორც ვხედავთ, მიუდგომლად გვიხატავს თავისი დროის ქართული მწერლობის ვითარებას. ჩვენს ტალანტებს ვერ ვაფასებთ და, თუმცა გვაქვს ძველი საუნჯის გასაღები, მაინც ვერ გავგებდით ამ მამაპაპეული მემკვიდრეობის გამომწვეურება, არ ვიცნობთ იმ ღიდი კაცის ცხოვრებას და შემოქმედებას, ვინც თავისი ფართო განათლებით („ვრცელითა გონებითა“), ღიდი პოეტური ნიჭით და მომხიბლავი ენით („მოგვებრითა კალმითა“) ასახელა სამშობლოც და ბრძენი მეფეც. მარტო პატარა, ვიწრო წრე ქართველობისა, რომელსაც უყვარს ღიდება ერისა და პოეზიისაო, — ამბობს გულისტკივილით ჩვენი ავტორი — აღტაცებულია რუსთაველით, მაგრამ ისიც თავის აღტაცებას უზიარებს მეტად მცირე რიცხვს მსმენელებისა: რაც დრო გადის, უფრო და უფრო კლებულობს ასეთების რაოდენობაო.

არას ვამბობთ იმაზე, რომ მთლიანად წერილი, მიძღვნილი რუსთაველისადმი, გვიჩვენებს რუსთაველოლოგიის მაშინდელ დონეს იმდენად იქნებ არა ავტორისას, რამდენადაც თვითონ მასწავლებლისას, რომლის „მოქმედებითაც“ ანუ გავლენით შეითხზა და დაიბეჭდა ეს „მუხლი“.

ამ ლიტერატურული ნაწარმოების საზოგადოებრივ-ისტორიული ისტერესი, ჩვენის ფიქრით, უმთავრესად მდგომარეობს იმაში, რომ ცხოვლად წარმოგვიდგენს თვითონ მასწავლებელს სოლომონ დოდაშვილს. იგი გვევლინება ჩვენ როგორც იდეური მასწავლებელი, მგზნებარე პატრიოტი და აღფრთოვანებული ტრიბუნი, ვინაიდან მოწაფის ნაკალმარში ასახულია მასწავლებლისგან ათვისებული იდეები: ყრუ უკმაყოფილება გადაგვარებით („წელთა და გარემოებათა მიერ აწინდელი თქმაობა ჩვენი“), ეროვნული სიამაყე (საბერძნეთი ფჳდ ელვარე არს რომისა, რომელმაცა დაიმორჩილა მსოფლიო) და უკანასკნელ, სურ-

ვილი სულიერი ძალთა აღმაფრენობისა—წინსვლისა და იმისა, რომ აღმატებულიობის, ე. ი. სხვის ჯობნის გემო თუ მისწრაფება ჩვენში საფუძვლიანად დამკვიდრდეს, — ეს იდეები, უფრო მასწავლებელ დოდაშვილისაა, ვიდრე წერილის ავტორისა და ამიტომ განსაკუთრებით უნდა გაესვას ხაზი მათ საზოგადოებრივ ღირებულებას.

მერე ეს ხდება როდის? 1829 წლის 21 იანვარს, სახელდობრ მაშინ როცა არც ოქროპირ ბატონიშვილი ყოფილა ჩამოსული საქართველოში (ის ჩამოვიდა 1829 წლის 1 სექტემბერს და წავიდა აქედან 1830 წ. 3 ივნისს), და არც პოლონეთის აჯანყებას ეფეთქა ჯერ. ეს კი გვიჩვენებს სოლომონ დოდაშვილის პატრიოტულ-პოლიტიკური აზროვნებისა და განწყობილების სრულ დამოუკიდებლობას.

М. Д. БЕРДЗИШВИЛИ

ПО ПОВОДУ СТАТЬИ «КОЕ-ЧТО О РУСТАВЕЛИ» И ЕГО
АВТОРА Л. А. — Д.

Резюме

В 1829 г. 21 января в III номере грузинской газеты «Тифлиссские ведомости» была напечатана статья «Кое-что о Руставели» подписанная инициалами Л. А. — Д. Устанавливается, что Л. А. — Д. — выпускник Тбилисского благородного училища 1829 года Луарсаб Аргутинский-Долгоруков. Сама же статья была написана под влиянием и руководством учителя грузинской словесности того же училища Соломона Додашвили.

პუბლიკაცია

ზაზა ალექსიძე

არსენი საფარელის „განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა“

I

ხელნაწერები

აკად. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება არსენი საფარელის თხზულების, „განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა“, ოთხი ხელნაწერი (A-691, A-735, H-24, S-3270).

1. A-691 მოზრდილი, ნუსხურით ნაწერი კრებულია „ფუტკარის“ სახელწოდებით. მასში არსენი საფარელის ნაწარმოებს უკავია 67—78 გვერდები. პირველი ცნობა და მოკლე აღწერილობა ამ ხელნაწერისა, რომელიც მაშინ შემოქმედის მონასტერში ინახებოდა, გამოაქვეყნა დ. ბაქრაძემ¹. უფრო ვრცლად იგი აღწერა თ. ჟორდანიამ თავის ქრონიკებსა (სადაც დამატების სახით გამოაქვეყნა მთლიანად თხზულება) და ხელნაწერთა აღწერილობის მეორე ტომში².

თ. ჟორდანია ხელნაწერს ხელის მიხედვით XVII ს-ის დასაწყისით ათარიღებს. მისი ვარაუდით იგი გადაწერილი უნდა იყოს იაკობ ღუმბაძის (1647—1712) მიერ, რომელიც ქართულ მწერლობაში ცნობილია შემოქმედელის, სამეფელის სახელით. ამის საფუძველს თ. ჟორდანიას აძლევს ხელნაწერის მინაწერი „ეჰა, შენ, დიდსა და ზესთა აღმატებულსა, ცათა მობაძაესა საყდარსა შემოქმედისასა, ერთარსებით ქებულსა, სამებით დიდებულსა ხატსა ღვთაებისასა, ჩვენ, მსასოებელმან თქუენმან, შენმავე მიტროპოლიტმან ღუმბაძემან იაკობ, შემოგწირეთ წმიდა ესე „ფუტკარი“³, მაგრამ ამ მინაწერის ხელი მხოლოდ ერთი შეხედვით შეიძლება გაიგივდეს მთლიანად ხელნაწერის ხელთან. სულ მცირე დავკვირებავ კი საკმარისია, რომ ცხადი გახდეს: მინაწერი და კრებული სხვადასხვა ხელით არის შესრულებული. ამიტომ იაკობ ღუმბაძეს მხოლოდ „ფუტკარის“ შეწირვის პატივი შეიძლება მიეწეროს.

კვირნიშნის მიხედვით, ხელნაწერი თარიღდება XVI ს-ის პირველი ნახევრით, ვინაიდან ამავე ქალაქზეა დაწერილი თარიღიანი ხელნაწერები: ცსსა № 400—1534 წ., ხელნაწერთა ინსტიტუტი S-312—1541 წ.⁴. ამრიგად, A-691 იაკობ ღუმბაძის გადაწერილი არ არის და XVI ს-ის პირველი ნახევრით უნდა დათარიღდეს.

A-619, როგორც შემონახულ ხელნაწერთაგან უძველესი, ჩვენ ძირითადად მივიჩნიეთ ტექსტის დადგენისას და A ლიტერით აღვნიშნეთ, ხელნაწერ-

¹ Д. Бакрадзе, Археологическое путешествие по Гурии и Аджаре, СПб., 1878, გვ. 156—8; დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, ტფ., 1889, გვ. 226—227.

² თ. ჟორდანია, ქრონიკები, I, ტფ., 1892, გვ. 301—332; Ф. Жордания, Описание рукописей Тифлисского Церковного Музея, II, Т. 1902.

³ თ. ჟორდანია, ქრონიკები, I, გვ. 301.

⁴ ცნობისათვის მაღლობას მოვახსენებთ რ. პატარიძეს.

ში ტექსტი ხშირად დაზიანებულია, მელანი გადასულია, მაგრამ მეტ-ნაკლები შრომის დახარჯვით წაკითხვების აღდგენა უმეტესად მაინც შესაძლებელია სხვა ხელნაწერების დაუხმარებლადაც კი. ხელნაწერისათვის დამახასიათებელია „შ“სა და „ბ“-ს აღრევა („აბდიბო“ ნაცვლად „აბდიშოსი“, „უბაკნისა“ ნაცვლად—„ოშაკნისა“, „ბულ[ა]კათ“ ნაცვლად „შოლაკათისა“, „ნაშიკელი“ ნაცვლად „ნაბიკელისა“ || „ნაბუკელისა“ და სხვ.) „ა“ — „ჟ“ (ბუნებმასა, მომკლებოდეს, მომსახლისნი, ერთობმასა მფხმან, იხილ და სხვ.), „ო“ — „უ“ („უბაკნისა“ ნაცვლად „ოშაკნისა“, „ბულ[ა]კათ“ ნაცვლად „შოლაკათისა“), „ე“ — „შ“ (წარტყუშნეს, უკუშ, უშკუელად და სხვ.).

2. A—735-ც ნუსხურად ნაწერი კრებულია. არსენი საფარელის თხზულება მოთავსებულია 1—10 გვერდზე. თ. ჟორდანიას აღწერილობით, ხელის მიხედვით, იგი თარიღდება XVIII ს-ის დასასრულით. ასეთ თარიღს მხარს უჭერს ქალაქის ჰეირნიშანიც. იმავე ჰეირნიშანი ქალაქი გამოყენებულია შემდეგი ხელნაწერებისა და დოკუმენტებისათვის ხელნაწერთა ინსტიტუტი A-105—1697 წ., Ad-974—1696 წ⁵.

A—735-ს ჩვენ B ლიტერი მივაკუთვნეთ, თუმცა უსაფუძვლო არ არის ლ. მელიქსეთ-ბეგის დაკვირვება, რომ იგი შემორჩენილ ხელნაწერებს შორის ყველაზე უკეთესია: 1. ყველა ის ადგილი, რომელიც A ხელნაწერში დაზიანებულია, B-ში ადვილად იკითხება. 2. A ხელნაწერის გადამწერს ან უფრო დეფექტური დედანი აქვს ხელთ, ან კიდევ (და ეს უფრო მოსალოდნელია) თვითონ მისი გადამწერი უფრო უყურადღებოა, ვიდრე B-სი. რამდენგანმე მას გამოტოვებული აქვს ტექსტში მთელი წინადადებები ორ ერთსა და იმავე სიტყვას შორის. მაგალითად:

1. A ძმ მხოლოდ მამისაგან შობილი და არა ქმნული.

B ძმ მხოლოდ, მამისაგან შობილი უწინარეს ყოველთა საუკუნეთა, ნათელი ნათლისაგანი, ღმრთისაგან ჰეშმარიტისა შობილი და ქმნული.

2. A ესე რაჲ ცნეს ჰეშმარიტად კვირიონ კათალიკოზმან, აბაჲ ჰერთა კათალიკოზმან, და იქმნა ცილობაჲ...

B ესე რაჲ ცნეს ჰეშმარიტად კვირიონ კათალიკოზმან, აბაჲ ჰერთა კათალიკოზმან და გრიგოლი სივნელთა ეპისკოპოსმან, და იქმნა ცილობაჲ...

3. A სამნი არიან, რომელნი წამებენ: სული, სისხლი და წყალი, რამეთუ წყლითა დავეზიარებით.

B სამნი არიან, რომელნი წამებენ: სული, სისხლი და წყალი, რამეთუ წყლითა ნათელ-ვიღებთ ერთგზის ცხორებად საუკუნოდ და ყოვლადვე განჰვავებთ კეთილად მსახურებითა სასუმელსა მას წყლითა და ვეზიარებით...

მოტანილ მაგალითებში სრულიად გამორიცხულია ტექსტის განვრცობა B-ს ჯადამწერის მიერ. ჩვენს წინაა კარგად ცნობილი ლიტერატურული ან ისტორიული ფაქტები, რომლებსაც კონტექსტი აუცილებლად მოითხოვს, ხომ წარმოუდგენელია, მაგალითად, რომ ნიკეა-კონსტანტინეპოლის სარწმუნოების სიმ-

⁵ რ. პატარიძე, „Tre Lunc“: პალეოგრაფიული ძეგანი, II, თბ., 1969, გვ. 68.

ბოლოს აკლდეს ანტიარიანული ფორმულა: „მამისაგან შობილი უწინარეს საუ-
ცუნეთა“!.

B ხელნაწერს ახასიათებს ყველა ის ორთოგრაფიული სიჭრელე, რაც A-სთან დაკავშირებით აღენიშნეთ, ოღონდ გაცილებით უფრო უხვად. B-ს თავი-
სებურებაა ისიც, რომ სრულად დაწერილ სიტყვას, თუ „ა“-ს მაგიერ „ჲ“-ა
გამოყენებული, გადამწერი თავზე ქარაგმის ნიშანს უსვამს. მაგ: „ბუნებჲსა“.
B ხელნაწერი საკუთარ სახელებსაც უკეთ წერს A-ზე. მაგ. თავიდან იგი იწ-
ყებს არასწორი „აბდიბოს“ წერას, შემდეგ გადადის სწორ „აბდიშოზე“. უფრო
სწორად წერს შემდეგ სახელებსაც: გოგოვიტელი (A გოგვიტელი), არარატი
(A არრატი), შოლოკათ (A ბულკათ), უშჲანისა (A უბჲანისა), ნაბიკელი,
(A ნაშიკელი).

ყოველივე ამის მიუხედავად, ძირითად ტექსტად მივიჩნიეთ A, ვინაიდან
B საერთო ჯამში უფრო დაახლოებულია ახალ ქართულთან როგორც მორფო-
ლოგიის, ისე ორთოგრაფიის თვალსაზრისით. ყველა ვარიანტი სქოლიოშია მი-
თითებული.

ამრიგად, ქრონოლოგიურად A ხელნაწერი B-ს მთელი საუკუნენახევრით
უსწრებს წინ, მაგრამ იგი მაინც არ არის მისი დედანი. A-ს ნაკლული ადგილების
B-ში დამოწმება ამის უტყუარი ნიშანია. გადაჭრით თქმა ძნელია, მაგრამ
მაინც ვფიქრობთ, ამ ორი ხელნაწერის გადამწერტ ხელთ ერთი საერთო დედა-
ნი უნდა ჰქონოდათ. ამას გვაფიქრებინებს ორივე ხელნაწერში ერთნაირად
ღეფექტური ან ბუნდოვანი რამდენიმე წინადადება:

1. A ...რამეთუ პირველთა მათ შინა და რომელთა ენუქის ძე ებერისა
გინა ნაქორისთა კაცნი შეპყრობილნი ფრიადითა საცთურითა
ეშმაკისაჲთა]...

B ...რამეთუ პირველთა მათ შინა და რომელთა ენუქის ზე ებერისა
გინა ნაქორისთა კაცნი შეპყრობილნი ფრიადითა საცთურითა ერისა
მიერ

2. AB ...და ვითარცა იხილეს ქართველთა და ჰერთა კათალიკოზმან
კკრიონ მცხეთისამან, რამეთუ ხელითა...

უნდა იყოს:... და ვითარცა იხილეს კათალიკოზმან ქართველთა კკრიონ მცხე-
თისამან და კათალიკოზმან ჰერთა აბაზ, რამეთუ ხელითა...

ერთ დედანს გვაგვარაუდებინებს აგრეთვე ძირითადად ერთნაირი ორთო-
გრაფიული შეცდომები საკუთარი სახელების დაწერილობისას.

საინტერესოა, რომ B ხელნაწერში ალაგ-ალაგ ტექსტი სხვა ხელით არის
ჩაწერილი. ჩანაწერები, ჩანს, A ხელნაწერის მიხედვით არის გაკეთებული.
მაგალითად, A-ს უწერია „მარეგუმელი იოანე“ (ნაცლად „მაირეგომელი იოა-
ნესი“), გამორჩენილი „ი“ A-ს გადამწერს სიტყვისათვის ქვეშ მიუწერია.
B-ს გადამწერს კი შეცდომა ვერ შეუმჩნევია და მხოლოდ ამ ადგილას გვაქვს
მცდარი „მარეგუმელი“.

3. S-3270 სხვადასხვა ქალაქებზე მხედრულად ნაწერი კრებულია. ზოგი ქა-
ლალდის კვირინიშანი XVIII ს-ისაა. არსენის თხზულება კი XIX ს-ში უნდა იყოს
გადაწერილი. იგი შეცდომით არის კრებულში ჩაყენებული თავსა და ბოლოში
(4v-დან ბტება 62r-ზე). 1895 წელს ხელნაწერზე მ. საბინინს მიუწერია: „ამის
დაბოლოება გადატანილ შეცდომით იქმნა ბოლოს ამ წიგნის“. S-3270 გადაწე-
რილია B ხელნაწერიდან მრავალი შეცდომით. ამიტომ მისი ჩვენებები სქოლი-
ოში აღარ შეგვიტანია.

4. H-24 მხედრულად ნაწერი კრებულია. იგი გადაწერილია A ხელნაწერიდან მთავარ-დიაკონ სოფრონის მიერ მ. საბინინის დაკვეთით. იქვე ერთვის მ. საბინინის მიერ რუსულ ენაზე შესრულებული თარგმანი არსენი საფარელის თხზულებისა.

H-24 ნარედაქტირებია (მ. საბინინის მიერ?). ზოგჯერ თვითონ ტექსტშია შეტანილი შესწორებები გადაწერისას (მამკუენი — მამიკონიანი), ზოგჯერ ტექსტის მონაცემი გადაშლილია და ზევიდან აწერია რედაქტორისათვის მისაღები წაკითხვა (ივლიანეს ალიკარნელისანი — იულიანეს გალიკარნასელი-სანი). ზოგჯერ ტექსტში მცდარი გლოსებია გაკეთებული: „...კანონთა განწესებათა წმინდისა ნერსეს + შნორალ, რომელ არს მიმადლებული“. რედაქტორსვე შეუსწორებია მცდარი „ნაშიკელით“ „ნაბიკელი“. H-24-ის ვარიანტებიც შეცდომების მეტს არაფერს შეიცავს („მაფრეგუმელის“ ნაცვლად წერია „შეორე გვემული“ ან „მარე გვემული“, კუერნი — კუერინ, ფილაქსოსნი — ფელიქსისნი, სიენელნი — საენელნი, ჩოქხი — ჩახვი და სხვ.). ამიტომ სქოლიოში არც ის არის ასახული.

5. ვახუშტი ბაგრატიონის დროს, როგორც ჩანს, არსებობდა არსენი საფარელის თხზულების სხვა ხელნაწერიც. თავისი ნაშრომის („ტომობა და შთამომავლობა ქართველთა“) ერთ-ერთი ხელნაწერის კიდეზე იგი აკეთებს შემდეგ მინაწერს: „ამ ქამთა ცილება იქმნა ქართველთა და სომეხთა შორის სარწმუნოებისათჳს. ხოლო კჳრონ ანუ სკშიონ კათალიკოსმან ქართლისამან განდევნა ცორტავს კათალიკოსი (sic) შუშანიკის საფლავისაგან მწვალებლობისათვის სომეხთა. და იქმნა უმეტესი განყრილებაჲ, ხოლო ჰერეთი იქმნა სომეხთა წვალებად მიდრეკილი. ესრეთ სწერენ ეკლესიის მემკთიანენი ქართველნი“. ამ სიტყვებში ვახუშტი, სხვა წყაროთა შორის, არსენის „განყოფისათჳსაც“ გულისხმობს. ყოველ შემთხვევაში, ჯერჯერობით ჩვენ სხვა ქართული წყარო არ ვიცით, რომელშიაც კირონისა და ცურტავის ეპისკოპოსის კონფლიქტის შესახებ იქნებოდა ცნობები. თუ ასეა, მაშინ ვახუშტის ხელთა აქვს ხელნაწერი. რომელშიც წერია „კჳრონ“ „კჳრიონისა“ და „ცორტავი“ „ცურტავის“ ნაცვლად. არსენის თხზულების ჩვენამდე მოღწეულ ხელნაწერებში კი ასეთი ვითარება არა გვაქვს⁷.

II

ტექსტის პუბლიკაცია

არსენი საფარელის „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხითისა“ დღემდე ერთხელ არის გამოცემული თ. ჟორდანიას მიერ. პუბლიკაცია არ არის კრიტიკული. იგი ეყრდნობა მხოლოდ A ხელნაწერს. როგორც გამომცემელი აღნიშნავს, მის დროს B ხელნაწერის ადგილსამყოფელი უცნობი იყო. თ. ჟორდანიას გამოცემის ნაკლი ძირითადად სწორედ ამით განისაზღვრება. ამას გარდა, ტექსტი გამომცემლის მიერ არ არის საკმაოდ შესწავლილი კრიტიკულად: არასწორად არის ზოგჯერ გახსნილი ქარაგმები, მცდარად არის დასმული სასვენი ნიშნები, უსწოროდ არის წაკითხული საკუთარი სახელები, გამოტოვებულია ცალკეული სიტყვები, ხშირია კორექტურული შეცდომები, რაც, რა თქმა უნდა, ტე-

⁶ ხელნაწერთა ინსტიტუტი A-756, 14r.

⁷ იხ. ეპისტოლეთა წიგნი, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და კომენტარებით გამოსცა ზაზა ალექსიძემ, თბ., 1968, გვ. 142, 175.

ქსტის სწორად გაგებას აძნელებს. მიუხედავად ასეთი ნაკლისა, თ. ჟორდანიას გამოცემას თავის დროზე დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და ნახევარ საუკუნეზე მეტი ემსახურებოდა სპეციალისტებს.

III

თარგმანები

არსენი საფარელის თხზულებიდან ნაწყვეტები პირველად გერმანულ ენაზე გამოაქვეყნა ჰ. გუსენმა,⁸ ხოლო გერმანული თარგმანიდან შერჩეული ადგილები სომხურად გადაიღო ნ. აკინიანმა და დამატების სახით დაურთო თავის წიგნს „კირიონ ქართლის კათალიკოსი“⁹.

1910 წელს მ. თამარაშვილმა „ქართული ეკლესიის ისტორიაში“ შეიტანა ერთი ნაწყვეტის ფრანგული თარგმანი არსენის ნაწარმოებიდან¹⁰.

1934 წელს ლ. მელიქსეთ-ბეგმა თითქმის სრულად გამოაქვეყნა სომხურ ენაზე „განყოფისათვის ქართლისა და სომხითისა“, გამოტოვა მხოლოდ დოგმატური საკითხების შემცველი ადგილები¹¹. ლ. მელიქსეთ-ბეგის თარგმანი იმით არის საყურადღებო, რომ იგი შესრულებულია სამი ხელნაწერის (A-691, A-735 და S-3270) გათვალისწინებით, რაც მას კრიტიკულად შესწავლილი ტექსტის ღირებულებას ანიჭებს. ლ. მელიქსეთ-ბეგის თარგმანი ზოგჯერ არ უნდა იყოს ზუსტი, რის შესახებაც ლაპარაკი გვექნება ცალკე გამოქვეყნებულ ტექსტის კომენტარებში.

1936 წელს ნ. აკინიანმა გამოაქვეყნა კაპიტალური ნაშრომის—„მოძღვარი ელიშე და მისი სომეხთა ომის ისტორია“-ს II ტომი, რომელსაც დაურთო ნაწყვეტი არსენი საფარელის თხზულებიდან, გადმობეჭდილი ლ. მელიქსეთ-ბეგის სომხურ ენაზე თარგმნილი ტექსტიდან¹².

„განყოფისათვის ქართლისა და სომხითისა“ ფართოდ გამოიყენა ე. გარიტმა თავის ნაშრომში *La Narratio de rebus Armeniae*. მან თ. ჟორდანიას გამოცემიდან გადმობეჭდა ვრცელი ციტატები და დაურთო ფრანგული თარგმანი¹³.

H-24 ხელნაწერი არსენი საფარელის თხზულების ქართულ ტექსტთან ერთად შეიცავს მის სრულ თარგმანს რუსულ ენაზე, რომელიც შესრულებულია მ. საბინინის მიერ. რუსული თარგმანი ითვალისწინებს სამ ხელნაწერს. ამიტომ არის, რომ A ხელნაწერის ზოგი ნაკლული ადგილი მას შევსებული აქვს B-დან. ზოგი კი ისევ ნაკლული დარჩენია. მ. საბინინის თარგმანის მრავალრიცხოვანი შეცდომები გამოწვეულია უმეტესად მთარგმნელის მიერ ნაწამრობებში მოთხრობილი ფაქტებისა და პირების სუსტი ცოდნით. ტექსტში მთარგმნელი ხში-

⁸ H. Goussen, *Die georgische Bibelübersetzung: Oriens Christianus*, VI, Roma, 1906, გვ. 315—317.

⁹ ნ. ԱԼԻՃԵԱՆ, *Կիրիոն Կարողիկոս Վրաց, Վիեննա*, 1910, გვ. 290—291.

¹⁰ M. Tamarati, *L'Eglise géorgienne*, Rome, 1910, გვ. 241.

¹¹ Լ. ՄԵԼԻՔՍԵՏԻ, *Վրաց աղբյուրները Հայաստանի եկեղեցիի մասին*, I, Ցեր, 1934, გვ. 34—47.

¹² ნ. ԱԼԻՃԵԱՆ, *Նիქիշ վարդապետ և իւր Պատմութիւն Հայոց պատերազմի*, Վիեննա, 1936, გვ. 761—762.

¹³ *La Narratio de rebus Armeniae*, édition critique et commentaire par Gérard Garitte, Louvain, 1952, გვ. 130—133, 176—177, 226—228, 255—256, 269—271, 278—283, 300, 302.

რად უმატებს თავის განმარტებებს, რომლებიც უმრავლეს შემთხვევაში მცდარია.

ახალი პუბლიკაცია დაყოფილია პარაგრაფებად და დანომრილია რომაული ციფრებით. ტექსტის პარაგრაფებად დაყოფა შემდეგში გაგვიადვილებს ზუსტ მითითებებს, როდესაც თანდათანობით გამოვაქვეყნებთ არსენი საფარელის ტრაქტატის კომენტარებს. არსენის ტექსტის ამგვარ დაყოფას ჩვენ დავესესხეთ ჟ. გარიტს¹⁴.

¹⁴ La Narratio de rebus Armeniae გვ. 17—18.

თქუმული წმიდისა მამისა ჩუენისა არსენისი², მცხეთელ კათალიკოზისაჲ⁴, რომელი იყო სანაიბრთბან სამცხისათაჲ⁵, საფარით:

განყოფისათჳს ქართლისა და სომხითისა

I. კაცო ღმრთის-მოყუარენო, რომელი იშვებით ემბაზისაგან ცხოველისა, ყოვლად⁶ წმიდისა და დიდებულისა კათოლიკე ეკლესიისა⁷, სარწმუნოებასა ზედა წმიდისა სამეპისასა, რომელი დადევს წმიდათა მოციქულთა შეურყეველად, და ძირ-უბნ⁸ დათესულსა მათსა, ყოვლად ქცბულთა წმიდათა და მღვდელთ-მოძღუართა, ჳეშმარიტითა და წართლითა სარწმუნოებითა, და წამეს, ვითარცა⁹ ერთითა პირითა, ექუსთა მათ შინა კრებათა¹⁰, რომელთა მიერ პირველ ზრახვიდა თვთ თავადი ღმერთი, და განაწესეს¹¹ ესრეთ და გუასწავეს ჩუენ:

მამაჲ¹² ყოვლისა-მპყრობელი, დამბადებელი ყოველთა არსთა — ხილულთა და უხილავთა¹³; ძე¹⁴ მხოლოჲ¹⁵, მამისაგან შობილი უწინარეს ყოველთა საუკუნეთა, ნათელი ნათლისაგანი, ღმრთისაგან ჳეშმარიტისა შობილი¹⁶ და არა ქმნული, სწორი მამისაჲ¹⁷ და თანა-მოქმედად მამისა¹⁸ ყოველსავე, რომელმან აღსასრულსა ჟამთასა შეიმოსა სიმდაბლით უბოლური კაცებაჲ¹⁹ ჩუენი საშოსა²⁰ შინა წმიდისა ქალწულისასა, ჳუარს-ეცუა²¹ და მოკუდა ჳეშმარიტად და არა საოცრად, ბუნებითა კორცთაჲთა, და ღმერთებისა ძალითა აღდგა და თანა-აღადგინა²² დაცემაჲ²³ ჩუენი პირველი²⁴, ამალდა მუნვე მამისა, და კუალად²⁵ მოვიდეს²⁶ განსჯად ცხოველთა და მკუდართა დიდებითა²⁷, კორცითა შით, რომელ ჩუენგან მიიხუნა; და სული წმიდაჲ, უფალი ცხოველს-მყოფელი²⁸, მამისაგან გამომავალი და ძისა თანა თაყუანის-ცემული, თანასწორი მამისა და ძისაჲ²⁹, თანა-მოქმედად საუკუნეთა რომელი იტყოდა პირითა წინაწარმეტყუელთაჲთა ყოველსავე მომავალსა; და ერთი წმიდაჲ³⁰ და დიდებული კათოლიკე ეკლესიაჲ³¹, რომლისაგან განიდევნეს ყოველნი მწვალებელნი სიბრძნითა უკეთურებისაჲთა³², რომელსა შინა იდიდების წმიდაჲ სამებაჲ მარადის მართლითა აღსარებითა.

II. ხოლო ვითარ განდგეს სომეხნი მართლისა³² სარწმუნოებისაგან, ესე არს მიზეზი:

ვითარ ყოველთა კრებათა იპოვის ვინმე თითოჲ³³ წინააღმდეგომი საქმითა საეშმაკოჲთა და აზმნის ახალ-სახეობითა ღუარძლი წვალებისაჲ³⁴, ეგრეთვე წმიდასა კრებასა ქალკიდონისასა³⁵ გამოჩნდეს ორნი მგელნი მძევარენი,

1 თქმული B. 2 არსენ:სჲ A, არსენისი] + მოძღურისა B. 3 მცხეთე A. 4 კათალიკოზისა AB. 5 სრმცხისთა A, სამცხისთა B. 6 ყოვლად] შეილად AB. 7 ეკლესიისა B. 8 ძირ-უბნ] ძირ-უბნე A, ძირ-უბნენ B. 9 ვითარცა] ყოველთა B. 10 კრებათა B. 11 განაწეს A. 12 მამა B. 13 უხილავთა B. 14 ძე AB. 15 მხოლო B. 16 უწინარეს ყოველთა... შობილი—A. 17 მამისა AB. 18 მამისა] მათდა B. 19 კაცება B. 20 საშო ს A. 21 ჳუარს-ეცუა B. 22 თანა-აღადგინა B. 23 დაცემა B. 24 პირველი—B. 25 კუალად—A. 26 დიდებით B. 27 ცხოველის-მყოფელი A. 28 ძისა B. 29 წმიდა B. 30 ეკლესია AB. 31 უკეთურებისთა B. 32 მართლთა B. 33 თითო B. 34 წვალებისა AB. 35 ქალკიდონისა AB.

განჩემებულნი ეშმაკისანი — ეეტკჳი და დიოსკოროს. ვითარ არიოზ, მაკედონი-
ოს³⁶ და ნისტოროს სამთა³⁷ მათგან კრებათა დაიწყებულნი და წარ-
წყმდეს, ეგრეთვე ესე ორნი საწყალობელნი ჰ-ს-თა წინააღმდეგ საღმრთო-
ათა შურითა აღგზებულთა, რომელთა შორის მკვდრ იყო ქრისტე, და მათ მიერ
შეჩვენებულნი წარწყმდეს და მიზეზ ბოროტისა ექმნნეს ურიცხუთა სულთა
უბრალთა.

III. ხოლო ვითარ ზედა-მიიწიენით³⁸, გულისკმაჲ-ყავთ³⁹ — განყოფაჲ⁴⁰
სომეხთაჲ⁴¹ ქართლისაგან უეჭუელად⁴² აღწერე წიგნსა ამას შინა.

ჟამთა არკადი მეფისათა ბერძენთა ზედა და სომხითს მეფობასა არშაკისსა
იყენეს სომეხნი ნაწილად ბერძენთა, სჯულსა ზედა მათსა⁴³ მტკიცედ, ვითარცა
ასწავა მათ წმიდამან გრიგოლი პართელმან. და სიმხნით ეპყრა ქუეყანაჲ⁴⁴
მათ⁴⁵ ფრიადითა ღუაწლითა მოახლეობისაგან სპარსთაჲსა⁴⁶, და მეფენიცა
ბერძენნი შეეწეოდეს ლაშქრითა და ოდესვე მცველად უდგინან ძალითა დიდ-
თა მახლობელად.

და ესრეთ იყო საქმე მათი: ხოლო მეფემან არკადი, ძემან თეოდოსისმან⁴⁷,
დაიცონა საქმე მათი და მოერინეს სპარსნი სომეხთა და იოტნეს ქუეყანით
მათით. და ლტოლვილნი მრავალ ჟამ მწირობდეს ელეკეით კერძოთა ქუეყანათა
და ევედრებოდეს არკადის, რაჲთამცა მოუვლინა ძალი, რომლითა შეუძლონ
დაპყრობად ქუეყანაჲ⁴⁸ თჳსი; და არა ისმინა უფალმან ვედრებაჲ მათი. მაშინ
იძიეს ღონე სომეხთა და მოხარკე ექმნნეს სპარსთა. და არწმუნეს მეფესა სპა-
რსთასა ფიცისა მიერ და თავს-დებით მოწყუელაჲ⁴⁹ ბერძენთაგან და შეერთე-
ბად მათდა, და განიხარა ფრიად მეფემან ესე და მრავლითა სიხარულითა და
ბოძითა უკუნესა⁵⁰ ქუეყანაჲ მათი. და⁵¹ დაყვეს სომეხთა რაჲოდენიმე ჟამი
მშვიდობით მართლითა სარწმუნოებითა.

IV. ხოლო ეშმაკმან⁵², რომელი მარადის ჰბრძავს სიკუდილად კაცთა ნა-
თესავსა, აღძრა ნათესავი⁵³ უღმრთოჲ⁵⁴ ნისტორის წვალებისაჲ⁵⁵ და დიდძა-
ლითა ქრთამითა ოქრომასათა ითხოეს მეფისაგან კეთილად მიქცევად სომხი-
თნი⁵⁶ სჯულსა მათსა⁵⁷. და განდრიკეს გული მეფისაჲ⁵⁸ და არწმუნეს ესრეთ,
ვითარმედ: „რაჲამს პოონ ჟამი სომეხთა მიქცევად კუალად ბერძენთავე, არა ერი-
დნენ ყოვლადვე ფიცსა, არცა თავს-დებითა სიყუარულისათჳს და სიმტკიცისა
სჯულისა, და მოიკიცხოს საქმე შენი მათ მიერ. არამედ უცვალე სჯული და
დაჰჳსენ შორის მათსა სიყუარული უკუნისამდე, რომელიცა იქმნა მახითა
ეშმაკისაჲთა“. და აიძულნა მეფემან პეროზ სომეხნი მსახურებად სჯულისა
ნისტორის უღმრთოჲსაჲსა⁵⁹. ხოლო სომეხთა ყოვლადვე არა თავს-იღევს, არა-
მედ ჰრქუეს⁶⁰ მეფესა მოციქულითა ესრეთ, ვითარმედ: „ნუ იყოფინ ყოვლად
ესე ჩუენდა არა ხოლო ქუეყანისათჳს, არამედ თავთა და შვილთა ჩუენთა
ტყუეობისა⁶¹ და სიკუდილისა“.

ხოლო მეფე იქცა კუალად სხუად⁶² მანქანებად და განუცხადა საქმე თჳსი
განყოფისათჳს ბერძენთაგან და ესრეთ მიუვლინნა მოციქულნი, ვითარმედ:
„ერთი ორთაგანი ყავთ — ანუ გამოირჩიეთ ყოველთა ასურთაგან სჯული თჳნიერ

36 მაკედონიოზ B. 37 ამთა A. 38 ზედა-მიწიენით B. 39 ჟოთ B. 40 გაყოფა B.
41 სომეხთა AB. 42 უეჭუელად A. უეჭუელად B. 43 მათსა]—B. 44 ქუეყანა B.
45 მათა AB. 46 სპარსთა B. 47 თეოდოსისმან B. 48 ქუეყანა B. 49 მოწყუ-
ელა B. 50 უკუნ-ცა A, უკუნსა B. 51 და]—A. 52 ეშმაკი AB. 53 უღმრთო B. 54 წვა-
ლებისა AB. 55 [სომხ]ითა A. 56 ~ სომხთი სჯულსა მათსა მიქცევად B. 57 მეფესა AB.
58 უღმრთოჲსა B. 59 მიჰრქუეს B. 60 ტყუეობისა A. ტყუეობისა B. 61 ~ სხუად კუალად B.

მელქთამსა, რომელნი არიან სჯულითა ბერძენ, არუ დაუტევეთ ქუეყანა⁶² თქუენი და ივლტოდეთ ჩუენგან!“.

მაშინ სომეხნი შეწუხნეს ფრიად⁶³ ორსავე ამას სახესა ზედა და შეიპყრან ურვამან და იქმან⁶⁴ ანკწნობაჲ შორის მათსა მრავალთა დღეთა. და მიუგდეს საქმე ესე ნერსე კათალიკოზსა, რომელსა ეწოდა მიჩინ⁶⁵. და ჰრქუა მეფემან სომხთათჳსამან და ყოველმან ერმან, ვითარმედ: „უმჯობესი ჩუენი შენ უწყი-რაჲცა ჰბრძანო უმჯობესი, სულთა დაუყუდნებლად⁶⁶ დავემორჩილნეთ ბრძა-ნებათა შენთა“. ხოლო მან საწყალობელმან დაამონნა სულნი კორცთა და არა მიხედნა ყოველადვე საუკუნეთა გუემათა და შუებათა⁶⁷ და არა ისმინა კმაჲ უფლისაჲ სახარებისაგანი, ვითარმედ: „უკუეთუ ყოველი სოფელი შეიძინო და სული შენი მოიკლა, რაჲ მისცე მისი ნაცვალიო?“ არამედ აზრახა მსგავსი თვისი პირუტყუებარ⁶⁸. და ესრეთ ჰრქუა: „უმჯობეს არს ჩუენდა სიკუდილი, ვიდრე-ლა ეამსა ამას კულაღ-მიქცევაჲ⁶⁹ ბერძენთა და მეორედ დაგდებაჲ ქუე-ყანისა და მოწყუედაჲ⁷⁰ ჩუენი მწირობით“. და ყოველი ზრახებაჲ მისი იყო საწუთროჲ და ამპარტაუნად.

და მიუვლინეს⁷¹ მეფესა მწუხარებით და ითხოვეს სჯული იაკობთაჲ⁷², რა-მეთუ სსუანი ყოველნი ურჯრეს შეჰრაცხნეს. ხოლო „ცოდებაჲ მცირე აღორძინ-ლის⁷³ უფროჲს დიდისა უდებებასა⁷⁴ შინა“ — ვითარცა წერილ არს. ხოლო მე-ფე დაჯერებულ იქმნა და მოუვლინნა მოძღუარნი იაკობნი ბოროტნი ცხრანი, ვითარცა მელნი მცბიერნი⁷⁵, ვითარცა თქუა სიბრძნემან ღმრთისამან სოლომო-ნის მიერ. და მათ განრყუნეს [ქუეყანაჲ] სომხითისაჲ⁷⁶, შრომილი წმიდისა გრიგოლისი, მრავლითა ღუაწლითა და ცრემლითა მისითა მორწყული⁷⁷. რომელთა სახელები ესე არს: აბლიშო⁷⁸, პეტროზ მკაწრველი, სკჳონ ბოროტი, იაკობ. და თანა ჰქონდეს წიგნნი ფილაქსოსისნი, ივლიანესნი ალიკარნელისანი, ტიმოთე კუერნი⁷⁹ და სევეროს ნაბიკელი⁸⁰.

და ყვეს კრებაჲ ქალაქსა შინა ღვინს, და შესძინეს ხაჩეცარი (ესე არს⁸¹: სამწმიდარსსა შორის შეჰმადტეს⁸² ჯუარი, დააჩემეს ვნებაჲ ღმრთეების ძალსა უენებელსა⁸³, და უკუდაესა — სიკუდილი) და განდგეს მართლისაგან და ჰეშმარიტისა სარწმუნოებისა და უცხო იქმნეს და განისხნეს წმიდისაგან და დიდებულისა სამოციქულო კათოლიკე ეკლესიისა, რომელ არს თავი სარწმუნო-ებისაჲ⁸⁴ და დედაჲ⁸⁵ ყოველთა მორწმუნეთაჲ სიტყვსაგან უფლისა, რომელი უბრძანა წმიდასა მოციქულსა პეტრეს, ვითარმედ: „შენ ზედა ეგოს მტკიცედ სარწმუნოებაჲ ჩემიო“. ჰეშმარიტად უცხო იქმნეს ცოდვითა მათითა დედისა-გან ღმრთისა⁸⁶ და განაწესეს არაჯორი მუნვე ღვინს, რამეთუ თქუეს: „ესე არს დღე პირველი სარწმუნოებისა ჩუენისაო“. და შესძინეს კულად ბოროტი ბო-როტსა და ნებით დაიწყენეს თავნი, რაჲთა არა ეზიარნენ კრებასა⁸⁷ ქალკილო-ნისასა. და განისხნეს სრულიად პირისაგან ღმრთისა⁸⁸, რამეთუ პირველთა მათ შინა და რომელთა ენუქის ძე⁸⁹ ებერისა, გინა ნაქოროსთა კაცნი. შეპყრობილნი ფრიადითა საცთურიითა ეშმაკისაჲთა⁹⁰, შეკრულ იყვნეს მსახურებითა კერ-

62 ქუეყა ა B. 63 ფრიად ყოვლად B. 64 შეიქმნა B. 65 მეჩინ A. 66 სულთა დაუყუდ-ნებლად ჩუენითა დაუყოვნებლად A. 67 შუებათა A, შუშბითა B. 68 პირუტყუებარ AB. 69 მიქ-ცევა B. 70 მოწყუედა A, მოწუედა B. 71 მოუვლინეს B. 72 იაკობთა A. 73 აღორძინ-ლის B. 74 უღბადსა AB. 75 [მცბ] იერნი A. 76 სომხითისა B. 77 მორწყული A. 78 აბლიშო A, აბ-ლიშო B. 79 კუშრინი AB. 80 ნაწიკელი A. 81 ესე არს — B. 82 შეგჳმადტეს B. 83 უენებელ A. 84 სარწმუნოებისა AB. 85 დედა A, დედა B. 86 ღმრთისა უკუე B. 87 კრებასა B. 88 განის [ხნეს... ღმრთისა] A. 89 ზე A. 90 ეშმაკისაჲთა ერისა მიერ B.

პათათა და ვითარცა ბნელსა შინა ფეშუები⁹¹ და⁹² ფილოსოფოსობისა რამესე მიღევნი⁹³ მიდრკეს ბოროტად და დაავიწყდა ღმერთი; გრ⁹⁴ თუ სიგრძოლასაგან ჟამთაჲსა დავიწყებულ იქმნა შორის მათსა ჯსენებაჲ ღმრთისაჲ გარნა სულგრძელებითა ღმრთისაჲთა ხოლო ჰურიათა და მწვალბელთა შეეჩქუეფა ბნელი, სიტყჳსაებრ იობისა; მოეხვია ჰრული თუალთა და დაბრმა უგულისჴმოჲ გული მათი; ჰხედვიდეს⁹⁵ ყოველსა დიდებასა ღმრთისა და პირის-პირ მტერად აღუდგეს კეთილთა და მადლთა მისთა მინიჭებულთა: „ოჲ, ფრიადსა მას მეცნიერებასა და გარდარეულსა სიბრმესა“, ვითარცა თქუა საღმრთოჲმან წიგნმან.

V. და ვითარცა იხილეს კათალიკოზმან ქართველთა კვრიონ მცხეთისამან და კათალიკოზმან ჰერთა აბაზ,⁹⁶ რამეთუ კელითა აბდიშო⁹⁷ ასურისაჲთა კრებაჲ ყუცს სომეხთა ქალაქსა⁹⁸ დვინს⁹⁹ და შეჩუენებულნი¹⁰⁰ განდგეს აღსარებისაგან წმიდისა კათოლიკე ეკლესიისა და განეყენ¹⁰¹ნეს ოთხთა საპატრიარქოთაგან და გარდაქციეს აღთქუმაჲ¹⁰² იგი, რომელი დაუღვა წმიდამან გრიგოლი კესარია ეკლესიასა, უკუნისამდე არა განშორებად მისგან ჴელთ-დასხმაჲ¹⁰³ ებისკოპოსებისაჲ¹⁰⁴ სომხითისაჲ ო. და რამეთუ სომხითმან ბრძანებაჲ მოიღო სპარსთა მეფისაგან ჴელთ-დასხმაჲ¹⁰⁵ ებისკოპოსებისაჲ თავით თჳსით, ესე რაჲ ცნეს ჴეშმარიტად კვრიონ კათალიკოზმან, აბაზ ჰერთა კათალიკოზმან და გრიგოლი სივნელთა ებისკოპოსმან¹⁰⁶, და იქმნა ცილობაჲ დიდი შორის სომხითისა და ქართლისა. ქართველნი ეტყოდეს, ვითარმედ: „წმიდამან გრიგოლი საბერძნეთით მოგუტა ჩუენ სარწმუნოებაჲ, რომელი თქუენ დაუტევეთ აღსარებაჲ მისი წმიდაჲ და დაემორჩილენით აბდიშოს¹⁰⁷ ასურსა და სხუათა ბოროტად მწვალბელთა. და სერაბინთა¹⁰⁸ იგი სამწიდაარსობით დიდების-მეტყუელებაჲ¹⁰⁹ შეაშფოთეთ და უტორცოსა, გამოუთქმელსა წმიდასა სამებასა შორის ჴადაგეთ ჴუარი და ენებაჲ ვითარცა საბელაიანობთა¹¹⁰, და იქმნენით მოწაფე ბოროტთა მოძღუართა და არა დაემორჩილენით სარწმუნოებასა წმიდისა გრიგოლსა, დააჩემეთ ენებაჲ უვნებელსა სამებასა¹¹¹, ვითარცა მოგცა განცოფებულმან მკაწრვალმან პეტროზ ანტიოქელმან“.

მაშინ სომეხთა შეასმინეს ქართლი მეფესა თანა სპარსთასა, ვითარმედ ჰრომთა უპყრია სარწმუნოებაჲ. და ესე ცილობაჲ იყო შორის სომეხთა და ქართველთა¹¹² დღეთა ნერსე კათალიკოზისა სომეხთასა და აღსრულებასა ნერსესსა. ნერსე, რომელსა ეწოდა „შუაჲ“, განიდა ბოროტად ცხორებისაგან და დაჯდა აბრაჰამ საყდარსა¹¹³ მისსა. და განდევნა კვრიონ ქართლისა კათალიკოზმან¹¹⁴ მოსე ებისკოპოსი¹¹⁵ ცურტავეისაჲ საყდრისაგან თჳსისა, რომელი დაედგინა წმიდასა შუშანიკს¹¹⁶ ნაწილსა თანა სომხითისასა. და ითხოვა აბრაჰამ კვრიონისგან საყდარი მისი, ხოლო იგი არა ერჩდა მას. და განზუნდა ცილობაჲ იგი შორის მათსა, და მოუწოდა აბრაჰამ მღღელთა არარატისათა¹¹⁷ და ჰრქუა მათ: „ანუ შეაჩუენეთ¹¹⁸ კრებაჲ ქალკილონისაჲ, ანუ განედით სამკვდრე-

91 ფეშუებითა AB. 92 და] + და A. 93 ჰხედვიდეს B. 94 კათალიკოზმან ქართველთა... ჰერთა აბაზ] ქართველთა და ჰერთა კათალიკოზმან კვრიონ მცხეთისამან AB. 95 აბდიშო AB. 96 ქალაქსა] ქუეყანასა A. 97 დვინს AB. 98 შეჩუენებულნი AB. 99 აღთქმა B. 100 ჴელთ-დასხმა B. 101 ებისკოპოსებისა A, ეფისკოპოსებისა B. 102 ჴელთ-დასხმა B. 103 გრიგოლი სივნელთა ეპისკოპოსმან] — A. 104 აბდიშოს A. 105 სერაბინთა AB. 106 დიდების-მეტყუელებანი B. 107 საბელაიანობა A. 108 სამებასა B. 109 ქართველთა A. 110 საყდარსა] + ჴელა B. 111 კათალიკოზმან] + და A. 112 ებისკოპოსი B. 113 შოშანიკს B. 114 არარატისათა A. 115 შეაჩუენეთ A. შეაჩუენეთ B.

ბელით თქუენით!“ და რომელნი დაემორჩილნეს, ვითარცა წერილ არს, „დიდება ურთიერთას“¹¹⁶ მიიღეს და დიდებაჲ მხოლოესა ღმრთისაჲ¹¹⁷ შეურაცხევს“, და შეაჩუენეს წმიდაჲ იგი კრებაჲ და ჭუარი შორის წმიდასა საგებასა დააწესეს და რომელნიმე არა დაემორჩილნეს და განისხნეს სამკვდრებელით მათით და უცხოებით აღესრულნეს.

VI. შემდგომად აბრაჰამისა დაჰდა კომიტოს, რომელი იყო მდიდარ და მოხარკე სამოსელთა და საკედართა ზედა, რომელიცა თუალთაგან პატროსანთა ბივირლთა შეამკობდა თავსა კუერთხისაჲ¹¹⁸. ამან უფროჲს ყოველთასა შესძინა ცილობაჲ კრებასა ზედა¹¹⁹ ქალკიდონისასა. და მისცა შვიდი საეპისკოპოსო¹²⁰ კელსა ქუეშე ჰერთა კათალიკოზისასა და შეიერთა იგი და შეჩუენებად¹²¹ სცა კრებაჲ ქალკიდონისაჲ¹²²; და მისცა ჭუარი სიენელთა ეპისკოპოსსა, რაჲთა ვილოდის ჭუარითა წინაჲმე მისსა ვითარცა კათალიკოზი და განუფართნა ნაწილნი მისნი; და კუალად სხუათაცა ეპისკოპოსთა განუერცნა ნაწილნი მათნი და ესრეთ შეიერთა ყოველი სომხითი წინა-აღმდგომად კრებისა ქალკიდონისაჲსა, და მაჲრეგუემელი¹²³ ვინმე, დაწყეული იოჰანე, რომელსა ეწოდა რეცა-მოძღუარ, აღკურა წიგნითა წინა-აღსადგომელთა კრებისათჳს წმიდისა ქალკიდონისაჲსა და აღუთქუა მას შემდგომად თჳსა დაჰდომაჲ¹²⁴ საყდარსა მისსა, და თარგმანებად სცნა წიგნნი მწვალებელნი: ტიმოთე აღექსანდრიელიჲანი, რომელსა ეწოდა „ეუერნი“,¹²⁵ და პეტროზ¹²⁶ მკაწრვალისანი, რომელსა ეწოდა „მგელი“, და სევეროსისნი და სხუთა მწვალებელთანი. და სახელად დაწერნა: „თქუმულნი“¹²⁷ მართლმადიდებელთა მოძღუართანი — წმიდისა საპაქისი და მოსესი“, და ამით ტყუილთა¹²⁸ დააჰერა ქუეყანაჲ ყოველი სომხითისაჲ¹²⁹ და მრავალნი საკითხავნი გამოთქუნა და სახელ-სდვა თჳსად და ეგრეთვე კანონნი და წესნი პირველნი ცვალნა და თვთ დაუსხნა მრუდნი, რომლითა აიშალა ძუელი და ვერ დაამტკიცეს ახალი, არამედ ყოველი კაცი თჳს-თჳს სახეობს ვიდრე მოაქამომდე. და ესე ყოველი ქმნა კელითა განცოფებულისა იოჰანე მაჲრეგუემელისაჲთა¹³⁰, და რომლისათჳს დაშურა, ვერ მოეთხვა ჭორციელსაცა საწადელსა მისსა, რამეთუ ესე ყოველი ბოროტი საყდრისათჳს იძმატუა და აააჲ¹³¹ ირგო.

არამედ ქრისტეფორე ვინმე დაჰდა, რომელი იყო მტერ მაჲრეგუემელისაჲ¹³², და განმწარდა სულითა იოჰანე. და კუალად გარდააგდეს იგი მიზეზითა რაჲთამე და ელხინა იოჰანეს. და აქაჲთცა¹³³ არა მიხუდა საყდარი, რამეთუ ეზრა დაიპყრა და უფროჲს¹³⁴ შეაწუხა ჭული მისი მზაკუვარი, რამეთუ „ნებაჲ მოშიშთა მისთაჲ“¹³⁵ ყვის უფალმან“, ხოლო „უეტუთრნი დღედ რისხვსად“¹³⁶ დაჰმარხნის“. და ესევეთარითა ზაკუეითა განდიდნა პირველმოქსენებული იგი კომიტოს და ეუფლა ნაწილსა ზედა წმიდისა გრიგოლისსა, და მაჲრეგუემელისა¹³⁷ მიერ აღაესო¹³⁸ ქუეყანაჲ სომხითისაჲ¹³⁹ სიკუდილისა მომატყუებელითა¹⁴⁰ სწავლითა.

VII. აქა უკუე¹⁴¹ აღესრულა ჩუენებაჲ იგი წმიდისა გრიგოლისი, რომელი აუწყა მას სულმან წმიდამან, ვითარმედ: „რომელნიმე ცხოვართაგანნი უკუენიქცეს და მგელ იქმნნეს და ზედა მოეტევენს ცხოვართა და დაბძარნეს უწყა-

116 ურთიერთარს A. 117 ღმრთისა AB. 118 კუერთხისასა AB. 119 კრებასა ზედა—A. 120 საეპისკოპოზო A. 121 შეჩუენებად A. შინზიდ B. 122 ქალკიდონისა B. 123 მაჲრეგუემელი AB. 124 დაჰდომა B. 125 კუტრნი AB. 126 პეტრეს A. 127 თქუმულად AB. 128 ტყუილთა A. 129 სომხითისა A. 130 მა.რეგუემელისათა AB. 131 არა B. 132 მაჲრეგუემელისა AB. 133 აქაჲთცა B. 134 უფროს B. 135 მისთა AB. 136 რისხვად A. 137 მა.რეგუემელისა AB. 138 აღესო AB. 139 სომხითისა AB. 140 მომატყუებელითა A, მომატყუებელთა B. 141 უკუე AB.

ლოდ“. ეგრეთვე აღესრულა ჩუენებაჲ იგი¹⁴² წმიდისა საპაქისი¹⁴³, რომელ იხი-
ლა¹⁴⁴ ბირთვ ოქროსაჲ¹⁴⁵ და ინაფორი ზედა წმიდასა საკურთხეველსა. რამე-
თუ აკოცასა თანა მეფობისა არშაკთაჲსა აელო მღღელობაჲცა წმიდისა გრი-
გოლის ნათესაჲსა¹⁴⁶ და ეყენნეს ქარტასა მას ოქროწერილნი და როარდაგ-
ნი¹⁴⁷; და შეკორცილმან დაიპყრა ადგილი იგი ოქრო-ბრწყინვალეთაჲ¹⁴⁸ (ეს.ე
არს: რომელნი შეუდგეს მამრეგუმელისა¹⁴⁹ მოძღურებასა¹⁵⁰).

ხოლო არამცირელი აღთქემაჲ¹⁵¹ ყო ხუასრო მეფემან ნერსე კათალიკოზისა
შოჰართ, რომელსა ეწოდა „შუაჲ“¹⁵² (ესე არს სომხურად „მიჯინ“), რომლითა
შეარყია უგულისკმოჲ¹⁵³ გული მისი, ქმნა კრებაჲ პირველი დვინს და განეშო-
რნეს სჯულითა ბერძენთა და იერუსალემს¹⁵⁴ ხოლო ქართლი ყოველი და მე-
ოთხედი სომხითისაჲ¹⁵⁵ განეყენნეს ჯელთ-დასხმასა მღღელობისასა სომეხთაგან,
არამედ ჰერნი და სივნელნი ჟამ ერთ განეყენნეს და კუალად შეერივნეს ნერ-
სეს ვისმე, რომელი წუერთა¹⁵⁶ ოქრო-ცხებულს¹⁵⁷ ჰყოფდა.

VIII. ქმნა კრებაჲ სომეხთა კათალიკოზმან იოჰანე¹⁵⁸ მანაწყერტს¹⁵⁹ და
წყლისა¹⁶⁰ რთეაჲ¹⁶¹ და ჰურისა ცომი გააშორნა წმიდასა საიდუმლოსა¹⁶², და ბა-
ლარჯი და ურწყომ დაამტკიცა, რომელი არა ესწავა წმიდათა კრებათაგან
პირველთა, და წინა-აღუდგა¹⁶³ საღმრთოთა წერილთა, რომელსა იტყვს წმიდაჲ
მოციქული: „სამნი არიან, რომელნი წამებენ: სული, სისხლი და წყალი“. რა-
მეთუ წყლითა ნათელ-ვილებთ ერთგზის ცხობებად საუუუნოდ და ყოვლადვე
განჰვაზავებთ კეთილად მსახურებითა სასუმელსა მას¹⁶⁴ წყლითა და ვეზიარე-
ბით მისატევებლად და საკსრად. და სოლომონ თქუა: „უსხი თჳსი დაკლა და
განანავა ტაყუკითა თჳსითა ღვნოჲ და მორწმუნეთა ჰრქუა: მოვედით და სუთ
ყოველთა“. და დიდი ათანასი იტყვს, ფსალმუნსა განჰმარტებს¹⁶⁵: „სასუმელი,
ჯელთა შინა უფლისათა, ურწყული საესე არს სხმულითა. ურწყოჲ¹⁶⁶ ღმრთე-
ებასა მოსწავებს და სხმული იგი — კაცებასა (ესე არს წყალი), რამეთუ პირველი
სიმდაბლე ღმრთეებასა თანა შერევნაჲ¹⁶⁷ იყო უძღურისა ბუნებისა ჩუენისაჲ¹⁶⁸.
და ესე მოასწავებს ორსა ბუნებასა¹⁶⁹ ღმრთეებისა და კაცებისა ქრისტჳსა.
და ამით ჯერ-არს განზავებაჲ ღვნისაჲ¹⁷⁰“. და ეპიფანე კჳპრელი მოასწავებს ამა-
სვე სახესა, რომელ იტყვს: „შენ ხარ მღღელ უკუნისადმე წესსა მას ზედა მელ-
ქ-ზედეკისსა, რამეთუ მელქიზედეკ პურსა და ღვნოსა შესწირიდა არა უცო-
მოსა, არცა¹⁷¹ ურწყოსა, და ამისთვის¹⁷² გვანით მისი მღღელობისა სახე“. და
წმიდაჲ ბასილი იტყვს წმიდათა საიდუმლოთა მეორესა, ვითარმედ: „აღილო
პური და ამალეზებული მიგიპყრა შენ, ღმერთსა-მამასა; აკურთხა, განტენა და
მისცა მოწაფეთა. აგრეთვე სასუმელი, მოსთულებელი ვენაქისაჲ¹⁷³, აღილო, გა-
ნაზავა და მისცა კურთხეული მოწაფეთა თჳსთა“.

IX. ხოლო მრავალსახე იყვნეს წვალეზანი მათნი — საბელიანოსნი, იაკო-

142 იგი]—A. 143 საპკისი A. 144 იხილა A. 145 ოქროსა B. 146 ნათესაჲსა AB.
147 რადგნი AB. 148 ოქრო-ბრწყინვალეთა A, ოქრო-ბრწყინვალეთა B. 149 მაირეგუ-
შმელისა A, მარეგუმელისა B. 150 მძღობსა A, მოძღურობასა B. 151 აღთქემა B. 152 შუაჲ
AB. 153 უგულისკმო B. 154 იერუსალემს AB. 155 სომხითისა AB. 156 წუერთა AB.
157 ოქრო-ცხებულ A. 158 იე AB. 159 მწყერტს AB. 160 წყისა A. 161 რთეა B.
162 სა ღუმლოსა A. 163 წინააღუდგაქ სი A. 164 წყლითა ნათელ-ვილებთ... სასუმელსა
მას]—A. 165 განმარტებს B. 166 ურწყო B. 167 შერევნა AB. 168 ჩუნისა AB.
169 ბუნებასა AB. 170 ღვნისა AB. 171 არამედ B. 172 მისთვის B. 173 ვენაქისა AB.

ბისნი და ტიმოთე კუერნისნი¹⁷⁴, რომელთა სენი მანიქეველთაჲ¹⁷⁵ ეპყრა, განშორებულნი ყოვლისა სიმართლისა და კანონისაგან¹⁷⁶; რამეთუ ამათ¹⁷⁷ ჳელი ალიკარნელისა მომკუდარისა დაიდევს მოწამედ თავსა, ოდეს მოყუასთა მისთა ორთა არა აქუნდა მოწამე, და მამათა თქლეს, ვითარმედ: „სამთა ჳერ არს წამე-ბაჲ სარწმუნოთაჲ“. მათ, ვიდრე არა დაეფლა ივლიანე, აღიღეს ჳელი მისი და დასდევს¹⁷⁸ მოწამედ თავსა ზედა ერთისა¹⁷⁹ მათგანისასა, რომლისათჳს სახელ-ედების¹⁸⁰ ვიდრე მოაქამოდე „ჳელ-ნამკუდრევენი“.

და ესრეთ დლითი-დღე შეურაცხ-იქმნეს და მოაკლდებოდეს¹⁸¹ მწეალე-ბელნი იგი და არა აქუნდა აღვილ, სადამცა¹⁸² იკურთხეს ეპისკოპოსი. და განი-სმა სომხითისა, ვითარმედ განდგეს სარწმუნოებისაგან წმიდისა გრიგოლისა და ჳელ-დასხმისაგან კესარიისა, ვითარცა ესწავა მისგან. და მიუღლინეს ნერშაპუს, ტარონისა ეპისკოპოსსა, რომელი დაედგინა სპარსთა მეფესა, ორთა თანა მო-ყუასთა მისთა, და ჳრქუეს¹⁸³, ვითარმედ: „ყოველი ჳარდაიქცეს ერთბამად და აღიღეს ნისტორის წვალებაჲ, და კრებაჲ ჳალკიდონისაჲ¹⁸⁴ დაამტკიცეს. და ჩუენ არა გუაქუს საყდარი, სადა ჳელნი დავისხნეთ. და მივჳმართეთ შენსა კე-თილად მსახურებასა, რაჲთა დაგვდგინენ ჩუენ ეპისკოპოსნი“.

რამეთუ ყოველთა ცნეს გარდაქცევაჲ¹⁸⁵ მათი წვალებად, და რამეთუ სპა-რსთა¹⁸⁶ მეფენი¹⁸⁷ აიძულებდეს სომეხთა, რაჲთა განეშორნენ ბერძენთა სარწ-მუნოებასა, ვითარ პირველ ვაქსენეთ¹⁸⁸, და რაჲთა სიძულილი შთავარდეს შო-რის მათსა განშორებითა¹⁸⁹ სჯულისაჲთა და ამით უმეტეს მორჩილ იყვნენ სა-მეფოსა სპარსთასა, და ჳრთამი დიდძალი აღუთქუან¹⁹⁰ წინამძღუართა სომეხთა, რაჲთამცა იქმნა ევრე.

რაჲამს აღებულ იყო მღდელთ-მოდღურებაჲ გრიგოლის სახლისაგან. და აუწყა ნერშაპო ეპისკოპოსმან ნერსე კათალიკოზსა, რომელი იყო აშხარაკა-ლი¹⁹¹ (ესე იყო ბოროტად მწეალეველი) და პეტრეს ვისმე ჳერდულსა, სხუათა-ცა ეპისკოპოსთა და აზნაურთა, და ბრძანეს მეორედ კრებაჲ დიდი ყოფად¹⁹² მუნვე დვინს მისვე ნერსეს ზე, წელსა მეორესა, და მეათოთხმეტესა წელსა ის-ტვნიანე მეფისასა, წელიწადსა მეორესა ხუასრო სპარსთა მეფისაჲ; წელიწადსა მას, რომელსა იწამა წმიდაჲ იზიდ-ბუზატ¹⁹³. და კუალად შეაჩუენეს წმიდაჲ იგი კრებაჲ ჳალკიდონისაჲ, სახელ-სდევს ნესტორიანი სიტყჳსაებრ აბდიშო¹⁹⁴ უღმრთოჲსა, და მასვე წელსა განაცხადეს წიგნი იგი, თარგმნილი ტიმოთე და ფილაქსონ მწეალეებელთანი (რომელნი იყვნეს ასურ), რომელნი პირველვე აღ-წერნეს წინა-აღსადგომელად ჳალკიდონისა და ორთა ბუნებათა ჳრისტჳს ღმრთისათა, და კუერნისა¹⁹⁵ წერილთა მორჩილ ექმნნეს სიკუდილად თავთა მათ-თა. და თქუეს ერთი ბუნებაჲ სიტყჳსა ღმრთისაჲ და კოოცითა და უკუდავითა ბუნებითა ჳადაგეს ჳრისტე ჳუარცუმულად და მომკუდარად (ესე არს: ჳეჳმა-ტეს ჳუარი¹⁹⁶ წმიდაო ღმერთოჲსა, რომელ არს ზაჩეცარი, სიტყჳსაებრ პეტროზ ანტიოქელისა, რომელსა საბელისი აქუნდა სენი) და განსაზღვრეს შეჩუენებით კიდე-განდგომაჲ¹⁹⁷ მართლისაგან სარწმუნეობისა. და პირველ-მოქსენებულნი¹⁹⁸

174 კუერნისნი B. 175 მანიქეველთა A, მიქეუ B. 176 სიმართლისაგან და კანონისა B. 177 ამნი A. 178 დასვა B. 179 თისა A. 180 სახელ-ედები A. 181 მოკლდებოდეს A. 182 აქუნდა [აღვილი, ს] ადამცა A. 183 მიქეუ B. 184 ჳალკიდონისა AB. 185 გარდა-ჳეცა B. 186 სპარსნი B. 187 მეფენი—B. 188 ვახსენეთ A. 189 გამოშორებათა A. 190 აღუთქუნ A, აღუთქნ B. 171 აშხარაკლი A. 192 ყოფად და A. 193 იზიდ-ბუზატ B. 194 აბდიშო AB. 195 კუერნისა A, და ორთ... კუერისა—B. 196 ჳი B, ჳუარი—A. 197 კიდე-განდგომა AB. 198 პირველ-მოქსენებულნი A.

იგი მწვალებელნი მოძღუარნი წარავლინეს ყოველსა ასურეთსა ხარებად უკუნი-
სამდე, პერობად ერთობით მწვალებაჲ მათი და მეტრაპოლიტად¹⁹⁹ თვსად დაიდ-
გინეს²⁰⁰ ალიკარნელისაჲ²⁰¹ მის²⁰² კელმოპედარისაჲ²⁰³, და ზოგთა აბლი-
შოჲს²⁰⁴ კერძთაჲ²⁰⁵, სხუაჲ ვინმე.

X. ხოლო ყოვლადვე არასაღმად აქუნდა წამებაჲ პირველ მამათაგან და
კრებათა²⁰⁶ წინა-აღმდგომად კრებისა ქალკიდონისაჲსა და ორთა ბუნებათა²⁰⁷
უფლისა²⁰⁸ ჩუენისა იესუ²⁰⁹ ქრისტესთა, და თვთ იცოდეს²¹⁰ საღმობაჲ გულისა
მათისაჲ²¹¹, რამეთუ განშორებულ იყვნეს ჭეშმარიტებისაგან, რომელი ესწავა წმი-
ლისა გრიგოლისგან მართალი და სამიოდენ წელი გარდასრულ იყო კრებითგან
ქალკიდონისაჲთა²¹² და მერმე წმიდაჲ საპაჲ და მასტოც შვილისშვილნი²¹³ გრი-
გოლისნი, და ყოველნი მოწაფენი მათნი, და მოძღუარნი მათნი, რომელ-
თა პირველნი წიგნნი თარგმნნეს ნეტართა ლეონტი და იოსებ, წინა-
ზილუართა სომხეთისათა, და სხუათა ურიცხუთა წმიდათა, და იფქლი წმი-
დაჲ დასთესეს მათ შორის, ხოლო მათ ფიცხელი ეკალი ზეფსით განაწონეს
სულთა მათთა და ერსა უბრალოსა, და თვთ მოსე ქერდულმან მიუთხრა წარ-
წყემდაჲ²¹⁴ მათი და არცა მისი ისმინეს.

XI. ამისა შემდგომად გარდაკდეს ჟამნი რაოდენნიმე. მოკუდა ვაჰან მამ-
კუენი²¹⁵, რომელმან სიმკნითა თვისითა დაიპყრა მარზაპნობაჲ სპარსთაგან და
ძებნა სამართალნი ქრისტეანეთანი, თრდატ მეფისაგან²¹⁶ დადებულნი წესნი ეკ-
ლესიათანი და გლახაკთანი, უკუ-მოიხუნა²¹⁷ სოფელნი და უხარკოდ განათავი-
სუფლნა.

აქამდგან სპარსთა მარზაპანთა დაიპყრეს სომხითი და შეურაცხ-იქმნა წესი
საქრისტიანოჲ, და ეკლესიათა განგებაჲ აღიკოცა²¹⁸, და აზნაურთა კელმწიფებაჲ
დაეცა სპარსთა მარზაპანთაგან, და კათალიკოზნი და ეპისკოპოსნი²¹⁹ განდრკეს
სიძართლისაგან და კადნიერებაჲ მოიღღეს სპარსთაგან წინა-აღმდგომად აზნაურ-
თა, და ხარკსა სოფელთასა თვთ გარდაიქდიდეს, რამეთუ ეპისკოპოსთა და ქო-
რეპისკოპოსთა მიანდევს ქუეყანაჲ²²⁰, ვითარცა მორჩილთა მეფობისა სპარსთა-
ჲსა²²¹. და რომელთამე კათალიკოზთა და ეპისკოპოსთა მეფენი სპარსთანი დაიშ-
ვილნეს და ძეობილად უწოდდეს კავადს და ხუასროს. რომლისათვისცა მსაჯუ-
ლებაჲ მთავრობისაჲ²²² თვთ მიიტაცეს და არა სამართლისაებრ კანონთაჲსა²²³,
არამედ თვისისებრ ნებისა იქცეოდეს და საკმარი ეკლესიათაჲ²²⁴ არა ვითარ
დაწესებულ იყო ეკლესიათათვის, არამედ საწმარად თვსა და კაცთა საჩუენებელად
განაბნევდეს, რომლისათვის ეპისკოპოსნი ყოველნი და მამასახლისნი ყოველნი
მიქცეს ღმრთისა გასარიხელსა ამაოჲა შესაძინელსა²²⁵ სათნოებითა მეფეთა
ულმართოთაჲთა²²⁶. და მერმე აზნაურნი და ერისაგანნი მიბაძვირთა²²⁷ მათითა გა-
ნეშორნეს ყოვლადვე კანონთა, განწესებულთა წმიდისა ზერსტისთა²²⁸ და წმიდი-
სა საპაკისთა, რომელ²²⁹ ღღეთა ვაჰან მამკუენისათა²³⁰ დაესხნეს²³¹, ერთგზის
წელიწადსა შინა სახლთა ყოველთა დიდებულთასა ყოფად საკსენებელი²³² ერ-

199 მეტრაპოლიტად A. 200 დაადგინეს B. 201 ალიკარნელისა B. 202 მისი იგი AB.
203 კელმოპედარისა B. 204 აბლიბო ს A, აბლიშოს B. 205 კერძთა A. 206 კრებათა B.
207 ბნ-ბ.თა B. 208 უფლისა B. 209 იესუ—A. 210 იცოდეს A, ცოდეს B. 211 მათი-
სა AB. 212 ქალკიდონისათ B. 213 შვილიშვილნი A. 214 წარწყმედა B. 215 მამკუენი
AB. 216 მეფობიან AB. 217 უკ-მოიხუნა B. 218 აღკოცა AB. 219 ეპისკოპოსნი B.
220 ქუეყანა B. 221 სპარსთასა AB. 222 მთავრობისა AB. 223 კანონთასა B. 224 ეკლესი-
ათა AB. 225 შ-მსახლისნი A. 226 შესძინელსა A. 227 უღმრთოთა A, უღმრთოთათა B.
228 მბა ძვითა B. 229 ნერსესთა AB. 230 რაი(?) A, რა B. 231 მამკუენისათა AB.
232 დაესხნეს B. 233 სახსენებელი A.

თისა ვისმე წმიდათავანისა, რაითა განისუენონ²³⁴ გლახათა, სნეულთა და კირ-
ვეულთა, ობოლთა და უპოვართა²³⁵ ალაპითა სასლთა შინა მათთა საღიდებელად
ღმრთისა.

ესე ყოველი განაქარეს თავთა თვსთა შესაძინელისათჳს²³⁶ და დაქსნდა²³⁷
და დაირღუა ყოვლისა სულიერისა კეთილისა ჩუეულებად²³⁸ და წესი. და დაიმ-
კვდრა ბოროტმან მიღუნდელად²³⁹ დღედმდე და იქმნეს საეპისკოპოსონი ვი-
თარცა საკერპონი. და მივიდიან აზნაურნი კარად საეპისკოპოსოდ და არა ჰპოვი-
ან²⁴⁰ ჟამი შესლვად, და შეიქციან სირცსკლეულნი, ვითარცა კარისაგან სპარ-
სთა მარზაპანთაჲსა²⁴¹ და უფროჲსლა²⁴², რომლისათჳს ვერლარა დაითმინეს შე-
ურაცხებაჲ იგი ფრიადი²⁴³.

XII. ვარდან მამკუენმან²⁴⁴, რომელსა „ჩოქხი“ ეწოდა (რომელ არს „ურჩი“) და ნათესავთა მისთა, აზნაურთა შერაცხილთა, მოკლეს სურენ ვინმე, მარზაპანი სპარსი, და სახლები მისი²⁴⁵ მოწუეს²⁴⁶ ცეცხლითა; და დედა-წულითურთ ლტოლვილნი წარვიდეს კოსტანტინეპოლის²⁴⁷, და წარვიდეს და შეიწყნარნა კეთილად²⁴⁸ მეფემან²⁴⁹ ისტენიანე. ხოლო ივინი არა ეზიარნეს მათ თანა. და დაუკვრდა მეფესა ესე და ივითხა მიზეზი. ხოლო მათ უთხრეს, ვითარმედ: „ცი-
ლობაჲ იქმნა კრებისათჳს ქალკიდონისა, და მოძღუართა²⁵⁰ ჩუენთა არა შეი-
წყნარეს“. და ბრძანა მეფემან მოწოდებაჲ მოძღუართა²⁵¹ და ეპისკოპოსთა სომ-
ხითისათა, რაითა გამოიკითხონ და ცნან მართალ.

და შემოკრბა²⁵² კრებაჲ დიდი კოსტანტინეპოლის და²⁵³ ფრიადი გამოწუ-
ლილვაჲ²⁵⁴ ყვეს. და განმართლდა სამართალი და აღიარეს ყოველთა ერთობით
კრებაჲ ქალკიდონისაჲ²⁵⁵. და თვთ სომხთიან ყოველმან დაწყევეა და შეაჩუენ-
ნეს მგობარი²⁵⁶ მისი და შეერთნეს მათ თანა, და ითხოვეს მეფისაგან კეთილად
დასაველისა²⁵⁷ კარი სოფიაჲსა²⁵⁸ აღშენებად²⁵⁹ ფასითა თვსითა, რამეთუ მას
ოდენ ჟამსა აშენებდეს მას. და მიანიჭა მეფემან საწადელი მათი, და მათ მისცეს
ფასად შენებისა ვეცხლი წმიდაჲ ათი ბეკრი და სახელად უწოდეს კარი სომხითი-
საჲ²⁶⁰ ვიდრე მოაქამომდე.

და მოიქცეს კრებისა მისგან და მოიწივნეს სომხითს და რომელთამე გულს-
მოდგინედ შეიწყნარეს და დაემორჩილნეს ერთობასა²⁶¹, და რომელთამე ვი-
თარცა გუელთა²⁶² უფროჲსლა²⁶³ შესძინეს აღძრვაჲ ერისაჲ²⁶⁴ და შფოთი ბირე-
ბითა მაჲრგუემელითჲსაჲთა²⁶⁵. და ესე იქმნა დღეთა იოჰანე კათალიკოზისთა.

XIII. ამისა შემდგომად მავრიკ კეისარმან წარავლინა მუშელ²⁶⁶ მამკუე-
ნი²⁶⁷, დიდი ზორავარი სომხითისაჲ²⁶⁸, და მისცა სამეფოჲ²⁶⁹ სომხითისაჲ²⁷⁰
ხუასროს²⁷¹. ხოლო ხუასროვ დვინითგან ყოველი დაამორჩილა კეისარსა და
იქმნა მშვედობაჲ შოკრის მათსა. და მუშელს ინიჭი დიდძალი მისცა და წარავ-
ლინა იგი სამეფოდ. და ვითარ მიიწია მუშელ კოსტანტინეპოლის²⁷², და დაემ-

234 განისუენონ AB. 235 უპოვართა A. 236 შესძინელისათჳს A. 237 დაქსნდა A.
238 ჩუეულებად AB. 239 მიღუნდელად A. 240 პოვიან B. 241 მარზაპანთაჲსა B.
242 უფროსლა B. 243 ფრიადი A. 244 მამკუენმან AB. 245 მისი მათი მათი A. 246 მო-
წუეს A. მოწუეს B. 247 კოსტანტინოპოლის A, კოსტანტინოპოლის B. 248 კეთილად + მორწმუ-
ნენი B. 249 მეფემან]—B. 250 მოძღუართა B. 251 მოძღუართა B. 252 შემოკრბა AB. 253 და]—B.
254 გამოწულილთა B. 255 ქალკიდონისა AB. 256 მგობარი B. 257 დასაველისა A. დას-
ველისა B. 258 კართა სოფიასა B. 259 აღშენებად B. 260 სომხითისა B. 261 ერთობა-
სა AB. 262 გუელთა AB. 263 უფროსლა B. 264 აღძრვა ერისა B. 265 მაჲრგუემ-
ელისათა AB. 266 მუშელ]—B. 267 მამკუენი B. 268 სომხითისა B. 269 სამეფო B.
270 სომხითისა AB. 271 ხუასროს A. 272 კოსტანტინოპოლის B.

თხვა დღესასწაული ჭურთა აპყრობისაჲ²⁷³, და არა ეზიარა იგი მათ თანა და ყოველნივე²⁷⁴, რომელნი-იგი²⁷⁵ მის²⁷⁶ თანა იყვნეს. და იკითხა მეფემან და უწყეს, ვითარმედ: „კრებისათჳს ქალკილონისა და ორთა ბუნებათა ქრისტესითა“. ხოლო მეფემან ჰრქუა²⁷⁷, ვითარმედ: „უწინარეს შენსა ვარდან და მისთანათა აზნაურთა ყოველთა შეიწყნარეს კელითა მოძღუართა²⁷⁸ თქუენთაჲთა²⁷⁹ და მრავლითა გამოძიებითა წერილთაჲთა²⁸⁰“. ხოლო მუშელ ჰრქუა: „ნუუკუე²⁸¹ უმეცრებითა. გინა შიშითა თქუენითა, არამედ უკუეთუ ბრძანოს ქრისტეს-მოყუარებმან მეფობამან შენმან და სიმაართლით შუამდგომელ იქმნე²⁸², ჰლო ამისათჳს ჰეშმარიტი მოძღუართა ჩუენთაგან“.

და უბრძანა მეფემან კათალიკოზსა სომხითისასა მოსეს და ყოველთა ეპისკოპოსთა, რაჲთა მოვიდენ კოსტანტინეპოლის და კუალად გამოიწულონ და დაემტკიცოს მართალი. ხოლო მოსე კათალიკოზი არა დაემორჩილა²⁸³ წარსულელად²⁸⁴, არამედ ესრეთ ჰრქუა მოციქულთა: არა²⁸⁵ წილ-გვდე მდინარესა აზატსა, რომელ არს საზღვარი სპარსთაჲ²⁸⁶, არა გვაშო ფურნიდი ბერძენთა და არცა ვსუა თერმონი მათი“. და ეგრეთვე ეპისკოპოსთა ვასპურაგანისათა, რომელნი იყვნეს საქელმწიფთა ქუეშე სპარსთასა, არა ინებეს წარსულელად²⁸⁷.

ხოლო ეპისკოპოსი ტარონისაჲ²⁸⁸ და ყოველნი ეპისკოპოსნი, რომელნი იყვნეს კელსა ქუეშე ბერძენთასა, მსწრაფლ მიიწიხეს სამეფოდ და კუალად ყვეს გამოძიებაჲ და დაამტკიცეს მეორედ კრებაჲ ქალკილონისაჲ²⁸⁹ წინაშე მავრიკ მეფისა ერთობით ყოველთა, და აღიარეს ორი ბუნებაჲ ქრისტესი ჰეშმარიტი, და დაწერეს ფიცი ერთობასა²⁹⁰ ზედა უკუენისამდე²⁹¹ და წარმოვიდეს.

და ვითარ მოვიდეს სომხითს, არა შეიწყნარა მათი მოსე კათალიკოზმან და სხუათა ეპისკოპოსთა, რომელნი იყვნეს სპარსთა კერძონი. და განიყო სომხითი და ამათ დაიდგინეს კათალიკოზად იოჰანე²⁹² გოგოვიტელი²⁹³. და მიერითგან მრავლითა წინა-აღდგომითა ვიღოდეს კრებისათჳს ქალკილონისა და ორთა ბუნებათა²⁹⁴ ქრისტეს, უფლისა ღმრთისა ჩუენისათა, ათოთხმეტ²⁹⁵ წელ, ვიდრე აღსრულებადმდე მადრიკი²⁹⁶ მეფისა.

XIV. და პირველ-მოქსენებულმან²⁹⁷ აბრაჰამ კათალიკოზმან ოდეს განასხნა არარატი²⁹⁸ მღელნი იგი და იოჰანე²⁹⁹ კათოლიკე წმიდისა მამასალისი (შოლოკათ³⁰⁰ უქმიან წმიდასა კათოლიკესა და მიტრს წმიდასა რიფსიმესა³⁰¹) და ოშაკნისა³⁰², და ელივარდისა და არამუნთა³⁰³ და გარნისისა და ყოველთა მონასტერთაჲ და ყოველთა არარატისათა მძღავრებით, რომელთამე შეჩუენებად სცა წმიდაჲ იგი კრებაჲ.

და შემდგომად სამისა წლისა იქმნა ჰომი იგი ბასიანისაჲ³⁰⁴, რომელსა იძლიენნეს იონნი სპარსთაგან და წარტყუენეს³⁰⁵ ქალაქი კთრიჯი ჰაშტენისაჲ³⁰⁶, და მეოთხესა წელსა — კარნუ-ქალაქი, ფოკა უღმრთოჲსა კეისრისა³⁰⁷, რამეთუ დაჰოცნა ძენი მავრიკ მეფისანი, მახვლითა ასპარეზსა განიყვანნა.

273 აპყრობისა B. 274 ყოველნი B. 275 იგი]—B. 276 მის] მათ A. 277 ჰრქუა B. 278 მღელ-მოძღუართა B. 279 თქნითა, A, თქნითა B. 280 წერილთა B. 281 ნუ-უკუე AB. 282 იქმნე AB. 283 დაემორჩილად A. 284 წარსულად]—A. 285 რა B. 286 სპარსთა B. 287 წარსულა B. 288 ტარონისა AB. 289 ქალკილონისა AB. 290 ერთობასა AB. 291 უკუე A, უკე B. 292 იე AB. 293 გოგვიტელი A. 294 ბნზ თა B. 295 ათორმეტ B. 296 მავრიკ B. 297 მოხსენებულმან A. 298 არარატი 299 იე AB. 300 ბელკ[ათ] A, შულოკათ B. 301 რიფსიმესა AB. 302 -ბაქნისა A, უშაკნისა B. 303 არამონთა AB. 304 ბასიანისა A, ბასიანისა B. 305 წარტყუნეს A, წარტყუნეს B. 306 აშტენისა A, ჰაშტენისა B. 307 კეისრისა AB.

ამას წელსა წარიტყუენა³⁰⁸ კარნუ-ქალაქი აჰმადისგან და იოჰანე კათალიკოზი, რომელი იყო ნაწილსა ბერძენთასა. და ამასვე წელსა განასხნა მოსე კათალიკოზმან მღდელნი თვისისა კელისაგან, იოჰანეს კერძნი, და წარვიდეს რომელნიმე ტაოს, რომელნიმე იონთა თანა³⁰⁹ და მათ უწოდიან შოლაკათ³¹⁰, ვითარცა იხილა³¹¹ წმიდამან გრიგოლი ჩუენებაჲ იგი, ოდეს განეხუენეს³¹² ცანი და ნათელი გარდამოქდა მას ადგილსა.

XV. და მერმე წარკდეს რაოდენნიმე ქაშნი. მოვიდა პერაკლე მეფე სომხითს და იხილა³¹³ წვალეებაჲ სომეხთაჲ³¹⁴ და ფრიად შეწუხნა წარწყმედისა მათისათჳს უნებლიებით მიქცევითა. და ბრძანა კრებაჲ დიდი ყოფად ეპისკოპოსთა და მოძღუართა³¹⁵ სომხითისათა და მიწერა წიგნი ეზრა³¹⁶ კათალიკოზისა და აზნაურთა, რაჲთა შემოკრბენ კარნუ-ქალაქს და გამოიძიონ სარწმუნოებაჲ კრებისათჳს ქალკილონისა და ცნან ქეშმარიტად ორი ბუნებაჲ ქრისტჳსი სომეხთა. და მოიწიენეს ყოველნი ერთობით³¹⁷ წინაშე მეფისა და გამოიწულილეს მესამედ მრავლითა ძიებითა და დაამტკიცეს მართალი. და დაემორჩილნეს სომეხნი ფიცით კელით-წერილითა, რაჲთა არღარავის წინა-აღუდგენ ცილობად მისთვის.

და ვითარ უკ-მოიქცეს დვინს, მიიქცეს მასვე ვნებასა წყმედულსა, რამეთუ მოძღურებისა ადგილი მათი იგი იყო და თქვან მუნ შინა მართალი ყოველი კულ-რყუენითა³¹⁸. ხოლო იგივე მაჲრეგუემელი³¹⁹ აღსძრვიდა ვიეთმე მონაზონთა მწვალებელთა და სტეფანეს, ეპისკოპოსისა³²⁰ გარდამანისასა³²¹, და მათუსალას, ქერდულსა სიენელსა, და სხუაჲ ვინ პოის მღდელი, რომელნი არა დახდომილ იყვნეს კრებასა³²² მას, რაჲთა არა ეზიარნენ ეზრა კათალიკოზისაგან, და რომელნი მის თანა შეერთებულ იყვნეს. შემდგომად დღეთა რაოდენთამე მოვიდეს სტეფანე ეპისკოპოსი³²³ და მათუსალა ეზრა კათალიკოსისა და ეზიარნეს მათ თანა. ვითარცა ესმა ესე ბერსა ბოროტსა. მაჲრეგუემელსა, რამეთუ შეერთნეს იგინი ეზრას³²⁴ და მათუსალა იკურთხა სიენისა ეპისკოპოსად, დიდითა შეურაცხებითა ავინებდა სტეფანეს და ქერდულსა და იტყოდა: „უმცირეს არს მიდრეკაჲ³²⁵ ეზრასი³²⁶ ცთომისა თქუენისა³²⁷, რამეთუ იგი ანუ შიშითა მეფეთაჲთა³²⁸, ანუ მეცნიერთა კაცთა მიახლებითა მიდრკა სჯულისაგან, ხოლო თქვენ ცუდად დებისა და სათნოებისათჳს წარსწყმდით უკურნებელად“.

და ვითარ ცნა ესე ეზრა, მოუწოდა მას ბერსა ბოროტსა და ჰრქუა წინაშე ყოველთა: „გიკმე შენ სამგზის, და მათუსალას³²⁹ სამგზის, და სტეფანეს, ვითარმედ ქუეყანისა მოძღუარნი და მეცნიერნი თქუენ ხართ, მოვედით და სიტყუა-უგეთ მეფესა; და არა მოხუედით³³⁰. და აწ ჩუენსა გაგებულსა წინა-აღუდგები კადნიერად. ჩუენ, რომელი ქეშმარიტად გამოვიძიეთ³³¹ წიგნთა და მოძღუართაგან მართალი, შევიწყნარეთ ორი ბუნებაჲ უფლისა³³² ჩუენისა იესუ ქრისტჳსი — სრული ღმრთელებითა³³³ და სრული კაცებითა, ერთი გუამი და ერთი ხატი განუყოფელი განგებულეებითა; და წიგნი წმიდათა მამათა პირველთანი.

308 წარიტყუენა AB. 309 ~ რომელნიმე იონთა თანა, რომელნიმე ტაოს A. 310 შულაკა A, შულაკათ B. 311 იხილა A. 312 განეხუენეს B. 313 იხილა A. 314 სომეხთა B. 315 მოძღუართა B. 316 ეზრა A. 317 ერთობით + ყოველნი A. 318 კულ-რყუენით A. 319 მაჲრეგუემელი A, მაჲრეგუემელა B. 320 ეპისკოპოსი B. 321 გარდამანისასა A. 322 კრება B. 323 ეპისკოპოსისა AB. 324 და მათუსალა ეზრა... იგი ეზრას — A. 325 მიდრეკა B. 326 ეზრასი B. 327 ცთომისა თქვნსა A, ცთომისა თქვნსა B. 328 მეფეთათა B. 329 მათუსალა A. 330 მოხუედით AB. 331 განვიძიეთ B. 332 უა B. 333 ლთაებითა B. 334 ბრძნებათა B.

რომელნი აღმოვიკითხენით, ამას წამებდეს და ჩუენ დავემორჩილენით ბრძანებათა³³³ მათთა და შევიწყნარეთ კეთილისა მიმართ. და აჲ არავე³³⁴ წარსულ არს, საღმრთონი წიგნნი ჩუენთანა არიან, მოვიხუენთ და ქეშმარიტი ვისწავთ“. და ვითარ დაუქშა პირი წამებითა წიგნთაჲთა, აღმოიბოყინა სიმყრალე, მსგავსი ბოროტისა წვალეებისაჲ, და თქუა: „ლონელ არა შევიწყნარო ეგე წერილი, ნისტორიანთა შეჰმატეს ეგე წმიდათა წიგნთაო“. და აღიძრა წვალეზად სიტყუთა³³⁵ მრავლითა, რომელ მოყუასთაჲცა მისთა ვერ შეარწყუნა და განისწავლნეს ურთიერთას და მას უწიოდდეს მადარევენლად თჳსნი მოყუასნი სახელად სოფლისა თჳსისა. ხოლო იგი წარვიდა საბერძნეთს მისვე წინა-აღდგომისათჳს და ისწავა მცირედ ენაჲ³³⁶, რაჲთამცა მით მიზეზითა არწმუნა სომეხთა უფროჲს-რე. და მოიქცა სომხითსევე, უძკრეს პირველისა წვალეზად და უმზირდა უეჭუელად³³⁷ შემდგომად ეზრამსა³³⁸ დაპყრობად მისსა საყდარსა შეწევნითა დიდ-დიდთა კაცთაჲთა და ნებითა მწვალებელთაჲთა, ქადებითა მათითა წინა-აღდგომისათჳს ქალკილონისა კრებისა.

ხოლო შემდგომად³³⁹ ეზრამსა³⁴⁰ დაიბჯრა საყდარი ნერსე იშხნელმან, კაც-მან ღირსმან და მართალ-მორწმუნემან, ნებითა ღმრთისაჲთა. და განიწირა სრულიად სასოებისაგან ბერი იგი იოჰანე³⁴¹ მზაკუარი³⁴², და უფროჲსად ამისთჳს, რამეთუ ზიარებდა³⁴³ ეხილუა ნერსე საბერძნეთს მცფისა თანა კოსტანტინე მცირისა. და არავე დასცხრა წინა-აღდგომად და სიტყუად ამას, ვითარმედ ეზრამსებრევე³⁴⁴ შესესთა ნერსეცა შემდგომად³⁴⁵ ქალკილონისა, რომლისთჳსცა მოუწოდა ნერსე მას³⁴⁶ წინაშე ეპისკოპოსთა და მოძღუართა მრავალთა და აზნაურთა მრავალთა. და დიდი გამოძიებაჲ ყვეს ცილობისა მისთჳს და დაასა-ჩეს მათ ყოველთა განკდაჲ მისი ჭუეყანი³⁴⁷ ვითარცა მაცთურისაჲ³⁴⁸. განაძო წმიდამან კათალიკოზმან ნერსე რისხვით, და თეოდორე, რშტონთა უფალმან, ერისთავმან სომხითისაჲმან, მელი სპილენძისაჲ მკურვალი დასდვა ნიშნად³⁴⁹ შუბლსა მისსა წვალეებისათჳს ორთა თანა მონაზონთა, მოყუასთა მისთა. და წარვიდა ოტებული კავკასისა³⁵⁰ მთასა და მუნით უკ-მოიქცა მსწრაფლ, რამეთუ არა შეიწყნარეს იგი მთეულთა მათ კაცთა, რამეთუ იყენეს იგინი კერპთ-მსახურ. და გარდამოვიდა³⁵¹ კანბეჩიანს და დაემკვდრა ჳევსა შინა მცირესა, რომელსა ჰრქვან ჳევი სომხითისაჲ³⁵². და მრავალნი დაიმოწაუნა არა თუ მას შინა ოდენ, არამედ ამიერ მტკურისა³⁵³ — არარატს³⁵⁴, გარდმინს, ძორფორს³⁵⁵ და სომხითს, და მრავალნი ქმნნა მონაზონ უწყსოჲთა³⁵⁷ მით³⁵⁸ მოძღუარებითა, და აღავსო³⁵⁹ ქუეყანაჲ³⁶⁰ წვალეებისა ღუარძლითა.

და შემდგომად სიკდუილისა ნერსე კათალიკოზისა მივიდა არარატს³⁶¹ და მოწაფებულთა მათ მისთა თანა. ღღეთა ანასტას კათალიკოზისაჲთა³⁶² და შემდგომად სიკუდილისა ანასტასისა შემოკდა სომხითს მსგავსად მკეცისა თჳსსავე სოფელსა პირველსა ბიჯნისს³⁶³ და მადარევანს სავეს მითვე წინა-აღდგომითა და წვალეებითა, და მუნ მოკუდა დაძულებული³⁶⁴ ძალლი³⁶⁵ ბოროტი ღღეთა ძიზღ-ს

335 არავე B. 336 კცთა B. 337 ენა B. 338 უშკუშლად AB. 339 ეზრამსა B. 340 შემდგომად არამედ B. 341 ეზრამსა A, ეზრამსა B. 342 იე A. 343 მზაკუარი AB. 344 ზიარებდა B. 345 ეზრამსებრე AB. 346 შდ AB. 347 მეს]—და AB. 348 ქუეყანი AB. 349 მაცთურისა B. 350 ნიშნად A. 351 კავკასიას B. 352 მოვიდა AB. 353 სომხითისა AB. 354 მტკურისა B. 355 არარატს A. 356 გარდამინს A. 357 ძორ[ფ]ორს A, ძორთორს B. 358 უწყსოთა AB. 359 მით] + მიერ B. 360 აღივსო A. 361 ქუეყანა B. 362 არარატს A. 363 კათალიკოზისა A. 364 ბიჯნის AB. 365 დაძულებული AB. 366 ძალლი]—B.

წლისა, წარმდები და განმჭრწელი³⁶⁶ სომხითაჲ, და მოწაფენი მისნი³⁶⁷ —
დაბერებით ჟამ ერთ მაჲრევანს, ელიეარდს³⁶⁸ და თეოდორე-წმიდას. და პერმე
ისრაელ³⁶⁹ კათალიკოზისაგან და გრიგოლ ერისთვისა განისხნეს და განიბნივეს
ყოველსა სომხითსა, აქა და იქი, ქალაქთა და სოფელთა, საცთურად ყოველთა
კაცთა ვიდრემდე ღლენდელად ღლედ და მოაქამომდე.

367 განმჭრწელი AB. 368 მისნი + და AB. 369 ელიეარს A. 370 ირცლ B.

ალექსანდრე გამყრელიძე

1971 წლის 28 აგვისტოს გარდაიცვალა ალექსანდრე გამყრელიძე, კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის დირექტორის მოადგილე უკანასკნელი 5 წლის მანძილზე, ხოლო მანამდე — 20 წელიწადი ივ. ჯავახიშვი-

ლის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის წყაროთმცოდნეობის განყოფილების უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი.

ალექსანდრე გალაქტიონის ძე გამყრელიძე დაიბადა 1918 წლის 30 ოქტომბერს მშრომელი, პატიოსანი და დარბაისელი მოქალაქეების ოჯახში.

საშუალო განათლება მიიღო თბილისის 26-ე საშუალო სკოლაში, რომელიც დაამთავრა 1936 წელს წარჩინებით. იმავე წელს ჩაირიცხა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტის დასავლეთ ევროპის ენათა და ლიტერატურის განყოფილებაზე ინგლისური ენისა და ლიტერატურის

სპეციალობით. ახალგაზრდა, რომელიც საშუალო სკოლაშივე გამოირჩეოდა ნიჭით, ცოდნის სიყვარულითა და სიბეჭითით, კარგი ხელმძღვანელის ხელში მოხვდა — საქართველოში ინგლისური ფილოლოგიის ფუძემდებელი, მრავალმხრივ განათლებული სპეციალისტი, მეტისმეტად თავისებური და საინტერესო პიროვნება. ცნობილი საზოგადო მოღვაწე ერეკლე ტატიშვილი ედგა სათავეში იმ განყოფილებას, სადაც ალ. გამყრელიძე სწავლობდა. მასწავლებელსა და მოწაფეს შორის მალე დამყარდა ძალიან მჭიდრო კონტაქტი, რომელმაც გადაწყვეტი როლი ითამაშა ალექსანდრე გამყრელიძის პიროვნების ჩამოყალიბებაში, მისი შემდგომი მოღვაწეობის წარმართვაში.

1941 წელს უნივერსიტეტის წარმატებით დამთავრების შემდეგ ალექსანდრე გამყრელიძე ერეკლე ტატიშვილია რჩევით შედის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასპირანტურაში კლასიკური ფილოლოგიის სპეციალობით. ასპირანტურის სრული კურსი მან გაიარა ს. ყაუხჩიშვილის ხელმძღვანელობით და დაამთავრა 1944 წელს. ასპირანტობის დროიდან ალექსანდრე გამყრელიძე კითხულობდა ლექციებს ბერძნულ და ლათინურ ენებსა და ანტიკური ლიტერატურის ისტორიაში. ჯერ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, ხოლო შემდეგ თბილისის უცხო ენათა პედაგოგიურ ინსტიტუტში. იგი იყო შესანიშნავი ლექტორი, პასუხისმგებლობის გრძნობით აღსავსე და მომთხოვნი მასწავლებელი.

1945—65 წლებში ალ. გამყრელიძე მუშაობდა მეცნ. აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის ბიზანტინოლოგიის და შემდეგ მის ბაზაზე შექმნილ წყაროთმცოდნეობის განყოფილებაში უფროსი მეცნიერი თანამშრომლის თანამდებობაზე. ამავე დროს მას ინსტიტუტში ჰქონდა სხვადასხვა დატვირთვა — ის იყო ინსტიტუტის სწავლული მდივანი, ადგილობრივი თავმჯდომარე, პარტბიუროს მდივანი და სხვ. ყველა ამ მოვალეობას ალექსანდრე გამყრელიძე პირნათლად და მისთვის დამახასიათებელი კეთილსინდისიერებით ასრულებდა.

ალექსანდრე გამყრელიძე ღრმა ერუდიციისა და მრავალმხრივ მეცნიერული ინტერესების მქონე მოღვაწე იყო. სრულიად ახალგაზრდა იგი დაინტერესდა ძველი ბერძნული სალიტერატურო ქანების საწყისების კვლევით წინაბერძნული მოსახლეობის კულტურის საკითხებთან დაკავშირებით, უფრო კონკრეტულად — ძველი ბერძნული ელეგიის გენეზისის საკითხით და 1948 წელს მან ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმატებით დაიცვა დისერტაცია თემაზე: „ტირტეოსის საბრძოლო ელეგიები“ (მასალები ძველი ბერძნული ელეგიის გენეზისის საკითხისათვის. 10 თაბ). შრომაში ავტორი ასაბუთებს დებულებას ძველი ბერძნული ელეგიის მცირეაზიელი წარმოშობის შესახებ და ამ დებულების ნათელსაყოფად დაწვრილებით განიხილავს როგორც ბერძნული ელეგიის მასალას, ისე მის შესახებ არსებულ სამეცნიერო ლიტერატურას (უძველესი ხანიდან უახლოეს გამოკვლევებამდე).

შემდეგი ხანის სამეცნიერო-კვლევითი თემატიკა უმთავრესად ეხება საქართველოს შესახებ ბიზანტიელი და რომაელი მწერლების ცნობების შესწავლას, თარგმნას, კომენტირებას და პუბლიკაციას: საქართველოსა და რომის, საქართველოსა და ბიზანტიის ურთიერთობის საკითხებს.

ამ დარგის ნაშრომთა შორის აღსანიშნავია „ნიკიფორე კონსტანტინეა-
ლელის ცნობები ირაკლი კეისრის საქართველოში. ლაშქრობის შესახებ“
(დაბეჭდილია კრებულში „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისა-
თვის“ ნაკვ. 31, 1955 წ.), სადაც გამოვლენილია ქართულ სამეცნიერო ლიტერა-
ტურაში მანამდე უცნობი ისტორიკოსის ცნობები ირაკლი კეისრის საქართველო-
ში ლაშქრობის შესახებ; ამ ძეგლის ცნობები შეპირისპირებულია სხვა წყაროების
ცნობებთან, კერძოდ ძველ ქართულ ლიტერატურაში ცნობილ საისტორიო
ძეგლთან, რომელიც კონსტანტინოპოლის იმ დროს მომხდარ გარემოცვას ეხება
და საგულისხმო დასკვნებია გაკეთებული როგორც ამ ძეგლის წარმომავლობა-
ზე, ისე მასში გადმოცემული ამბების სარწმუნოების შესახებ. ალ. გამ-
ყრელიძის აზრით, ნიკიფორეს ტექსტის სათანადო ადგილზე ს ძალიან ჰგავს ქარ-
თულ ძეგლის ნაწილები და შესაძლებელია ხდება ზოგი ქართული ბუნდოვანი
ადგილის გამართვაც კი. მაგრამ, მიუხედავად ამისა მკვლევარი ასკვნის იმასაც,
რომ აღნიშნული ბერძნული ძეგლი არ უნდა იყოს ქართულის უშუალო წყარო.

ამავე რიგისაა ალ. გამყრელიძის მიერ 1960 წელს გამოქვეყნებული ნა-
შრომი „მიქელ პანარეტოსის ტრაპიზონის ქრონიკა“, ბერძნული ტექსტი ქარ-
თული თარგმანით, შესავლითა და ვრცელი კომენტარებით („მასალები საქარ-
თველოსა და კავკასიის ისტორიისთვის“ ნაკვ. 33, 1960 წ. გვ. 1—98). მიქელ პა-
ნარეტოსი ერთ-ერთ ძირითად წყაროს წარმოადგენს ტრაპიზონის იმპერიის ის-
ტორიის შესწავლისათვის. ტრაპიზონის იმპერია კი, როგორც ცნობილია. საქარ-
თველოს მაშინდელი მთავრობის ხელისშეწყობით დაარსებული სახელმწიფოა,
რომელიც მთელი თავისი არსებობის მანძილზე მკიდრო ურთიერთობაში იყო
ჩვენს ქვეყანასთან. ამავე დროს ისიც მნიშვნელოვანი ფაქტია, რომ ტრაპიზონის
იმპერია ძველთაგანვე ქართველური ტომებით დასახლებულ ტერიტორიაზე
ჩამოყალიბდა და ამდენად ამ მხრივაც მნიშვნელოვანია ამ ძეგლის ტექსტის ჯე-
როვანი მეცნიერული გამოცემა და შესწავლა.

ალ. გამყრელიძეს დიდი შრომა აქვს დახარჯული, რათა ქრონიკის ბერძნული
ტექსტი სათანადო მეცნიერული სრული აპარატით გაეშრომა იგი ითვალისწი-
ნებს ამ ძეგლის გამოცემთა კითხვა-სწავლობებს და ცდილობს ზოგიერთი შეს-
წორებაც შეიტანოს დამახინჯებული ტექსტის გაგებაში. ფილოლოგიურად კარ-
გად გამართულ ბერძნულ დედანს მშვენიერი ქართული თარგმანი ახლავს.
გამოკვლევასა და ვრცელ კომენტარებში საქართველოსა და ტრაპიზონის სა-
მეფოს ურთიერთობასთან დაკავშირებული ბევრი საკითხი უახლეს სამეცნიერო
ლიტერატურაში გამოქვეყნებულ მოსაზრებათა წიადაგზე ახალ, ზოგ შემთხვე-
ვაში თავისებურ, სწორ გაშუქებას პოულობს.

შეიძლება ითქვას, რომ ადრინდელი, ალ. ხახანაშვილის გამოცემა რუსული
თარგმანითურთ ამ გამოცემის შემდეგ მხოლოდ ბიბლიოგრაფიულ მნიშვნელო-
ბას იმარჩუნებს.

ალ. გამყრელიძის გამოკვლევა, „გიორგი აკროპოლიტესი და მისი ცნობები
საქართველოს შესახებ“ XIII ს-ის ცნობილი სახელმწიფო მოღვაწისა და მწერ-
ლის გიორგი აკროპოლიტესის ცხოვრებისა და თხზულებების შესწავლის სა-
ფუძველზე დაწერილი ნაშრომია, რომელშიც მკვლევარი ბიზანტიელი მწერ-
ლის ძუნწი, მაგრამ სარწმუნო ცნობების (ისტორიკოსი მის მიერ აღწერილი
ამბების თანამედროვეა) ანალიზის საფუძველზე საქართველოს ისტორიისათვის
ზოგ საინტერესო დასკვნას აკეთებს.

გიორგი აკროპოლიტესის თხზულების ცნობებისა და ბასილი ეზოსმოდ-
ღვრის იმ ადგილის ანალიზის საფუძველზე, რომელიც საქართველოს მეფის
კარზე გაზრდილ კომნინოსების მიერ ტრაპიზონისა და შავი ზღვის სამხრეთ-აღ-
მოსავლეთ სანაპიროს სხვა ქალაქების დაპყრობას ეხება, ალ. გამყრელიძე სა-
მართლიანად ასკვნის, რომ ქართული საისტორიო თხზულების ცნობები ფრიალ
სანდო უნდა იყოს, როგორც იმ ნაწილში, რომელიც თითქმის სრულიად ეთან-
ხმება ბიზანტიურ წყაროს, ისე სხვა ადგილებშიც, რომელთა შემოწმება ჯერჯე-
რობით ვერ მოხერხებულა.

ამავე ხასიათის ნაშრომთაგან აღსანიშნავია „ლაონიკოს ხალკოკონდილისი
და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ“, რომელშიაც შესწავლილია ბიზანტიის
იმპერიის დამხობის ხანის ერთ-ერთი მეისტორიის ცხოვრება და მის თხზულე-
ბაში დაცული ცნობები საქართველოს შესახებ.

ამ ცნობათა ანალიზი ალ. გამყრელიძეს საშუალებას აძლევს ჯერ ერთი,
გამოავლინოს საქართველოს ისტორიისათვის საინტერესო მასალა, და მეორე --
წვლილი შეიტანოს ოვით ამ მწერლის ცხოვრების შესწავლის საქმეში. მაგ.,
ხალკოკონდილისის წიგნში შამადავლე დადიან გურიელის ხსენება სამართლი-
ანად აფიქრებინებს მკვლევარს, რომ ეს ცნობა დამადასტურებელია ამ საისტო-
რიო ძეგლის XV ს-ის 70-იანი წლების შემდგომ დაწერისა, რადგან ქართულ
სამეცნიერო ლიტერატურაში შამადავლეს მთავრად დაჯდომა სწორედ ამ ხა-
ნებზე ადრე არ იგულისხმება.

ასევეა შესწავლილი ალ. გამყრელიძის მიერ იმავე ხანის მეორე ცნობილი
ბიზანტიელი ისტორიკოსისა და სახელმწიფო მოღვაწის „გიორგი ფრანძესის
ცნობები საქართველოს შესახებ“. ამ ისტორიკოსის ცნობები განსაკუთრებით
იმიტაცაა ჩვენთვის მნიშვნელოვანი, რომ იგი თვითონ იყო მაშინდელ საქარ-
თველოში როგორც ბიზანტიის იმპერატორის ელჩი და საგანგებო მოციქული და
საქართველოს შესახებ უმეტესად თავისი თვალთ ნახულსა და განცდილს გად-
მოგვცემს.

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტი-
ტუტში მუშაობის მეორე პერიოდში ალ. გამყრელიძე ძირითადად სწავლობდა
რომაელ მწერალთა ცნობებს საქართველოს ისტორიის შესახებ.

როგორც ცნობილია, ვ. ლატიშევის კრებულში *Scythica et Caucasica*, II,
ერთგვარად თავმოყრილია ამგვარი მასალა, მაგრამ იგი სადღეისოდ რამდენადმე
მოძველებულია. ამდენად ისტორიის ინსტიტუტის წყაროთმცოდნეობის განყო-
ფილების წინაშე იდგა საკითხი თვითოეული, საქართველოს ისტორიის თვალ-
საზრისით საინტერესო ავტორის მონოგრაფიულად შესწავლისა.

ალ. გამყრელიძემ მოასწრო დამუშავება ისეთი პირველხარისხოვანი რო-
მაელი ისტორიკოსებისა და მწერლებისა, როგორებიც არიან კორნელიუს ტა-
ციტუსი, პლინიუს უფროსი, პომპონიუს მელა, ამიანუს მარცელინუსი,
პომპეუს ტროგუსი, ავგუსტუსის პესტორიენი და სხვ. ყველა ეს ნაშრომი შე-
სრულებულია უახლესი გამოცემების მიხედვით — მოყვანილია ლათინური ტექ-
სტი, თავისი კითხვა-სხვაობებით, მისი ქართული თარგმანი, რასაც წინ უძღვის
ვრცელი გამოკვლევა და თანახმად დაწერილებით, ვრცელი კომენტარები.

ამათგან ზოგიერთი უკვე გამოქვეყნებულია. მაგ., „ამიანე მარცელინე და
მისი ცნობები საქართველოს შესახებ“ შესულია „გეოგრაფიკის“ I ტომში („გეოგ-
რაფიკა, I, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები და-

ურთეს ალ. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, თბილისი, 1961, გვ. 75—165). ამიანუს მარცელინუსი, საყოველთაოდ მიღებული აზრის თანახმად, მსოფლიოს უდიდეს მწერლად ითვლება ტაციტუსიდან მოკიდებული დანტემდე და ამავე დროს ისიც გასათვალისწინებელია, რომ ობიექტურობითა და ფართო ისტორიული თვალთახედვის თვალსაზრისით ამიანუსს ამჯობინებენ ტაციტუსს. საქართველოს ისტორიის შემსწავლელთათვის განსაკუთრებით ღირებულია ის, რომ ამიანუსი დიდი ყურადღებით ეპყრობა პროვინციათა ცხოვრებას. ზოგ საკითხს. რაც ალ. გამყრელიძის გამოკვლევაშია შეტანილი, მანამდეც ექცეოდა ისტორიკოსთა ყურადღება, ზოგი კი ალ. გამყრელიძემ შეიტანა ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში (კამარები, ჭანებისა და რომაელთა კაფშირი, რომისა და სპარსეთის ომში იბერების მონაწილეობა და სხვ.)

„პომპონიუს მელას ცნობები საქართველოს შესახებ“ (გამოქვეყნებული კრებულში „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, I. 1965 წ.) ვრცელი და სერიოზული გამოკვლევაა საქართველოს ისტორიისათვის მნიშვნელოვანი რომელი ავტორის შესახებ. ალ. გამყრელიძის გამოკვლევიდან განსაკუთრებით საყურადღებოა პომპონიუს მელას მიერ „გეორგილების“ ხსენება ცნობილი მოხსენების გვერდით (როგორც ჩანს, ეს იგივე პლინიუსის „გეორგები“ არიან), რაც შესაძლოა ქართველური ტომებისათვის შემდეგ ხანებში გავრცელებული სახელწოდების ადრინდელი გამოყენება იყოს; ამას გარდა უნიკალურია პომპონიუს მელას მიერ ფასისის დამაარსებლის, თემისტაგორა მილეტელის ხსენება; მართალია, სხვა წყაროებიც აღნიშნავენ ფასისის კოლონიზაციას მილეტელთა მიერ. მაგრამ ასე კონკრეტული ცნობა სხვას არავის აქვს. ასევე მნიშვნელოვანია პომპონიუს მელას მიერ ხსენება კასპიის კარისა და არმენიის კარისა (ორივე სამხრეთ მთიანეთშია და არა კავკასიონის ქედის მიდამოებში), რისთვისაც ვ. ლატიშევს თავის დროზე არ მიუქცევია ყურადღება).

საყოველთაოდ ცნობილია, თუ რა ძვირფას წყაროს წარმოადგენს საერთოდ მსოფლიო ისტორიისათვის კორნელიუს ტაციტუსი (50—117 წწ) და კერძოდ კიდევ საქართველოს ისტორიისათვის. მისი როგორც „ანალები“ ისე „ისტორიები“ მრავალ მნიშვნელოვან საკითხთან ერთად ეხებიან საქართველოს საგარეო და საშინაო ცხოვრებას, ძირითადად ახ. წ. I-ს-ისას (ფარსმანი, რადამისტი, მიპრდატი...). ისინი შეიცავენ უნიკალურ მასალას, რომელიც შეუქს ჰყენს იბერიისა და რომის ურთიერთობას, იბერიის საგარეო პოლიტიკას და სხვ., რის გათვალისწინების გარეშეც ძნელია ამ პერიოდის საქართველოს ისტორიაზე სწორი წარმოდგენის ქონა. ალ. გამყრელიძის 15-თაბახიანი ნაშრომი „ტაციტუსი და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ“ ჩაბარებულია წარმოებაში და, იმედია მალე გამოქვეყნდება.

ასევე მზადაა გამოსაქვეყნებლად ალ. გამყრელიძის ნაშრომი „პლინუს უფროსის ცნობები საქართველოს შესახებ“ (12 თაბ.), სადაც მონოგრაფიულადაა შესწავლილი ამ მნიშვნელოვანი, მეტისმეტად რთული ავტორის თხზულება და ბევრი საინტერესო ცნობა. საქართველოს ისტორიისათვის მნიშვნელოვანი მასალა საგულდაგულოდ არის გაანალიზებული და სხვა ბერძნულ-რომაულ ცნობებთან შეჯერების საფუძველზე დადგენილი.

ალ. გამყრელიძის სამეცნიერო ინტერესები არ შემოიფარგლებოდა ბერძნულ-რომაულ-ბიზანტიური სამყაროთი. პირიქით, ის შეიძლება ითქვას, რომ ბერძნულ-რომაული კულტურა, მწერლობა მას აინტერესებდა არა მხოლოდ თა-

ვისთავად, არამედ როგორ ფონი, როგორც წყარო ქართული კულტურის, საქართველოს ისტორიის საკითხების რკვევისას.

მას აქვს ნაშრომები, რომლებიც საკუთრივ საქართველოს ისტორიის საკითხებს ეხება, ქართულ წყაროთა ანალიზზეა დაფუძნებული. ამ მხრივ სინტერესოა მისი წერილები: „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი-ს ერთი ადგილის წაითხვისათვის“ (მიმომხილველი, I, 1951 წ.) და „თამარის მეორე ისტორიკოსის თხზულების ერთი ადგილის გარკვევისათვის“ („მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 30, 1954 წ.).

პირველი მათგანი ეხება „ისტორიათა და აზმათა“ იმ ადგილს, სადაც მოხსენებული არიან თამარის მამის, გიორგი III-ის მოკავშირენი, ქვეშევრდომნი და მეგობარნი და სადაც მოყვანილია ხალხის სახელი „ბერეთანი“. ალ. გამყრელიძეს ეეჭვება სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრება, თითქოს ეს სიტყვა წარმოადგენს „ბერიუთელნი“-ს დამახინჯებულ ფორმას და იგი ტოვებს „ბერეთანი“-ს, ან „ბერეთელნი“-ს, რაც მაინც აბაშთა და არაბთა ქვეყნებთან ახლოს მდებარე ქვეყნის თუ ქალაქის მცხოვრებთა აღმნიშვნელ სიტყვად.

მეორე სტატია ეხება ბასილი ეზოამოძღვრის თხზულების იმ ადგილის განმარტებას, სადაც ნახმარია სიტყვა „სახელი“, სამეცნიერო ლიტერატურაში აქამდე გაურკვეველი. სტატიაში სრულიად დამაჯერებულად არის გამოკვლეული, რომ ეს ადგილი ეხება თამარ მეფის შედარებას ლეგენდარულ ბიბლიურ საბას დედოფალთან.

საქართველოს ისტორიისათვის ფრიად მნიშვნელოვანი ეპიგრაფიკულ ძეგლებისადმი მიძღვნილი ალ. გამყრელიძის ორი წერილი: „უძველესი ქართული წარწერების აღმოჩენა პალესტინაში“ და „ახლად აღმოჩენილი ლათინური წარწერა ფარსმან მეფისა“, რომლებიც ქართულ ენაზე პირველი წერილობითი გამოხმაურებაა პალესტინაში და იტალიაში მოპოვებული ამ საყურადღებო აღმოჩენების შესახებ.

ხსენებული წერილები შეიცავენ ავტორისეულ საინტერესო მოსაზრებებსაც, როგორიცაა მაგალითად, ქართულ წარწერაში მოხსენიებულ პირთა იდენტიფიკაცია და წარწერის დათარიღება, აგრეთვე ცდა ლათინური წარწერის ზოგი დაზიანებული ადგილის საეარაუდო აღდგენისა და სხვა.

შუა საუკუნეების სახელგანთქმული სასულიერო რომანის „ბალავარიანის“ კვლევის პრობლემებს ეძღვნება ალ. გამყრელიძის რამდენიმე წერილი, რომელთა შორის აღსანიშნავია: „კამათი ბალავარიანის გარშემო (ეურნალი „ცისკარი“. 1958, № 3) და „ბელგიელი მეცნიერი ბალავარიანის ერთი საკითხის შესახებ“. პირველ მათგანში განხილულია ბერძნული ბალავარიანის თაობაზე ბოლო ათეულ წლებში უცხოეთში დიდად გახმაურებული მეცნიერული კამათის საკითხები და მოსაზრებანი ამ კამათში მონაწილე ორი მთავარი ჯგუფისა, რომელთაგან ერთი ცნობს ექვთიმე ათონელის ღვაწლს ბერძნული ვერსიის შექმნაში, მეორე კი ცდილობს გააბათილოს ქართულ-ბერძნულ-ლათინურ წყაროების ის ცნობები, პირველი ჯგუფის მკვლევართა მოსაზრებებს რომ ადასტურებენ.

მეორე წერილში ალ. გამყრელიძე მეცნიერული საბუთიანობით აკრიტიკებს და უკუაგდებს ბელგიელი ქართველოლოგის პროფ. ე. გარიტის ნაშრომში წამოყენებულ მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც ექვს ქვეშა დაყენებული გიორგი ათონელის „იოანესა და ექვთიმეს ცხოვრების“ ცნობილი ადგილი — ექვთიმე ათონელმა ბალავარიანი ქართულიდან ბერძნულად თარგმნაო.

ალ. გამყრელიძე გიორგი ათონელის თხზულების ხსენებული ადგილის ანალიზისა და სხვა მნიშვნელოვანი წყაროების დამოწმებით საკმაოდ დამაჯერებლად ამტკიცებს უ. გარიტის ამ მოსაზრების შეცდომას.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, 1965 წლიდან ალ. გამყრელიძე მუშაობდა ხელნაწერთა ინსტიტუტში. სრულიად ბუნებრივია, რომ ამასთან დაკავშირებით მის მოღვაწეობის სფერო თუ მთლიანად არა, ნაწილობრივ მძინე უნდა შეცვლილიყო. იგი დიდი ინტერესით ჩაება საინსტიტუტო მუშაობაში. მონაწილეობდა და ხელმძღვანელობდა ისეთ ტექსტების მომზადებას გამოსაცემად, როგორიცაა „მრავალთავი“, ძველი პალიმფსესტები, ბიბლიის წიგნები, ისტორიული დოკუმენტები და სხვ.

მისი უშუალო ხელმძღვანელობით მომზადდა გამოსაცემად და გადაეცა წარმოებას IX ს-ის ძეგლი „დიდი სჯულის კანონი“.

ალ. გამყრელიძე უკანასკნელი 3 წლის მანძილზე ძნელენიურად მუშაობდა ნონეს მითოლოგიურ კომენტარებზე, რომლებიც ბასილი დიდის თხზულებების მიმართ არის შედგენილი. ნაშრომის ყველაზე მძიმე და სერიოზული ნაწილი უკვე დასრულებულია — ტექსტი მზადაა გამოსაცემად, ისე რომ კვალიფიციური რედაქტორის მცირეოდენი წამუშაების შემდეგ იგი თავისუფლად შეიძლება გამოიცეს.

ალ. გამყრელიძის უკანასკნელი პატარა მონოგრაფია ეხება ხელნაწერთა ინსტიტუტს. აქ მიმოხილულია და შეფასებული ის უმდიდრესი ფონდები, რომლებიც ამ ინსტიტუტშია დაცული და არც ისაა უყურადღებოდ დატოვებული, თუ როგორ მუშაობს მთელი კოლექტივი ამ ფონდების დაცვასა და გამოქვეყნებაზე. ალ. გამყრელიძის ეს მონოგრაფია ივარაუდება, რომ გამოიცემა 3 ენაზე ილუსტრაციებითურთ.

ალ. გამყრელიძე წმინდა მეცნიერული, ისტორიულ-ფილოლოგიური კვლევითი მუშაობის გარდა დიდი ხალისით ეწეოდა მთარგმნელობით მოღვაწეობასაც. მან შესანიშნავად იცოდა ქართული ენა და ასევე კარგად ინგლისური. მრავალი ინგლისური ნაწარმოები არის თარგმნილი ქართულად მის მიერ. ასეთებია: უ. თეკერის „ამაოების ბაზარი“ (I და II ტ.), ფ. კუპერის „უკანასკნელი მოპიკანი“, სტივენსონის „განძის კუნძული“ და „შავი ისარი“, ჯ. ლონდონის „თეთრი ეშვი“, კეროლის „ალისა საოცრებათა ქვეყანაში“, გოლზუორთის „ვაშლის ყვავილი“, ედგარ პოს „ოქროს ხოჭო“ და სხვ.

ალ. გამყრელიძე იყო შესანიშნავი რედაქტორი და სტილისტი. მისი რედაქტორობით არა ერთი წიგნია გამოსული. მაგ., თ. ყაუხჩიშვილის „სტრაბონის გეოგრაფია“ (1957 წ.), მისივე „აპიანე, მითრიდატეს ომების ისტორია“ (1959). მისივე „პიოკრატეს ცნობები საქართველოს შესახებ“ (1965 წ.), ელ. ბეტრეველის „ძღისპირნი“ (1971 წ.) და სხვ.

ალ. გამყრელიძის სახით ქართულმა საბჭოთა მეცნიერებამ დაპყარგა ფართოდ განათლებული, უაღრესად კეთილსინდისიერი, გარეგნულად თითქოს უჩინარი, მაგრამ არსებითად ძალიან ნაყოფიერი მეცნიერი მუშაკი, საზოგადო მოღვაწე და მოქალაქე, რომლის ზელიდანაც, რომ დასცლოდა, კიდევ ბევრი სასარგებლო რამ გამოვიდოდა.

თ. ყაუხჩიშვილი.

შინაარსი—СОДЕРЖАНИЕ

ლ. დავლიანიძე, ლეონტი მროველის ერთი ცნობის განმარტებისათვის	5
Л. С. Давлианидзе, К толкованию одного сообщения Леонтия Мровели (Резюме)	7
მ. გაბაშვილი, თბილისი 1082—1122 წლებში	8
М. В. Габашвили, Тбилиси в 1082—1122 годах (Резюме)	21
ალ. აბდლაძე, სომხურ ხელნაწერთა ანდერძნაშაგები და მათი მნიშვნელობა XII—XIII საუკუნეთა საქართველოს ისტორიისათვის	23
А. П. Абдаладзе, Памятные записи армянских рукописей и их значение для истории Грузии XII—XIII веков (Резюме)	31
თ. ენუქიძე, XIII საუკუნის ქართული სამოხელეო ტერმინი „მესაყიჩაყე“	33
Т. П. Енукидзе, Грузинский должностной термин XIII века «месаквичак» (Резюме)	35
რ. კიკნაძე, ერთი გეოგრაფიული სახელის განმარტებისათვის ქამთაღმწერლის თხზულებაში	36
Р. К. Кикнадзе, К разъяснению одного географического названия в сочинении грузинского анонимного историка XIV века (Резюме)	43
კ. ტაბატაძე, ისევ ფ. გორგიჯანიძის საისტორიო თხზულების XV საუკუნის წყაროების საკითხისათვის	41
К. Г. Табатадзе, Еще раз об источниках XV века исторического сочинения П. Горгиджанидзе (Резюме)	55
ნ. შენგელია, სოლაკ-ზადე საქართველოს შესახებ	56
Н. Н. Шенгелия, Соллак-заде о Грузии (Резюме)	64
გ. ალასანიძე, ქათბი ჩელების „ქიპან-ნუმა“ და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ	65
Г. Г. Аласаниа, «Джихан-нома» Кятиба Челеби и его сведения о Грузии (Резюме)	77
მ. გობეჯიშვილი, ს. ჩხეიძის „ცხოვრება მეფეთა“ როგორც წყარო სეფიანთა სახელმწიფოს ისტორიისათვის	79
М. Г. Гобеджишвили, «История царей» Сехниа Чхендзе как источник по истории государства сефевидов (Резюме)	99
მ. ბერძენიშვილი, ქალაქური ეკონომიკის ტერმინოლოგიიდან	101
М. М. Бердзенишвили, Из городской экономической терминологии (Резюме)	105
ბ. სილაგაძე, ოსმალეთის აღმოსავლეთის პროვინციების სერასკერის მუჰამედ სალი-ჰის მიმართვა კავკასიის მუსლიმანი მოსახლეობისადმი	108
Б. Г. Силагадзе, Обращение сераскира восточных провинций Османской империи Мухаммеда Салиха к мусульманскому населению Кавказа (Резюме)	116

მაქს. ბერძნიშვილი, წერილი „რამე რუსთაველისათვის“ და მისი ავტორი ლ. ა.-დ.	117
М. Д. Бердзихшвили, По поводу статьи «Кое-что о Руставели» и его авторе Л. А.-Д. (Резюме)	126

პუბლიკაცია

ზ. ალექსიძე, არსენი სათარელის „განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა“	127
თ. ყაუხჩიშვილი, ალექსანდრე გამყრელიძე (ნეკროლოგი)	146
Т. С. Каухчишвили, Александр Гамкrellidze (некролог)	146

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

•

გამომცემლობის რედაქტორი დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე
ტექნიკური ლ. ჭ ვ ე ბ ე ნ ა ვ ა
მხატვარი გ. ნ ა დ ი რ ა ძ ე
კორექტორი ნ. კ ო კ ნ ა შ ვ ი ლ ი

გადაეცა წარმოებას 15.6.1972; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 29.12.72
ქალაქის ზომა $70 \times 108^{1/16}$; ქალაქი № 2; ნაბეჭდი თაბახი 13.65; სააღრიცხვო-
საგამომცემლო თაბახი 11.66; უე 01239; ტირაჟი 1000; შეკვეთა 1722
ფასი 1 მან. 16 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19.
Издательство «Мецниереба», Тбилиси 380060, Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН ГССР, Тбилиси 380060, Кутузова, 19